

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КРИВОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КРИВОРІЗЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра економічної теорії та підприємництва

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ»**

**Кривий Ріг
2013 р.**

1. Предмет, метод, функції і завдання курсу

“Історія економіки та економічної думки”

Предмет курсу, метод та функції

Економічне життя суспільства є надзвичайно багатограним. Його вивчає система економічних наук, яка об'єднує науки про загальні закони економічного розвитку, галузеві економічні науки, що розглядають конкретні економічні процеси, та науки про національне господарство.

Кожна з них має свій предмет, своє коло досліджуваних питань. **Об'єктом вивчення економічної науки** є економіка як сукупність суспільних відносин, як національне господарство в його еволюційному розвитку. Першість серед економічних наук належить економічній теорії (політичній економії), яка є методологічною базою для цілої системи економічних наук, оскільки розкриває базові поняття, економічні закони, категорії, принципи господарювання, що реалізуються у всіх галузях і сферах людської діяльності. “Історія економіки та економічної думки” – інтегрований курс, знаходиться на перетині двох дисциплін економічної історії й історії економічної думки, передбачає особливий підхід у дослідженні історико-економічних процесів

Історичний екскурс у минуле економічного життя суспільства засвідчує, що люди завжди прагнули теоретично усвідомити економічні умови свого існування, мотиви господарської діяльності, а отже, розглядаючи таємниці економічних процесів, спробувати управляти ними. Практичні потреби регулювання економічного життя й зумовили виникнення науки історії економіки та економічної думки.

Історія розвитку економіки та економічної думки є обґрунтуванням фактів і подій, суспільного господарства певної цивілізації та їх науковим відображенням в економічних теоріях і концепціях за допомогою історичного матеріалу.

Таким чином, вивчення історії економіки та економічної думки – це формування економічного мислення, для того щоб довідатися, як сприймали й розв'язували економічні проблеми в минулому, усвідомити розвиток економічних теорій і концепцій від минулого до сьогодення.

Глибоке розуміння суті історії економіки та економічної думки як предмета потребує з'ясування джерел їхнього зародження й розвитку. Економічна історія як наука виникла у ХІХ пер. (німецька історична школа). Одним із головних її завдань було узагальнення й аналіз господарського досвіду, нагромадженого людиною. Вивчення цього досвіду дає змогу прогнозувати економічний розвиток, розробляти найбільш доцільну економічну стратегію й тактику, давати практичні рекомендації.

Економічна історія вивчає еволюцію господарської діяльності, господарського буття людства від первісного суспільства до сучасності. Ці

питання є предметом економічної історії – науки, яка відіграє фундаментальну роль у системі історико-економічних дисциплін.

Економічна думка зародилася в глибокій давнині та пройшла складний шлях від емпіричного розуміння економічних явищ до формування наукових теорій. Розвиток економічної думки поступово сформував і науку про її власну історію, тобто історію економічної думки, предметом якої є історичний процес виникнення й розвитку економічних ідей, течій і шкіл, вчень окремих економістів.

Отже, *предметом історії економіки та економічної думки* є вивчення еволюції господарської діяльності, господарського буття людства в процесі виникнення й розвитку економічних ідей, концепцій, течій і шкіл у сукупності та різноманітності форм вияву на кожному конкретному історичному етапі.

Методико-методологічні засади аналізу історії економіки та економічної думки можуть бути різними залежно від мети, до якої прагне. Економічна теорія використовує широкий спектр прийомів і способів дослідження свого предмета, які й визначають зміст її методу.

Методологічно історія економіки та економічної думки як особлива система наукових поглядів об'єднує сукупність методів економічного аналізу (до них можна віднести такі *методи*: *діа-лектичний, наукової абстракції, історичний і логічний*),

У складній системі економічних наук історія економіки та економічної думки посідає вагоме місце. Теоретично осмислюючи й узагальнюючи досягнення кожної з цих наук, ми створюємо передумову для подальшого поступального розвитку. Історія економіки та економічної думки має й самостійне значення, виконуючи такі важливі *функції*.

1. Пізнання поступального процесу еволюції економічної науки.
2. Виявлення правильних теоретичних і практичних орієнтирів на основі вивчення альтернативних економічних поглядів.
3. Засвоєння економічних категорій, законів і принципів у їх історичних змінах.
4. Формування й розвиток економічного мислення.

Періодизація курсу: історія економіки та економічної думки

Для історії економіки та економічної думки важливим є питання її періодизації, тобто поділу історії господарства й економічної думки на певні етапи та періоди.

У сучасній економічній науці найчастіше застосовуються три основні підходи до періодизації економічного розвитку людства. В історичній ретроспективі – це:

- формаційний підхід Маркса;
- інституціонально-технологічний підхід;
- історико-хронологічний підхід.

Відповідно до першого підходу виділяють п'ять суспільно-політичних формацій залежно від пануючої форми власності на основні засоби виробництва, яка визначає характер засобів виробництва і суспільного ладу.

1. Общинний (або первіснообщинний) лад – із X тисячоліття по VI століття до н. е. Рівень економічного розвитку низький, що забезпечує споживання на межі фізичного виживання. Немає приватної власності на землю як основний засіб виробництва, а отже – й експлуатації. Основні суспільні відносини – общинний дарообмін.

2. Рабовласницький лад – із V століття до н. е. по V століття н. е. З'являється і поширюється приватна власність, у тому числі й на людей (рабів), експлуатація яких забезпечує рабовласникам додатковий продукт. Основні суспільні класи — раби і рабовласники.

3. Феодальний лад – VI–XVIII століття. Земля стає основним об'єктом приватної власності, джерелом додаткового продукту й експлуатації. Основні суспільні відносини — рента. Основні суспільні класи з антагоністичними інтересами — селяни і феодалі.

4. Капіталістичний лад – XIX століття. Основним об'єктом приватної власності стають засоби виробництва у промисловості. Основні суспільні відносини – додаткова вартість (капітал). Основні суспільні класи з антагоністичними інтересами – робітники і капіталісти.

5. Комуністичний лад. Засоби виробництва переходять у колективну (суспільну) власність, а отже, зникає експлуатація. Примусовий характер праці змінюється добровільним, творчим. На базі цього досягається найвищий рівень виробництва і задоволення потреб усіх членів суспільства.

Широкої популярності у XX столітті набув запропонований американською інституціональною школою так званий “технологічний” підхід, згідно з яким історія ділиться на три великі епохи:

Доіндустріальну — із X тис. до н. е. до середини XVIII століття н. е. Її особливостями є низький рівень економічного розвитку, широке застосування живої (фізичної) праці переважно в сільському господарстві, де зайнято близько 85% працездатного населення.

Індустріальну — з останньої третини XVIII до останньої чверті XX століття. Особливостями цієї епохи є середній рівень економічного розвитку, широке застосування кооперації і спеціалізація живої (фізичної) праці з машинами й устаткуванням у промисловості, де зайнято близько 60% працездатного населення.

Постіндустріальну – з останньої чверті XX століття. Ця епоха характеризується високим рівнем економічного розвитку, широким застосуванням електроніки, робототехніки, біотехнологій, що дає змогу замінити живу фізичну працю у промисловості машинною, а основною сферою діяльності стає так званий “третинний” сектор – сфера побутових,

соціальних, фінансових послуг і обробка інформації, де зайнято понад 65% працездатного населення.

2. Господарська діяльність та господарські уявлення населення Стародавнього Світу.

Первісне господарство: періодизація та характерні риси

Приблизно 35–40 тис. років тому з'явилися первісні люди (кроманьйонці). Вони створювали примітивні знаряддя з каменю й дерева, але виробництвом їжі ще не займалися, а привласнювали її, як дар природи. Основним способом добування засобів існування були мисливство, збирання плодів, коренів, рибальство.

В еволюції первісного суспільства можна виділити два етапи.

• **Перший етап** – *рання первісна община* – характеризується абсолютним пануванням колективної власності й зрівняльного розподілу, виникненням парної сім'ї, племені. З розвитком продуктивних сил і збільшенням маси надлишкового продукту зрівняльний розподіл є перепорою до дальшого прогресу виробництва.

• **Другий етап** – *пізня первісна община* – характеризується переходом до трудового способу розподілу та продуктивного способу господарювання, в основному землеробства і скотарства. Це була революція в розвитку продуктивних сил суспільства, оскільки забезпечувалося гарантоване задоволення життєво важливих потреб людей, яке, в свою чергу, зумовлювало швидке збільшення чисельності населення, а також привело до формування класів і держави.

Первіснообщинний лад – перша в історії людства суспільна економічна формація. Вона охоплює час від виділення людини зі світу тварин до виникнення класового суспільства. Для первіснообщинного ладу характерні однакове ставлення всіх членів суспільства до засобів виробництва і зрівняльний спосіб розподілу суспільного продукту.

Усі найдавніші цивілізації – Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай – виникли в родючих районах на берегах великих річок.

Яскравим прикладом господарського розвитку цієї епохи є трипільська культура, яка була поширена на сучасній території України в період 3500 – 1700 років до н. е. Природні умови цього регіону сприяли не лише мисливству та збиральництву. Трипільським племенам був притаманний високий рівень культури, який позначився на всіх сферах їхнього життя. Тут було розвинуте гончарство – посуд ліпили вручну, потім його випалювали в печах, розфарбовували. Жили в дерев'яних або глинобитних житлах, білених і розмальованих. При цьому слід зазначити, що декоративний розпис будинків, форма й розпис кераміки стали невід'ємною частиною сучасної української культури.

Головну роль у господарстві трипільців відігравали мотичне землеробство та скотарство. Основні сільськогосподарські культури –

пшениця, ячмінь, просо. Землю обробляли дерев'яними мотиками з кам'яними або роговими наконечниками; урожай збирали за допомогою кам'яних серпів із крем'яними лезами, молотили ціпами. Мололи зерно на кам'яних зернотерках.

Скотарство відігравало значно меншу роль, хоча майже всі види сучасних свійських тварин були в господарстві трипільців. Проте скотарство і землеробство не могли повністю задовольнити потреби трипільців, тому вагома роль належала мисливству та рибальству. З часом у господарстві трипільців, крім кам'яних знарядь праці, з'являються й мідні.

Розвиток продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, виникнення товарного виробництва й обміну були підґрунтям для становлення приватної власності, індивідуального господарства та розпаду роду. Виділення заможної верхівки, перетворення на рабів спочатку військовополонених, а потім і збіднілих членів племені поступово розкладали громадське господарство й колективну власність. Поява певних надлишків у процесі виробництва внаслідок війн і пограбувань, виникнення майнової нерівності прискорили формування приватної власності, класового суспільства, утворення державності.

Східне та античне рабство

Рабовласницький лад – перша в історії людського суспільства класова суспільна економічна формація, що базується на приватній формі власності не тільки на матеріальні знаряддя виробництва, а й на безпосереднього виробника – раба. Найвищого розвитку рабство досягло в Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Поява рабства пов'язана з розвитком продуктивних сил, виникненням приватної власності та додаткового продукту. Тепер робоча сила людей могла виробляти значно більше, ніж вимагалось для її утримання. Виробництво в цих умовах мало натуральний характер із застосуванням малопродуктивної праці рабів.

У рабовласницькому суспільстві склалися *два типи господарської організації* – східне й античне рабство. Їм були властиві такі спільні риси, як застосування ручної праці на основі індивідуальних і колективних знарядь праці, землеробство та натуральне господарство, а також застосування примусової праці рабів.

Східне рабство виникло у IV тис. до н. е. у Стародавньому Єгипті. До району східного рабства належали також Межиріччя (Месопотамія), що розташовувалося між річками Тигр і Євфрат, Стародавня Індія та Китай. Особливості східного рабства полягали в тому, що воно не набуло всебічного поширення у суспільному виробництві. Раби в основному були в державній власності. Їх використовували переважно для обслуговування рабовласників і будівництва пірамід, каналів. Основними джерелами рабства була війна, піратство, боргове рабство.

Античне (лат. *antiquus* – стародавній) **рабство** охоплювало період з I тис. до н. е. до першої половини I тис. н. е. У цей період воно досягло

повного розквіту. Використання праці рабів стало різнобічнішим і продуктивнішим. Рабство перетворюється на класичне й відіграє важливу роль в економічному піднесенні Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. За античного рабства праця рабів широко застосовувалась в матеріальному виробництві у всіх сферах господарювання: в сільському господарстві, в різних галузевих структурах ремісництва, будівельній справі. Основним джерелом було боргове рабство. Але господарювання, засноване на жорстокій експлуатації рабів, згодом вичерпало свої можливості. Примусова праця рабів була позбавлена економічного інтересу і тому виявилася малопроductивною. Рабу не можна було доручити складні знаряддя праці. З часом виникли тенденції до заміни рабоволодіння іншими методами організації праці.

Криза рабовласницького господарства призвела до виникнення *колонату* (IV ст.) як специфічної форми виробничих відносин між великими земельними власниками і безпосередніми виробниками – *колонами*. Ця форма відносин набула поширення в Римській імперії. Великі земельні володіння подрібнювались на невеликі земельні ділянки – *парцели*, які землевласники здавали в оренду колонам, поступово прикріплюючи їх до землі. Це був своєрідний перехід від рабовласницького до феодального способу господарювання.

Виникнення економічної думки та її еволюція відбувалися паралельно із становленням людського соціуму й розвитком економіки. Однак минули десятки й сотні тисяч років, перш ніж було сформульовано закономірності господарського розвитку та виникла економічна наука.

Процес формування економічної думки Стародавнього світу характеризується певними особливостями. У країнах Стародавнього Сходу утворились рабовласницькі держави з деспотичною царською владою, яка регламентувала господарське життя країни. Тому східна економічна думка була спрямована на організацію управління державним господарством. Основну увагу приділяли розвитку сільського господарства, яке ґрунтувалось на праці царських рабів, побудові загальнодержавних іригаційних систем, державним податкам і фінансам.

Перший, тривалий у часі, етап еволюції економічної думки охоплює економічні ідеї мислителів Стародавнього світу та Середньовіччя. Якісними особливостями економічної думки Стародавнього світу були її невіддільність від тогочасних політико-правових і релігійних уявлень, ідеалізація рабовласницької держави та захист переважно натурального господарства, морально-етичне засудження великої торгівлі та лихварства як чинників дестабілізації суспільного устрою.

Економічна думка стародавнього світу

Перші спроби вивчення окремих сторін економічних процесів відомі ще з праць стародавніх грецьких і римських мислителів (Ксенофонта, Аристотеля, Платона, Катона, Варрона, Колумелли), а також мислителів Стародавнього Єгипту, Китаю та Індії. Вони досліджували проблеми ведення домашнього господарства, землеробства, торгівлі, багатства, податків, грошей тощо.

Стародавній Єгипет. В Єгипті у IV тисячолітті до н. е. утворилася деспотична рабовласницька держава із бюрократичною ієрархією управління, яка вимагала цілої армії освічених чиновників, яких називали писцями. Писців готували у спеціальних школах — „школах писання”, які існували при центральних державних відомствах. Саме писці різних рангів складали біографії фараонів, вельмож і жерців, різного роду повчань, закони й посадові інструкції, з яких можна довідатися про тогочасні економічні відносини, організацію господарського життя й державного управління.

Однією з перших відомих письмових пам’яток стало *“Повчання гераклеопольського царя своєму синові”* (XXII ст. до н. е.), автор якого від імені фараона дає рекомендації його спадкоємцеві з підвищення й ефективності функціонування чиновницького апарату управління, від злагодженої роботи якого залежить економічне процвітання держави та успіх царювання. Фараон має постійно турбуватися про своїх чиновників, заохочувати їх матеріально, підбирати не за походженням, а за здібностями.

У пам’ятці *“Речення Іпусера”* (XVIII ст. до н. е.) автор викладає погляди чиновництва на соціально-політичний переворот в Єгипті, який зруйнував традиційну систему державного управління і призвів до знищення податкових декларацій, документів судової палати. Бідні й “недостойні” захопили власність багатих і “достойних”, чиновників позбавили посад і привілеїв. Іпусер, який, вірогідно, був наближеним до фараона, докоряє йому за нездатність управляти державою і дає поради щодо відновлення сильної централізованої влади, щоб навести порядок у країні, розореній безвладдям, повернути посади писцям, відновити трудову повинність селян, а разом з тим — економічну, політичну і військову могутність Єгипту.

Месопотамія і Палестина. На території Месопотамії у XIX–XVI ст. до н. е. існувала одна з наймогутніших держав того часу із столицею в легендарному Вавилоні — Старовавилонське царство, в якому вже була досить розвинена приватна власність, існували елементи товарно-грошових відносин. Проте великою проблемою стало розширення сфери боргового рабства, що позбавляло державу платників податків і воїнів, суттєво послаблюючи її. Впорядкувати соціально-економічні відносини у Вавилонії намагались укладачі збірника законів, який за іменем тодішнього царя Вавилонської держави було названо *“Законами Хаммурані”* (XVIII ст. до н. е.). Ці закони, увіковічені клинопи-сом на камені, стали пам’яткою про першу в історії спробу управляти господарським життям на основі правових норм.

Зокрема, замах на приватну власність карався рабством або смертю, заборонялося продавати або відбирати за борги земельні наділи, боргове рабство обмежувалося трьома роками, суттєво знижувався лихварський процент (його рівень не міг перевищувати 20% грошима і 33% натурою) тощо.

Найважливішими джерелами економічної думки Нововавилонського царства (626–539 рр. до н. е.) стали господарські та юридичні документи, судові протоколи і рішення, орендні контракти, купчі, векселі, накладні, бухгалтерські рахунки, ділові та приватні листи, що збереглися в руїнах стародавніх міст на клинописних глиняних табличках.

Ці пам'ятки свідчать про те, що у Вавилонії було створено розвинене сільське господарство з єдиною іригаційною системою, скасовано боргове рабство для вавилонян, існували розвинені відносини оренди землі, бурхливо розвивалося товарне виробництво з позикою грошей під заставу майна, що призвело до виникнення перших в історії банків — “ділових домів”. Водночас, незважаючи на достатньо широкий розмах товарно-грошових відносин, у вавилонському суспільстві ще не існувало монетної форми грошей, а в обігу було срібло, яке приймалося за вагою в сиклях і півсиклях (1 сикль дорівнював 8,4 г) навіть при дрібних угодах. У “ділових домах” вкладники одержували 13% річних на вкладений капітал у сріблі, а позичальники капіталу, як правило, сплачували 20% річних.

Стародавня Індія. Найважливішим джерелом староіндійської економічної думки став трактат “*Артхашастра*”, написаний наприкінці IV ст. до н. е. радником правителя могутньої Гуптської держави (на півночі Індії), царя (раджі) Чандрагупти.

Основна економічна ідея трактату “*Артхашастра*” була в тому, щоб показати основну роль держави в економіці.

Автор трактату Каутілья стверджував, що цар (раджа), який очолює державу, як намісник богів, покликаний забезпечити правильний напрям діяльності людей. Щоб виконувати свої функції, він повинен опанувати відповідні науки, основною з яких є політика, що вчить, як створюється, зберігається, примножується і розподіляється багатство. Від політики, яку обере цар, залежить розквіт або занепад країни. Кінцевою метою будь-якої політики є збагачення державної скарбниці за рахунок збільшення чисельності платників податків. “Сила держави залежить від її скарбниці”, – повчає Каутілья, тому результати діяльності кожного царського чиновника потрібно розглядати залежно від доходу, надходження якого до державної скарбниці він забезпечує.

Каутілья виклав свої погляди на роль державних фінансів і податків. Дохідну частину скарбниці, підкреслював він, мають формувати натуральні податки з населення, прибутки державних господарств і митні платежі. Він висловив геніальну для того часу ідею про необхідність дотримання активного державного бюджету (скарбниці) через зменшення витрат на регулювання товарних цін створенням державних товарних запасів.

Каутілья висунув ідею про трудову вартість і механізм утворення ринкової ціни. Він першим розглянув вплив конкуренції на ціну. Внаслідок відхилення ринкової ціни від вартості під тиском конкуренції, індійський мислитель показує відмінність між ціною і вартістю. Каутілья рекомендував регламентувати прибуток торговця, обмеживши його рівнем 5% від ціни товару на місцевому ринку і 10% – від ціни завезеного товару. Надлишковий торговельний прибуток він радив обкладати величезними штрафами на користь царської скарбниці.

У трактаті “Артхашастра” гроші розглядаються як засіб існування, однак засуджується приватне нагромадження багатства в грошовій формі. Каутілья вважав грошовитих багатіїв скнарами, які мучать себе і слуг, а тому в певних випадках рекомендував конфіскацію їхніх грошових накопичень.

Цей трактат дає достатньо повне уявлення про розвиток рабовласницького державного господарства, організацію праці та структуру продуктивних сил, а також про стан землеробства, кооперацію праці селян, єдину інтеграційну систему, подальший розвиток кастової системи в Індії.

Стародавній Китай. Центральною постаттю старокитай-ської економічної суспільної і філософської думки є Конфуцій.

У його поглядах на господарське життя привертає увагу обґрунтування необхідності державного захисту добробуту родової знаті всіх “вищестоящих”. На думку цього мислителя, праця примножує багатство народу і того, хто ним володіє. Конфуцій вважає природно виправданим існування різних форм власності: великої спільноти (колективної власності селянських общин), особистого володіння родової аристократії і неродовитих рабовласників. Пов’язуючи всі існуючі протиріччя імперії з особистою власністю, він все ж надає їй перевагу.

Держава, на думку Конфуція, повністю копіює сім’ю: керівник — це “батько народу”, підлеглі — “його діти”. Він виховує їх, слідкує за тим, щоб у них були одяг і їжа. У “сім’ї” в результаті вільних “дій” керівника рівномірніше розподіляється багатство, доходи і витрати збалансовані завдяки “власній” поміркованості.

Конфуцій твердить, що багатство правителя залежить від багатства народу. Таким чином, відповідно до його вчення, “у народу буде достаток”, якщо вміло господарювати при регламентованих патріархальних відносинах. Порядок, достаток залежать від багатьох чинників, але особливу увагу серед них Конфуцій приділяє “мистецтву керувати народом”. “Керувати — це діяти правильно. Якщо зумієш правильно керувати, то хто ж посміє вчинити неправильно?” Вчення Конфуція націлене на забезпечення стабільності нового рабовласницького ладу, зміцнення авторитету держави, широке використання з цією метою традиційних форм і обрядів. Він закликав до зміцнення влади верховного керівника Китаю.

Економічні погляди античного світу

Економічна думка античного світу розвивалася, насамперед, у Греції, а також у Римі, де вона набула певних особливостей. Мислителі Стародавньої Греції зробили вагомий внесок у дослідження закономірностей розвитку античного способу виробництва, в розробку основ натурального господарства, елементів товарно-грошових відносин. Вони не лише давали рекомендації щодо раціонального ведення господарства, а й намагалися теоретично осмислити економічні процеси, що відбувалися в ту епоху.

Економічною основою античного способу виробництва, який існував у формі полісного господарства, була общинна, а потім і приватна власність на землю, праця вільних селян і ремісників із використанням праці рабів, які перебували у приватній власності. У IV ст. до н. е. у Стародавній Греції намітилась криза полісного господарства, основною ознакою якої стало послаблення зв'язку між належністю до полісної громади і земельною власністю. Саме у період кризи полісного господарства старогрецька економічна думка досягла найвищого зльоту, найбільший внесок у яку належить науковим розвідкам Ксенофонта, Платона, Аристотеля. Ідеї цих видатних мислителів мали великий вплив на подальший розвиток світової економічної думки.

Ксенофонт – автор трактату “Домострой”, один із перших в історії економічної думки всебічно вивчав проблему поділу праці в суспільстві. Він першим вказав на взаємозв'язок між поділом праці і ринком. Одним із перших Ксенофонт осмислив дві сторони будь-якого товару, виражені в його корисних якостях (споживна вартість) і здатності до обміну (мінова вартість). Як прибічник натурально-господарської концепції визнавав необхідність існування й корисність грошей, вказуючи на притаманні їм функції обігу і засобу нагромадження.

Думки Ксенофонта поділяв і Платон, які він виклав у трактатах “Держава” і “Закони”. У праці “Держава” високо оцінена роль аристократії у забезпеченні суспільних інтересів, оскільки саме цей стан включає у себе філософів і становить разом із воїнами (армією) апарат управління державою. У Платоновому проекті “ідеальної держави” ні філософи, ні армія навіть думати не могли про заняття, пов'язані з фізичною працею. Вони також мали бути не обтяженими ніякою власністю, оскільки саме вона, на думку мислителя, є джерелом суперечностей і розбіжностей в державі. У трактаті “Закони” ідеальному типу держави Платон протиставляє “негативний”. Основним двигуном поведінки людей в останньому є матеріальні турботи і стимули. Найголовнішою галуззю економіки Платон вважав землеробство.

Економічні погляди Аристотель виклав у працях “Етика”, “Політика”, “Афінська політика”. Він вважав, що суспільство розвивається за природними законами, одним з яких є універсальний закон панування й підкорення. Із цих позицій Аристотель розглядав рабів як живе майно, що має приносити користь. Утворення держави він пояснював природним

прагненням людей до спілкування. У його розумінні держава досягає найвищого розквіту за умов, коли її громадяни не мають надлишку багатства, але й не є бідними, тобто живуть “середнім життям”. Досліджуючи природу багатства і закономірності його нагромадження, Аристотель вводить поняття “економіка” і “хрематистика”. Економіка створює справжнє багатство, тобто сукупність життєвих благ, необхідних для громадян і держави. Хрематистика — це надмірне нагромадження багатства у грошовій формі, яке не має меж, а тому є протиприродним.

Аристотель розглядав дві форми грошей — гроші як простий засіб обігу товарів і як засіб обігу грошового капіталу.

У II–I ст. до н. е. в економіці Стародавнього Риму, який став світовою імперією, відбувалися процеси переходу від дрібного виробництва до великих господарств рабовласницького типу – латифундій (землеробських господарств) і ергастерій (рабовласницьких ремісничих майстерень), в яких використовувалась як праця сотень рабів, так і наймана праця. Більшість із них працювала на ринок і залежала від попиту на товари.

Водночас, у цей період, а особливо на початку нової ери, рабовласницьке господарство почало занепадати. Рабська праця довела свою неефективність, посилення експлуатації рабів обернулося масштабними повстаннями по всій імперії.

За цих умов виникли проблеми в організації діяльності великих рабовласницьких господарств, насамперед сільськогосподарських, які становили основу староримської економіки як в Італії, так і в провінціях. Тому в центрі уваги економічної думки Стародавнього Риму були питання організації рабської праці, управління нею, а також великою приватною власністю. Всі вони знайшли відображення в працях Катона Старшого, Варрона і Колумелли.

Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н. е.) жив ще в епоху розквіту рабовласницького господарства. У праці “Землеробство” він розглядає працю в сільському господарстві як найбільш почесне й вигідне заняття для вільного громадянина, хоча й не заперечує корисності інших галузей виробництва. Катон надавав перевагу господарству середнього розміру. Прибутковість, підкреслював римський аристократ Марк Порцій, — це і честь, і слава господаря. Він рекомендував більше продавати й менше купувати в період підвищення цін, тобто орієнтуватись на ринкову кон’юнктуру. Катон багато уваги приділяв характеристиці рабів, праця яких, на його думку, мала бути максимально інтенсивною. В господарстві радив підтримувати жорстку дисципліну, суворо карати рабів за лінощі й провини.

Марк Теренцій Варрон (116–27 рр. до н. е.) у праці “Про сільське господарство” розкривав напрями раціоналізації й інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, показував розвиток товарного господарства. Він доводив, що інтенсифікувати виробництво можна тільки на наукових засадах. Критерієм прибутковості латифундій Варрон вважав вигідне вивезення продукції в сусідні регіони й закупівлю необхідних товарів. Він радив стимулювати рабську працю більш вільним режимом,

поліпшеним харчуванням, зменшенням обсягу роботи, переведенням на становище колонів тощо. Принцип матеріальної заінтересованості, на його думку, має застосовуватись як до найманої, так і до рабської праці.

Луцій Юній Модерат Колумелла (І ст. н. е.) у творі “Трактат про сільське господарство” виявляв занепокоєння занепадом землеробства через зникнення вільних селян і поширення колонату. Він виклав програму інтенсифікації сільського господарства за такими основними напрямками:

- впровадження у виробництво науки (агрономії, селекції тощо) і збільшення витрат на неї;
- зростання обсягу товарного виробництва (на ринку);
- підвищення продуктивності праці рабів шляхом їх матеріального стимулювання та організації змагання між ними;
- раціональне розміщення рабів на робочих місцях (групами не більше 10);
- звільнення від рабства найбільш старанних рабів;
- підбір наглядачів за здібностями й моральними якостями;
- передача землі в оренду колонам і вільним селянам.

Твір Колумелли — свідчення занепаду сільського рабовласницького господарства Стародавнього Риму і початку тривалого переходу до системи феодальних відносин.

3. Розвиток феодального господарства та економічна думка Західної Європи

Феодальне господарство: періодизація та характерні риси

Середньовіччя — це відносно тривалий період у розвитку суспільства, який характеризується особливими формами соціального, політичного та культурного життя. У цю історичну епоху прогресу матеріальної і духовної культури.

Феодальний спосіб виробництва охоплював у Західній Європі досить тривалий період часу: від падіння Західної Римської імперії (кінець V ст.) до буржуазних революцій XVI–XVIII ст. Розрізняють *три етапи розвитку феодальних відносин* в епоху Середньовіччя (рис. 3.1).

Перший період — раннє Середньовіччя (V–X ст.) — період генезису феодалізму, коли сформувалися основні його риси.

Другий період — класичне Середньовіччя — зрілість феодальних відносин (XI–XV ст.). Протягом цього періоду відбувається внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла, товарного виробництва та різних форм торгівлі, у тому числі зовнішньої.

Третій період — пізнє Середньовіччя (XVI – перша половина XVIII ст.), коли з’явилися перші зародки ринкового господарства й початкові ознаки індустріальної цивілізації.

Феодальне суспільство було класовим, де співіснували два основних класи: феодалы (поміщики) і кріпосні селяни. Взагалі, **феодалізм** — це система примусової експлуатації економічно напівсамостійного, але юридично залежного (кріпосного) селянства. Економічною основою феодального ладу було монопольне володіння феодалами землею як основною матеріальною умовою виробництва, а також неповна власність поміщика на особистість безпосереднього виробника. Поєднання робочої сили із засобами виробництва здійснювалося шляхом позаекономічного примусу, коли кріпосного селянина силою змушували працювати на поміщика-феодала.

Соціально-економічна природа феодального ладу полягає в тому, що це закономірний етап у прогресивному розвитку людського суспільства. Цей суспільно-економічний лад характеризують такі основні ознаки:

- панування натурального господарства;
- монополія власності феодалів (поміщиків) на землю, яка була головним засобом виробництва;
- співіснування великого поміщицького землеволодіння із дрібним селянським надільним землекористуванням. Безпосередній виробник був прикріплений до землі, яка знаходилась у власності феодалів;
- позаекономічний примус особисто залежних від феодалів селян до додаткової праці;
- низький рутинний стан технічного оснащення виробничих процесів.

Слід розглянути особливості феодального розвитку окремих країн Західної Європи — **Франції, Англії, Німеччини** (рис. 3.2).

Францію часто називають класичною країною феодалізму. Це стосується не лише економіки, але і її державного устрою. Саме тут остаточно сформувалася притаманна феодальній системі ієрархія у вигляді васалітету, економічна сутність якого полягає у перерозподілі феодальної ренти між пануючими верствами населення. Очолював державу король, його васалами були найбільші феодалы — герцоги, графи, їхніми васалами, у свою чергу, вважалися середні та дрібні феодалы — лицарі. Васали підпорядковувалися лише своєму сюзерену, за наказом якого вони за власний кошт збирали ополчення, яке й охороняло володіння сюзерена від зовнішніх ворогів, а також були апаратом позаекономічного примусу селянства.

До XIV ст. вже виокремлюються головні зони сільсько-господарської спеціалізації: Північна та Центральна Франція — основна житниця; Південна — база виноробства тощо. Водночас чітко простежується економічна перевага Північної Франції, яка полягала, зокрема, у становленні трипільної системи землеробства.

Економіка феодальної Англії порівняно із Францією характеризується централізацією управління. Причиною цього було завоювання країни французькими феодалами під керівництвом герцога Нормандії (1066 р.), який

сів на англійський престол. Завойовники провели загальний перепис (“Книга страшного суду”), за даними якого створення феодальних маєтків (майорів), які обслуговувалися працею залежних селян, у країні вже завершилося. Але, на відміну від континентальних феодалів, власники англійських маєтків були васалами не великих феодалів, а короля.

Феодальна економіка Німеччини теж мала специфічні особливості. По-перше, становлення феодальної системи тут відбувалося пізніше, ніж у Англії або Франції. Крім того, Німеччина, до складу якої входили французькі, слов'янські, італійські регіони, не була національним комплексом, а окремі частини країни економічно були відірвані одна від одної. Дуже велике значення мало також просування німецьких феодалів на схід, де вони захопили землі західних слов'ян, які жили на річці Лабі (Ельбі). Це дало значне прирощення посівних площ. Розгорнулася внутрішня селянська колонізація територій на схід від Ельби (на досить сприятливих умовах при мінімальній залежності від феодалів).

Алод – приватна сімейна власність, яка вільно продавалася, обмінювалася і дарувалася без згоди громади (марки).

Бенефіцій – земельне володіння, яке головний землевласник – король дарував своїм васалам у пожиттєве користування за умови несення ними військової або адміністративної служби. Васали короля, в свою чергу, могли передавати частину одержаної від нього землі своїм васалам як бенефіціальне тимчасове землеволодіння.

Починаючи з IX ст., коли васальна служба стає спадковою, бенефіцій поступово перетворюється на феодал (лен) – найпоширенішу форму земельного володіння в Середні віки.

Феодальне господарство формувалось і розвивалось у межах маєтка феодала – сеньйорії, куди входили: домен (власність феодала), де господарював сам феодал, і селянські наділи.

Були поширеними прекарні угоди, згідно з якими алод вільного дрібного землевласника відчужувався на користь сеньйора або церкви, а потім повертався селянинові у пожиттєве користування як прекарій (земля, надана на прохання). Поступово прекарії перетворилися у спадкові, а взаємовідносини між селянами і землевласниками почали обумовлюватися сплатою феодалам натуральної або грошової ренти та використанням селянами інших повинностей на користь феодалів.

У Росії реформування земельних відносин було започатковане *Іваном Грозним* у роки опричини (1565–1572), який наділив помістями 1074 своїх найвідданіших опричників. З'явилися помістя, успадкувати які можна було тільки після складання присяги цареві. Такий порядок існував до 1712 р., коли Петро I видав указ про єдиноуспадкування, за яким помістя надавалося у спадок тільки старшому синові.

Феодальні відносини у більшості країн Західної Європи досягли зрілості в XI–XV ст. У XI–XIII ст. переважала феодальна земельна власність трьох

типів:

- королівська;
- світська;
- церковна.

З розвитком феодальних відносин не лише зростає феодальне землеволодіння, що супроводжується поширенням систем селянських повинностей, а й збільшується сутність регламентації особистої свободи селян, тобто їх закріпачення. Водночас, з погляду підвищення продуктивності праці в селянина з'явилась деяка матеріальна заінтересованість у результатах своєї праці, тоді як раб був повністю позбавлений власності й безправний. Селянин мав власне господарство, знаряддя праці, був членом громади, яка захищала не лише його, але і майнові права.

Період раннього Середньовіччя характеризувався досить низьким рівнем розвитку продуктивних сил, що визначало форми особистої та поземельної залежності селянина від феодала. Основною формою відносин феодала і селянина була феодальна рента, яка існувала у трьох видах: відробіткової, натуральної, грошової

Із розвитком ринку, в період трансформації феодальних відносин у капіталістичні вже переважає грошова рента. Процес переходу до грошової ренти від двох перших форм рентних відносин називається **комутацією ренти**. При цьому феодальна залежність селян значно зменшувалась або зовсім усувалась (за викуп). Господарства подібного типу переважали у більшості країн Західної Європи.

Селянам Західної Європи завдяки масовим повстанням проти кріпосницьких утисків у XIV ст. (Жакерія 1358 р. – Франція; Уотта Тайлера 1381 р. – Англія) вдалося закріпити свою господарську незалежність, домогтися особистої свободи та встановити договірні відносини з феодалами.

Скасування особистої залежності селян у Західній Європі відбулося в XIV–XV ст., а поземельної залежності – у XVI–XVIII ст. в процесі початкового нагромадження капіталу.

У Східній Європі (у тому числі і в Росії) ці процеси були тісно взаємопов'язані і відбувалися в XIX ст. Розклад феодалізму в Східній Європі значно посилювався внаслідок масових селянських повстань (війн). Найбільш масовими вони були в Росії під керівництвом таких селянських ватажків, як Болотніков (1606–1607), С. Разін (1667–1671), О. Пугачов (1773–1775).

У XVII–XVIII ст. в Східній Європі виникла своєрідна ситуація, коли розвиток капіталістичного устрою супроводжувався посиленням закріпачення селян. Пруський шлях буржуазних аграрних перетворень у Росії, який здійснював царизм, зробив кризу феодалізму в цій країні дуже затяжною. Пережитки феодалізму тут існували до початку XX ст.

Розвиток міст, ремесла та торгівлі за часів середньовіччя

У країнах Західної Європи найдавніші міста завдячували своїм заснуванням римлянам. Міста виникали скрізь, куди доходила влада Стародавнього Риму, навіть до меж римських провінцій над Рейном і Дунаєм, особливо там, де тривалий час стояли легіони. Пізніше міста почали виникати біля стін великих замків, монастирів, які давали населенню захист від небезпеки, а також на перехресті торгових шляхів, над великими річками, біля копалень, на узбережжі морів тощо.

Відродження античних міст (Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон) і утворення нових (Гамбург, Любек, Лейпциг, Магдебург) розпочалося з XI століття. Процес урбанізації розвивався під дією низки чинників. З кінця XI ст. зростанню і процвітання західноєвропейських міст сприяли хрестові походи. Найуспішніше розвивалися середземноморські міста — центри левантійської торгівлі.

У XI–XII ст. міста Європи досягли високого рівня економічного розвитку, зріс добробут їхніх жителів, майже повністю зникла зовнішня загроза. Відтоді міщанство почало домагатися більших прав, що загостило суперечності між жителями міст і феодалами. У XI–XIII ст. у країнах Західної Європи прокотилася хвиля **комунальних революцій**, внаслідок яких міста домоглися незалежності та самоврядування. Утворювалися міста-комуни або міста-держави, які мали повну свободу, власні органи управління (виборний муніципалітет, суддівство тощо).

Міста стали осередками промисловості. Найбільш поширеними галузями міського **ремесла** були текстильне виробництво (виготовлення вовняних, лляних і шовкових тканин), лиття і обробка металів.

Значного розвитку досягло виробництво зброї. Безперервні війни вимагали великої кількості зброї й металевих обладунків (кольчуг, панцирів, щитів, шоломів). Попит на метал зумовив прискорений розвиток металургії. У XV ст. доменні печі працювали у більшості західноєвропейських країн.

Великих успіхів досягла гірнича справа. Найбільш відомими були альпійські, чеські, надрейнські, французькі, англійські та шведські копальні. Залізна руда використовувалася для потреб міського життя і особливо для потреб війська. Соляні копальні були власністю держави і приносили великі прибутки. Характерною рисою середньовічного ремесла була його **цехова організація** — об'єднання ремісників однієї або кількох професій в межах міста у спілки (цехи). Таке об'єднання було зумовлене системою середньовічних соціально-економічних відносин і феодално-становою структурою суспільства. В умовах політичної нестабільності й залежності від сил природи корпорації ремісників створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечували їм особисту свободу, права і вольності, взаємодопомогу й захист, оберігали майно. Цехові організації мали ряд переваг.

Насамперед, цехи були об'єднаннями економічного характеру, які виконували завдання організації виробництва і збуту продукції, а також

охорони економічних інтересів ремісників. Ремісничі цехи вели боротьбу за встановлення цехового примусу, тобто визнання за їхніми членами монопольного права на виготовлення і збут даного виду ремісничих виробів у межах міста або його передмістя, що зумовлювалося в основному вузькістю ринку й обмеженістю попиту на ремісничі вироби.

Соціальна структура середньовічного ремісничого цеху характеризувалася феодальною ієрархічністю. Цехова організація була економічно-раціональною у XIII–XV ст. і мала тоді прогресивне значення для розвитку середньовічної промисловості. Вона сприяла виробництву високоякісної продукції, вихованню ремісничої молоді. Але згодом цехи стали стримувати розвиток продуктивних сил через намагання увіковічнити дрібне виробництво, що гальмувало технічний прогрес. Суворі регламентації виробництва і збуту призвели до застою в розвитку науки, техніки і, як наслідок, до занепаду промисловості.

У XIV–XV ст. в Європі виникла нова, вища форма виробництва — мануфактура. На зміну кустарям-ремісникам прийшли організованіші великі робітничі майстерні.

З розвитком товарного виробництва прогресувала торгівля, змінюючи свої форми, охоплюючи віддаленіші ринки. У період розквіту Середньовіччя сформувалися основні ярмаркові центри Західної Європи, які й досі не втратили свого значення.

Виходячи на міжнародний ринок, купці окремих міст об'єднувалися в спеціальні союзи — гільдії, що забезпечували їм монополію оптової торгівлі й давали певні гарантії особистої та майнової безпеки. Найбільш відомим таким утворенням був союз північних міст — Ганза. У XIV ст. він об'єднував понад 70 міст Європи, встановивши, по суті, монополію на торгівлю у північних водах.

Розвиток торгівлі сприяв становленню грошової та фінансово-кредитної систем. У період Середньовіччя й розквіту феодалізму не існувало державної монополії на карбування монет. Цим правом крім короля володіли також суверенні сеньйори та міста. Подібне розмаїття монетних систем привело до поширення міняльної справи. Міняйли не лише обмінювали одні гроші на інші, а й займалися кредитними операціями та лихварством.

Кредитні операції полягали у безготівковому переказуванні грошей (відомі з XI ст.). Роль готівки стала відігравати розписка міняйли (вексель), за якою його агент у певному місці видавав особі суму, яку вона попередньо внесла. Міняльні контори стали називати банками (по-італійськи „банк” — лавка, на якій звичайно працював вуличний міняйло), а їхніх господарів — банкірами.

Банки нагромаджували значні суми, які потім давали у позику під високий відсоток. Лихварський капітал здебільшого кредитував престижні видатки феодалів (наприклад, купівля предметів розкошу) та воєнні видатки держави. Багаті банківські контори створювали власні торговельні та промислові підприємства, а великі купці направляли вільний капітал у

кредитно-лихварську сферу. Так виникали торговельно-банкiрсько-лихварські фірми, які відігравали важливу економічну й політичну роль у феодальній Європі.

На зміну рабовласницькому ладу прийшов лад феодальний, який ґрунтувався на приватній феодальній власності на землю і позаекономічному примусі кріпосних селян до праці з метою привласнення земельної ренти у вигляді панщини, натурального або грошового оброку. Більша господарська самостійність селян порівняно із становищем рабів або колонів викликала в них більшу зацікавленість, призвела до зростання у певних межах продуктивності праці й розвитку продуктивних сил.

Водночас, зростала натуралізація виробництва, відбувалося згортання товарно-грошових відносин. Це стосувалось як сільського господарства, так і ремесла. Цеховий устрій ремісничого виробництва був консервативним. Феодалізму, як формації, був властивий примітивний і рутинний стан техніки.

У період Середньовіччя спостерігався значний занепад культури, науки, грамотності й освіченості населення, що було характерно і для пануючих соціальних груп. Темрява неучтва вийшла на зміну злету культури і науки античного світу.

Феодальне суспільство мало становий характер. Йому були властиві ієрархічна структура панівних верств населення, система васальної залежності, широкі відносини корпоративного типу (сусідські общини, міські комуни, ремісничі цехи, купецькі гільдії, монастирські й лицарські ордени тощо). Політична влада зосереджувалася в руках земельних власників (світських і церковних феодалів). Вагому роль відігравали традиції, цілковите панування релігійного світогляду.

У сукупності це позначалося на розвитку економічної думки як у Європі, так і на Сході.

Економічні погляди Середньовіччя охоплювали широке коло проблем, починаючи з обґрунтування законності феодального володіння землею, вічності поділу людей на “благородних” і “низьких” і закінчуючи посиленням уваги до проблем товарного виробництва та грошових відносин. Середньовічна економічна думка розвивалася повільно, під значним впливом релігійних догм і церковних традицій. Лише в пізньому Середньовіччі, коли почався Ренесанс (Відродження), разом із загальним піднесенням культури, науки й освіти економічна думка вийшла на новий якісний рівень свого розвитку.

Економічна думка середньовіччя

Особливості феодальних економічних поглядів Сходу визначались матеріальними умовами розвитку виробництва. Основою господарського устрою залишалася сільська община, яка модифікувалась у форми державного феодалізму. При цьому зберігалася державна власність на землю, були відсутні панщина та кріпосне право. Тому в центрі уваги економічної

думки залишались питання державного управління, оподаткування, поповнення державної скарбниці, розвитку сільськогоспо-дарського виробництва.

Величезний вплив на розвиток економічної думки Близького Сходу справив *іслам* – релігія арабів, які, завоювавши у VII–IX ст. великі території Передньої і Середньої Азії, Північної Африки і навіть Іспанії, поширили її у своїх нових володіннях. Арабські вчені в деяких теоретичних розвідках були послідовниками ідей античних мислителів, багато в чому випереджаючи догматичну економічну думку Європи того часу. Серед арабських дослідників особливо виділявся Ібн Халдун, ідеї якого випередили свій час і справили суттєвий вплив на розвиток світової економічної думки.

В основі вчення знаходиться *теорія соціального прогресу*, або *соціальної фізики*, відповідно до якої об'єднання людей в суспільство об'єктивно зумовлено виробничою потребою – необхідністю спільного добування життєвих благ. Суспільне життя розглядається як кооперативна виробнича діяльність людей, в результаті якої зростає продуктивність виробництва і маса засобів існування. Залежно від способу добування життєвих благ *Ібн Халдун* виділив три етапи еволюції людського суспільства:

- 1) **дикість** (існування людей у стаді);
- 2) **“сільський”**, примітивний, етап, люди жили в селах і займалися лише землеробством і скотарством;
- 3) **“міський”**, цивілізований, етап, люди поселяються в містах і займаються ремеслом, торгівлею, науками і мистецтвами.

Перехід від примітивного до цивілізованого етапу пояснюється появою додаткового продукту, привласнення якого породило майнову нерівність, відносини панування і підкорення, поділ людей на майнові групи, якими потрібно керувати, що вимагає примусу й поневолення. В результаті формується ієрархічна система вертикального підпорядкування на чолі з правителем, який одноосібно присвоює й розподіляє додатковий продукт.

З огляду на це Ібн Халдун висловив думку про існування природних законів економічного розвитку, які керують господарською діяльністю людей, спрямовують соціальний прогрес.

Змальовуючи схему еволюції суспільства, Ібн Халдун розмежовує *категорії необхідної і додаткової праці, необхідного й додаткового продукту*, підкреслюючи, що “основна праця” дає необхідне, а “додаткова праця” створює додатковий продукт.

Цьому мислителю належить вагомий внесок у науковий аналіз деяких категорій товарного виробництва. Виняткове значення мало його тлумачення двоїстої природи товару – споживної вартості (корисності) та вартості (цінності). Споживну вартість він називає “предметами споживання”, до яких належить все те, що людина набуває й використовує для задоволення своїх “запитів і потреб” і яке породжується цілеспрямованою діяльністю людини. В товарному виробництві, міркував Ібн Халдун, задоволення потреб можливе тільки через обмін, в основі якого знаходиться рівновелика кількість затраченої праці. У прирівнюванні товарів він вбачав прирівнювання праці, тобто дав поняття трудової вартості. Однак вартість він розумів не тільки як

форму прирівнювання кількості затраченої на виробництво праці, але і як матеріальну субстанцію – сукупність витрат праці та сировини.

Ціну товару Ібн Халдун визначав як грошовий вираз його вартості, але водночас вказував, що іноді в ціну, крім вартості, включають податки та різні ринкові побори, що зумовлює її зростання. Коливання товарних цін він пояснював впливом ринкового попиту і пропозиції.

Грошима Ібн Халдун називав золото та срібло, вважаючи, що вони виконують функції міри вартості, засобу обігу товарів і засобу нагромадження. Багатство він розглядав як сукупність життєвих благ, створених працею, а торговельний прибуток – як різницю між купівельною і продажною ціною товару.

Займаючи високий пост намісника халіфа в Єгипті, Ібн Халдун безуспішно намагався боротись із корупцією в бюрократичному чиновницькому апараті управління. Зрештою, він зробив песимістичний висновок, що бюрократична система невіддільна від корупції, а тому непереможна.

Економічна думка розвиненого феодалізму перебувала під цілковитим впливом католицької церкви, її представниками були переважно ченці та богослови. Найбільший вплив на економічну думку цього періоду мала **канонічна доктрина**, яка трактувала всі господарські процеси з точки зору християнства й античної економічної думки, насамперед поглядів Аристотеля, які були значно вихолощені й приведені у відповідність із церковними догмами.

Загальні положення канонічної течії були викладені у XII ст. італійським монахом Граціаном в трактаті *“Кодекс канонічного права”*. Центральне місце у вченні *каноністів* посідає положення про “справедливу ціну”, під якою розуміли обсяг трудових витрат на одиницю продукту, тобто “справедлива ціна” не може містити прибутку. Обмін на основі “справедливої ціни”, на думку каноністів, забезпечує рівновагу в економіці. Державну власність вони вважали ідеальною, а приватну – Божою карою за людські гріхи.

Справжніми факторами виробництва каноністи розглядали землю і працю, а найважливішими його сферами — землеробство та ремесло. Вони засуджували торговельний прибуток і лихварський процент, які, за канонічними уявленнями, порушують обмін за “справедливою ціною”, тому вимагали заборони великої торгівлі та лихварства.

Найвідомішим представником канонічної доктрини став домініканський монах і богослов з Італії *Тома Аквінат* (1225–1274) – в українізованому варіанті, а відомий він у світі як *Фома Аквінський*.

Тома Аквінат – виходець з аристократичної сім’ї, син графа, теолог, філософ, схоласт, викладав богослов’я в італійських духовних закладах і Паризькому університеті. Свою концепцію він виклав у трактаті *“Сума теології”*, який вважається енциклопедією католицизму. В 1323 р. Фома Аквінський був канонізований як католицький святий, а у 1879 р. спеціальною енциклікою папи Лева XIII вчення Аквіната визнано офіційною

та „єдино правильною філософією католицизму”.

В основу економічних поглядів Фоми Аквінського покладено тексти Святого писма, праці “отців церкви” і вибрані положення вчення Аристотеля. Майже всі економічні явища він розглядав через поєднання суперечностей. Зокрема, з одного боку, всі життєві блага оголошував спільними, створеними Богом, а з іншого — природною вважав приватну власність, яка є необхідною, а тому “кожен повинен боронити своє”. Ще одна його теза: всі люди рівні перед Богом, тому потрібно забезпечувати своє існування власною працею. Поділ суспільства на багатих і бідних Тома Аквінський, як і Аристотель, пояснював відмінностями природних здібностей людей, а прагнення підняти над своїм соціальним становищем вважав гріховним порушенням “Божого порядку”.

Господарським ідеалом Аквіната було натуральне господарство. Водночас, він не заперечував існування товарного обміну на основі “справедливої ціни”, розглядаючи, з одного боку, як суму рівних витрат виробництва, а з іншого — включав до неї і прибуток. У першому випадку “справедлива ціна” забезпечує обмін “рівних речей, що відповідає євангельському принципові рівності, а в іншому — “справедливою” вважалася ціна, що забезпечує продавцеві рівень життя, який відповідає його соціальному становищу в феодальному суспільстві, тобто рівень “справедливої ціни” міг бути різним залежно від соціального статусу продавця.

Фома Аквінський визнавав необхідність грошей як “міри матеріального життя в торгівлі та обороті”, розрізняв внутрішню й номінальну вартість золотих монет, засуджував практику їх “псування” державою (випуск неповноцінних грошей). Разом з тим він не сприймав нагромадження грошового багатства, вважаючи, що гроші створено лише як засіб обміну товарів.

З аналогічних позицій Тома Аквінат підходив і до оцінки торгівлі й лихварства. Припускав необхідність існування торгівлі як засобу для життя і форми обміну товарів, але засуджував її як засіб наживи. Лихварство Аквітанат взагалі вважав смертним гріхом, а процент від позики — продажем того, чого в дійсності не існує, тому він є протиприродним і богопротивним. Утім, він допускав існування невисокого процента як винагороди власникові грошей за ризик, який виникає при позиці. Фома Аквінський доводив справедливість привласнення феодалами земельної ренти як частини продукту, створеного природою на їхніх землях, і як плати землевласникові за управління своїм помістям.

Економічні причини та наслідки Великих географічних відкриттів

В економічному становленні новоєвропейської та світової макроцивілізації важливу роль відіграли Великі географічні відкриття кінця XI – початку XVI ст. Значного розвитку в Західній Європі до XVI ст. досягли виробництво і торгівля, що зумовило зростання потреби у грошах як

загальному засобі обміну. Металевих грошей із золота та срібла в Європі не вистачало. Монополія італійських купців у європейській торгівлі східними товарами сприяла відпливу золота з Європи на Схід. Крім того, після занепаду торгівлі на Середземному морі у XV ст., внаслідок нестачі грошей, падіння Константинополя та захоплення турками-османами Середньої Азії і Балкан, відновлення монополії єгипетських султанів на Червоному морі, ще більше зросла необхідність пошуку нових джерел надходження золота і срібла, нових шляхів торгівлі. У цих умовах нестримна, загальна жадоба грошей, нових джерел швидкого збагачення охопила в Західній Європі всі верстви населення. Це стимулювало пошук нових морських торговельних шляхів з Європи до Африки, Індії і Східної Азії, де, на думку європейців, було багато золота, срібла, самоцвітів і прянощів. Особливе значення мала Індія, звідки від найдавніших часів доставляли в Європу спеції, ліки, тканини, слонову кістку.

Епоху Великих відкриттів поділяють на такі *два періоди*.

Іспано-португальський (кінець XV – середина XVI ст.): відкриття Америки (перша експедиція Христофора Колумба у 1492 р.); португальські плавання до Індії і берегів Східної Азії, починаючи з експедиції Васко да Гама (1497–1498); іспанські тихоокеанські експедиції XVI ст. від першого навколосвітнього плавання Магеллана до експедиції Вільяловоса (1542–1543).

Період російських і голландських відкриттів (із середини XVI – до середини XVII ст.). До них належать: відкриття росіянами всієї Північної Азії (від походу Тимофія Єрмака до плавання Попова–Дежньова у 1648 р.); англійські та французькі відкриття у Північній Америці; голландські тихоокеанські експедиції і відкриття Австралії.

Відкриття Нового світу й утворення володінь Іспанії та Португалії на Американському континенті припинило самостійний розвиток його народів і поклало початок колоніальній залежності. Основні соціально-економічні наслідки Великих географічних відкриттів такі (рис. 5.1):

1. Почала формуватися **колоніальна система**, яка прискорила виникнення у Західній Європі капіталістичного виробництва і сприяла нагромадженню в буржуазії великих сум грошей, необхідних для організації капіталістичних підприємств.

2. Завдяки сміливим експедиціям мореплавців багатьох країн світу торговельні шляхи зв'язали Європу, Африку, Америку та Австралію і почав формуватися **світовий ринок**. Його виникнення стало ще одним потужним поштовхом до зародження й розвитку капіталістичних відносин у Західній Європі.

3. Відбулася так звана **революція цін**, зумовлена ввезенням з Америки до Європи великої кількості золота та срібла, що призвело до різкого зменшення їхньої вартості та значного підвищення цін на продукцію сільського господарства і промисловості (за 30 років наприкінці XVI ст. вони зросли у 2–3 рази і більше).

4. “Революція цін” сприяла **зміцненню позицій міської і сільської буржуазії**, що зароджувалась, підвищенню її доходів і збільшенню

чисельності мануфактурних робітників. Розорювались великі землевласники-феодала, потерпали від збитків найбідніші селяни й наймані робітники, збагачувалась буржуазія.

5. У результаті Великих географічних відкриттів після переорієнтування головних торговельних шляхів *центр економічного життя перемістився* з країн Середземного моря до держав, розташованих на берегах Атлантичного океану. На відміну від Португалії та Іспанії, які мали переваги в торгівлі, основними виробниками промислових товарів були Нідерланди, Англія, Франція.

6. Наслідком Великих географічних відкриттів стало посилення нових тенденцій в економічній політиці європейського абсолютизму, яка набула яскраво вираженого меркантилістського характеру. Правлячі династії в Іспанії, Англії, Франції усіма доступними засобами стимулювали торгівлю, промисловість, судноплавство, колоніальну експансію.

Таким чином, у результаті Великих географічних відкриттів деякі країни Західної Європи опинились у максимально сприятливих умовах для розвитку капіталістичного виробництва. Великі географічні відкриття прискорили процес первісного нагромадження капіталу.

Розвиток продуктивних сил, поглиблення поділу праці й розширення її кооперації, зростання міст як центрів ремесла і торгівлі в країнах Західної Європи, створили матеріальні передумови для поступового переходу від переважно натуральних економічних відносин до товарно-грошових. Товарний обмін ставав необхідною умовою господарського життя. З розвитком внутрішньої торгівлі сформувались національні ринки товарів.

Загальна характеристика школи меркантилізму

Великі географічні відкриття започаткували виникнення світового ринку і швидкий розвиток міжнародної торгівлі, з якою пов'язувалося зростання ролі грошей і нагромадження багатства у грошовій формі. Економічну могутність країн за цих умов почали вимірювати наявними грошовими ресурсами. Від стабільного грошового обігу дедалі більше залежав матеріальний стан усіх верств населення. Грошам приписували надприродні властивості, їм поклонялись як втіленню багатства. Виникла суспільна потреба в науці про збагачення, яку створили меркантилісти, а об'єктом їхніх досліджень стали гроші, грошовий обіг, торгівля, торговельний прибуток, ринок, лихварство, процент, капітал. Усі ці зміни зумовили появу меркантилізму.

Меркантилізм — перша в історії економічної думки спроба теоретично обґрунтувати необхідний напрям національної економічної політики. Ця система економічних поглядів характеризується такими загальними ознаками:

1) об'єктами дослідження є торгівля та грошовий обіг як джерела і сфера багатства;

2) багатство ототожнюється із золотими й срібними грошима та скарбами;

3) безпосереднім джерелом багатства вважається прибуток від зовнішньої торгівлі, хоча його передумови створюються у виробництві;

4) нагромадження грошового багатства можливе тільки за відповідної економічної політики держави, яка бере під контроль зовнішню торгівлю.

Меркантилізм порвав із християнськими традиціями, догматизмом і схоластикою середньовічної економічної думки, з її пошуками “справедливої ціни”, засудженням торговельного прибутку і відсотка. Відкривши одне із джерел нагромадження капіталу — торговельний прибуток, теорія меркантилізму показала більш зріле й ефективне розв’язання економічних проблем доби первісного нагромадження капіталу.

Меркантилісти не тільки дали назву економічній теорії — “політична економія”, але й фактично започаткували її як науку. Вони здійснили першу теоретичну розвідку капіталізму, розкрили ряд закономірностей його розвитку, зібрали й використали в аналізі великий статистичний матеріал, описали нові галузі виробництва і виробничі професії, ввели поняття “національне багатство”, “грошовий баланс”, “активний торговий баланс” та інші, порушили питання про економічну роль держави, започаткували спеціальну економічну літературу.

Меркантилізм, однак, не спромігся створити систему наукових економічних уявлень у вичерпному розумінні цього слова. В теоретичному плані він був ще незрілим через незрілість самого об’єкта дослідження — ринкової економічної системи, яка тоді перебувала на стадії свого становлення, коли торгівля переважала виробництво і у сфері обігу формувались великі капітали. За даних історичних умов меркантилізм не зміг вийти за межі торгівлі та грошового обігу, не досліджував виробництво, а тому й не став системою наукових економічних знань.

Меркантилізм — перша в історії економічна школа, яка мала багатьох прихильників і послідовників. Вона виникла ще до епохи Великих географічних відкриттів на гребені європейського Ренесансу, існувала протягом XVI–XVIII ст. і у своєму розвитку пройшла два етапи — раннього і зрілого меркантилізму.

Ранній меркантилізм, або монетаризм. Ранній меркантилізм виник наприкінці XV ст. та існував до початку XVII ст.

У XIV–XV ст. у країнах Західної Європи збільшенню товарообігу перешкоджала нестача грошей — золотих і срібних монет. Ті країни, які з огляду на історичні обставини мали їх у достатній кількості (Іспанія і Португалія), посіли провідні позиції у світовій торгівлі й активізували розвиток своїх національних господарств. Склалось уявлення, що великий запас благородних металів — ключ до вирішення проблем розвитку вітчизняної економіки і зростання національного багатства.

Теоретичні дослідження й економічна політика держави, які були спрямовані на нагромадження грошей у національному масштабі шляхом

державного регулювання грошового обігу і зовнішньої торгівлі, одержали назву **монетаризму**.

Ранній меркантилізм — це система монетаристських економічних поглядів, що ґрунтувалась на теорії грошового балансу. Сутність останньої зводилась до обґрунтування необхідності ввезення якомога більшої кількості грошей із-за кордону і заборони вивезення грошей за кордон, обмеження імпорту іноземних товарів шляхом встановлення митних бар'єрів, а також посилення добування золота і срібла.

Провідними представниками монетаризму стали такі купці і банкіри, як Гаспар Ск'яруффі (1519–1584) і Беніто Даванцатті (1529–1606) з Італії, Вільям Стаффорд (1554–1612) з Англії, Маріана (1575–1624) з Іспанії. Монетаристи радили більше продавати за кордон і менше купувати іноземних товарів, зменшувати ваговий вміст своїх золотих і срібних монет для збільшення кількості. Варто підкреслити, що уряди провідних європейських країн значною мірою скористалися порадами теоретиків “грошового балансу” в своїй економічній політиці. Вони приймали закони, які регламентували грошовий обіг і зовнішню торгівлю. Зокрема, в Іспанії вивезення золота і срібла за кордон каралося смертю, а в Англії іноземні купці змушені були витрачати грошову виручку від продажу своїх товарів на закупівлю англійських товарів, що фактично означало заборону вивезення грошей. Усі торговельні операції за участю іноземних купців в Англії контролювались державними чиновниками й обкладались високим митом.

Меркантилізм, як суто адміністративна система накопичення грошового багатства, із середини XVI ст. у більшості європейських країн породив глибоку економічну кризу, що зумовило необхідність перегляду теоретичних основ меркантилізму.

Зрілий меркантилізм. Після епохи Великих географічних відкриттів економічна ситуація в Європі докорінно змінилась. У країни цього регіону ринув потік заморського золота, що призвело до його значного здешевлення і “революції цін”. “Грошовий голод” було подолано, що сприяло швидкому зростанню торгівлі та грошового обігу. Стало очевидним, що накопичений у “скринях” нерухомий грошовий скарб, як писав у той час великий Вільям Шекспір, “ржавіє і згниває, лиш в обороті золото зростає”.

За цих економічних умов нові ідеологи меркантилізму висунули більш зрілу теорію — **теорію активного торгового балансу**, яка ґрунтувалась на таких основних положеннях:

- 1) джерелом національного багатства є прибуток від зовнішньої торгівлі;
- 2) держава збагачуватиметься, чим більшою мірою товарний експорт переважає імпорту товарів;
- 3) головними засобами збільшення активного торгового балансу країни визнаються посередницька торгівля, розвиток експортних галузей промисловості, які працюють на вітчизняній і дешевій імпортній сировині;
- 4) недоцільними визнаються заборона вивезення грошей за кордон і обмеження імпорту іноземних товарів.

Теорія активного торгового балансу формувалась протягом тривалого часу. Її авторами стали купці, банкіри, підприємці, комерсанти, митники, державні чиновники. Зрілий меркантилізм мав свої національні особливості, монетаризм не одразу здав свої позиції, тому нові принципи економічної політики в різних країнах запроваджувалися неодноразово, що визначалося також рівнем економічного розвитку. Найбільш розвинутим і типовим був англійський меркантилізм, який вже у XVI ст. став офіційною державною політикою.

Зародження класичної школи політичної економії в Англії та Франції

З XVII ст. у передових європейських країнах починають швидко розвиватися ринкові економічні відносини. В аграрному секторі виникають господарства підприємницького типу з найманою працею, а в промисловості – нові джерела доходу, формується промисловий капітал, який дедалі більшою мірою підпорядковує собі торговельний. Постає необхідність у формуванні нової економічної ідеології, яка б теоретично узагальнила й пояснила нові економічні процеси. Цю місію було покладено на класичну політичну економію, об'єктом дослідження якої стали матеріальне виробництво й об'єктивні закони економічного життя.

До класичної політичної економії варто віднести всі концепції, в основу яких покладено принципи свободи підприємництва і вільної торгівлі, тобто економічного лібералізму.

При цьому наприкінці XVII – початку XVIII ст. ідея **“економічного лібералізму”** перетворилась у своєрідний девіз ринкової ліберальної економічної політики. І саме з цього часу зароджується нова теоретична школа економічної думки, яку пізніше назвуть **класичною політичною економією**.

Класична школа повела рішучу боротьбу з протекціоністською ідеологією меркантилістів, звернулася до новітніх досягнень економічної науки тієї доби і розгорнула фундаментальні теоретичні дослідження. “Класики”, на відміну від меркантилістів, заново сформулювали і предмет, і метод вивчення економічної теорії, перенесли теоретичні дослідження зі сфери товарного й грошового обігу у сферу виробництва і застосували для цього нові методологічні прийоми, які забезпечили проведення достатньо глибокого наукового аналізу економічних явищ і процесів. Таким чином, у свій “класичний період” політична економія набула рис дійсно наукової дисципліни, що вивчає проблеми **економіки вільної конкуренції (вільного підприємництва)**.

У розвитку класичної політичної економії можна виділити такі **етапи**:

- **перший** – етап зародження, який пов'язаний з іменами видатних дослідників, таких як В. Петті, П. Буагільбер, фізіократів Ф. Кене і А. Тюрго;

- **другий** – пов’язаний із творчістю засновників економічної науки – А. Сміта і Д. Рікардо;

- **третій** – етап розвитку класичної школи, період творчості великих послідовників та інтерпретаторів вчення А. Сміта, Д. Рікардо – Ж.-Б. Сея, Т. Мальтуса, Дж. С. Мілля, Г. Ч. Кері;

- **четвертий** – етап виникнення й розвитку марксистської економічної теорії.

Найбільший внесок у формування й розвиток класичної політичної економії зробили англійські та французькі вчені – економісти XVII–XIX ст.: В. Петті, П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрбо, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Дж. Мілля та ін.

Свої економічні погляди Уільям Петті виклав у працях *“Трактат про податки і збори”*, *“Політична арифметика”*, *“Дещо про гроші”* та ін. У перших працях економічні проблеми він розглядав із позиції теорії активного торгового балансу. Джерелом багатства Петті вважав *працю і землю*, що стало його історичною заслугою. “Праця – батько й активний принцип багатства, а земля – його мати”, – писав він. Досліджуючи матеріальне виробництво, Петті першим у Європі сформулював основні положення трудової вартості. Щодо величини заробітної плати він зробив два важливих висновки:

- 1) рівень заробітної плати визначається економічними, а не правовими чинниками;

- 2) працівник одержує тільки частину створеної ним вартості, а решту присвоює власник підприємства.

Ренту він розглядав двобічно – як загальну форму привласнення додаткового продукту і як власне диференціальну земельну ренту. Ціну землі У. Петті розглядав насамперед як закуплену певну кількість річних рент або як капіталізовану ренту. Позичковий відсоток визначав як функцію від земельної ренти і ціни землі, тобто як грошову ренту. У. Петті вважав гроші особливим товаром, що виконує функції загального еквівалента.

П’єр Буагільбер – родоначальник класичної політичної економії у Франції, наполягав на проведенні докорінної податкової реформи. Він пропонував звільнити внутрішню торгівлю від обмежень і скасувати митні застави. Вимагав ввести вільний ринок зерна і не стримувати природне підвищення цін на нього. Важливим досягненням П. Буагільбера, як і У. Петті, є обґрунтування трудової теорії вартості. Він спробував дізнатися, за яких умов обмін здійснюватиметься на справедливих засадах. Розрізняв *“істину вартість”*, в основі якої – кількість затраченої праці, і *ринкову ціну*, яка відхиляється від цієї вартості внаслідок обігу грошей, що опосередковують обмін товарів.

Фізіократи, суть їх поглядів. «Економічна таблиця» Франсуа Кене

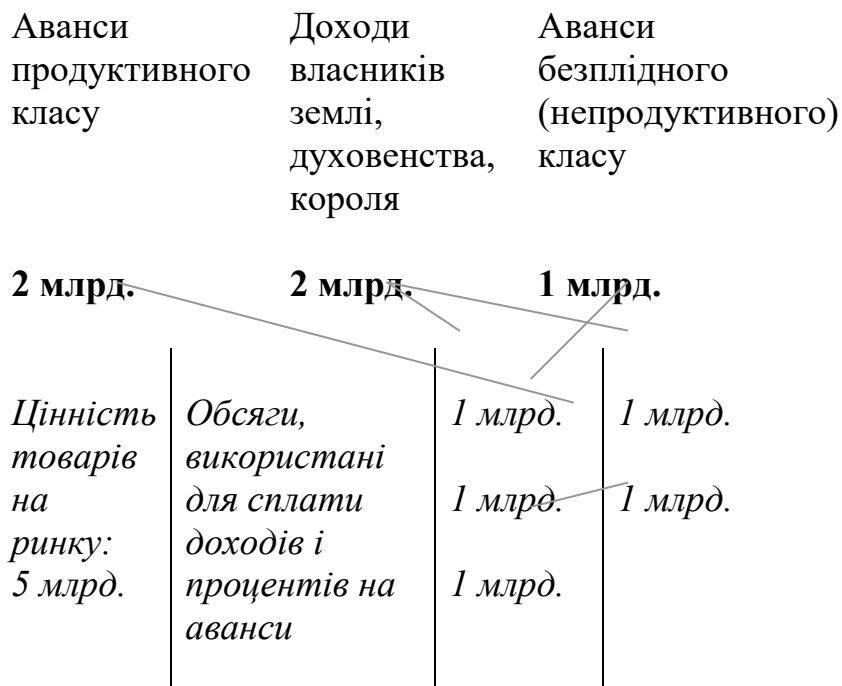
Завершує перший етап у розвитку класичної школи політичної економії школа фізіократів. Фізіократія (від грецького *physis* – природа, *kratos* – влада)

означає владу природи. **Фізіократи** – це невелика група французьких економістів–теоретиків другої половини XVIII ст., які на основі суспільності вчення вперше в історії економічної думки об’єднались у наукову школу. Школа фізіократів виникла як негативна реакція на меркантилізм й існувала тільки 22 роки (з 1756 по 1778 р.), але її ідеї набули значного поширення в Європі.

Економічна школа фізіократів генетично належить до класичної політичної економії. Її представниками були Ф. Кене, А. Тюрбго, В. Мірабо, В. Де Гурне, П. Мерсьє де ла Рів’єр та ін., але найбільший інтерес становлять погляди двох перших – Ф. Кене та А. Тюрбго. Фізіократів уперше в історії економічної думки почали називати економістами.

В “Економічній таблиці” показано, як сукупний річний продукт, що створюється в сільському господарстві, розподіляється між класами: **продуктивним** (особи, зайняті в сільському господарстві, – фермери і сільські наймані робітники), **безплідним** (особи, зайняті в промисловості, а також купці) і **власниками** (особи, які одержують ренту, – землевласники і король). У цьому творі Кене навів основні шляхи реалізації суспільного продукту у вигляді напруженого графіка із трьома вершинами (класами), об’єднавши всі акти обміну в масовий рух грошей і товарів, але при цьому він виключив процес накопичення (рис. 5.9).

Загальний обсяг відтворення: **5 млрд.**

Витрати на щорічні

аванси 2 млрд.

Всього: 5 млрд.

Всього: 2 млрд.

Рис. 5.9. “Економічна таблиця” Ф. Кене

Обіг річного продукту, на думку Кене, налічує п'ять актів:

1) клас землевласників купує у класу фермерів засоби існування на 1 мільярд ліврів. Внаслідок цього до класу фермерів повертається 1 мільярд ліврів і одна третина річного продукту виходить з обігу;

2) клас землевласників на другий мільярд ліврів отриманої ренти купує у “безплідного” класу промислові вироби;

3) клас “безплідних” на отриманий за свої товари мільярд ліврів купує у класу фермерів продукти харчування. Отже, до класу фермерів повертається другий мільярд ліврів і дві третини продукту виходять з обігу;

4) клас фермерів купує у “безплідного” класу на мільярд ліврів промислові вироби, що йдуть на відновлення інструментів і матеріалів, вартість яких увійшла до вартості виробленого річного продукту;

5) клас “безплідних” на цей мільярд ліврів закупає сировину у класу фермерів.

Таким чином, обіг річного продукту забезпечує відшкодування використаних фондів сільського господарства і промисловості як передумову поновлення виробництва.

Податки, на думку Кене, слід стягувати тільки із землевласників у розмірі 1/3 чистого продукту. Кене розробив концепцію природного порядку, в основі якої лежать моральні закони держави, тобто інтереси окремої особи не можуть суперечити спільним інтересам суспільства.

Анн Робер Жак Тюрго (1727–1781) народився у Франції. Згідно із сімейною традицією закінчив теологічний факультет Сорбонни, але захопився економікою. У 1774–1776 рр. обіймав посаду генерального контролера фінансів. Співпрацював із просвітителями в “Енциклопедії” Д. Дідро.

Головна праця Тюрго — **“Роздуми про створення і розподіл багатств”** (1770). Услід за Кене та іншими фізіократами він обстоював принцип свободи економічної діяльності і поділяв їхні погляди на землеробство як єдине джерело додаткового продукту. Уперше виділив усередині “землеробського класу” та “класу ремісників” підприємців і найманих працівників, а також сформулював **закон спадної родючості ґрунту**: кожне додаткове вкладення капіталу і праці в землю дає менший порівняно з попереднім вкладенням ефект, а після певної межі будь-який додатковий ефект стає неможливим.

Взагалі, вчення Тюрго збігається із вченням фізіократів, але визначальними є такі ідеї:

- прибуток від капіталу поділяється на витрати для створення продуктів і прибуток на капітал (заробітна плата власника капіталу, підприємницький прибуток і земельна рента);
- обмін взаємовигідний обом товаровласникам, тому відбувається зрівнювання цінності благ, що обмінюються;
- сплата позичкового відсотка виправдовується втратою прибутку позикодавця при наданні позики;
- поточні ціни на ринку, на думку Тюрго, формуються з урахуванням попиту і пропозиції, як критерій, що відображає надлишок або нестачу капіталів.

Роль фізіократів полягає в тому, що вони піддали нищівній критиці меркантилізм, принципи якого у Франції мали велике практичне застосування, перенесли центр теоретичних досліджень, услід за П. Буагільбером, зі сфери обігу, де багатство тільки розподіляється, у сферу виробництва, де воно створюється, вперше проаналізували капітал, чистий продукт і розподіл доходів, поставили проблему продуктивної та непродуктивної праці, започаткували теорії відтворення і корисності. Цим вони заклали основи для подальшого наукового аналізу економічних явищ і процесів. Школа фізіократів створила першу в історії політичної економії систематизовану наукову концепцію, тобто економічне вчення.

Обмеженість економічного вчення фізіократів полягає у помилковості його центральної ідеї про сільське господарство як єдиної сфери створення багатства. Такий підхід був зумовлений аграрним характером економіки Франції, певними традиціями вітчизняної політичної економії, зокрема поглядами П.Буагільбера, а також наслідками фінансової авантюри Джона Лоу. Звідси виникла низка сумнівних теоретичних положень і практичних висновків.

4. Економічний розвиток та економічна думка Київської Русі

Давнеруська держава та особливості прояву феодальних відносин

Київська Русь як ранньофеодальна держава з центром у м. Києві виникла на рубежі VIII–IX ст. внаслідок об'єднання східнослов'янських племен. Київська Русь зробила величезний внесок у світову історію IX–XIII ст.

З IX ст., після утворення єдиної давньоруської держави, в Київській Русі відбувається процес формування феодального класового суспільства. Державне управління зосередилося в руках класу великих землевласників – феодалів. Главою держави був Великий Князь Київський. Інші князі та великі бояри володіли окремими князівствами і містами.

В залежності від князів і великих бояр перебували дрібні бояри, дружинники, влада яких поширювалася на менші міста та села. Великим землевласником Київської Русі згодом стало духовенство.

Феодальнозалежним населенням Київської Русі були холопи, рядовичі, закупи, смерди, церковні люди, вотчинні ремісники. Основні форми

феодалної експлуатації: данина (продуктова і грошова ренти) та відробітки (“уроки”).

Основне місце в економіці Київської Русі посідало сільське господарство, яке мало давні традиції та досягло порівняно високого рівня розвитку. Давньоруські землероби використовували різноманітні й досконалі для того часу знаряддя праці: плуг, вузьколезе і широколезе рало, соху, борону, заступ, серп, косу. Сіяли жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес.

У районах Київської Русі застосовували різні системи землеробства. В лісостеповій зоні виникла й розвивалася парова система із двопільною або трипільною сівозмінами; в лісовій землеробство було підсічним. Значного розвитку досягло в Київській Русі скотарство. Важливими *допоміжними галузями сільського господарства були* мисливство і бортництво.

Населення, зайняте в сільськогосподарському виробництві, відоме під назвою “смерди”.

Велике значення в економічному розвитку Київської Русі належало ремісничому виробництву – металургія, обробка чорних і кольорових металів, виготовлення знарядь праці. Давньоруські майстри знали технологічні прийоми ювелірної справи, ливарство, філігрань, чернь, емаль. Значного розвитку в Київській Русі досягли будівельна справа, гончарство, зброярство, виробництво скла, обробка дерева, каменю, кістки, ткацтво, пошиття одягу та взуття.

Важливою галуззю економіки вважалася торгівля. Осередками її були міста і великі села, які називалися “погостами”.

У IX–X ст. в Київській Русі існувала так звана “дружинна” форма державності. Найвидатнішими політичними діячами цієї доби були київські князі Олег (882–912) та Ігор (912–944). Це був перший етап у розвитку державності на Русі.

Другий етап становлення державності на Русі розпочався із правління Ольги (944–978), дружини Ігоря.

Існування дружинної форми державності завершується за князівства Володимира Святославовича (978–1015), коли на перший план висуваються бояри. У 988 р. він запровадив християнство, яке зміцнило авторитет і владу князя та сприяло розбудові держави.

Третій етап (завершальний) припадає на роки правління в Київській Русі сина Володимира – Ярослава (1019–1054), якого назвали Мудрим.

У V–VII ст. у східних слов’ян завершився процес становлення сусідської громади (верви). У VIII–IX ст. у них посилюється майнове й соціальне розшарування. Виділяється племінна знать: князі, “лучші мужі”, воїни-дружинники.

Земельна власність князів і бояр була спадковою, вільно відчужувалась (продавалась, обмінювалась, дарувалась). Велика земельна власність з кінця XI ст. перетворюється у феодалну спадкову. Найбільшими землевласниками були київські князі. Значним також було церковне та монастирське землеволодіння. Особливо великим землевласником був Києво-Печерський монастир. Селяни мали різний легальний статус: абсолютно вільні, вільні з

певними обмеженням і кріпаки, невільники. У сільському господарстві переважала мала або общинна земельна власність.

Більшість населення Київської Русі мешкала в сільській місцевості, яке називалося **смердами** – це вільні селяни-землероби. Соціально-економічне становище смердів було неоднаковим, але вони господарювали на своїй землі та були економічно незалежні.

Поряд зі смердами існувало й залежне безземельне селянство, обмежене в політичних правах. Це ізгої та сябри, які вважалися вільними, але були позбавлені власності, тому жили в чужих дворах або у церковних садибах.

Поширеною категорією залежних селян у Київській Русі були також закупи й рядовичі.

Закупами називалися наймити, які відробляли позичені гроші – “*куну*”, або наймалися на *роботу*, попередньо беручи плату. Вони жили або у дворі пана, або у своєму власному господарстві. Закупи були юридично вільними людьми, мали своє майно, власне господарство, але їхнє становище було дуже непевним, і кожен з них легко міг все втратити і перетворитися на холопа.

Рядовичами називалися вільні селяни, які добровільно укладали “*ряд*”, тобто угоду з феодалами, визначаючи цим свою залежність від них. Становище цієї категорії селян було подібним до стану закупів: вони входили до складу челяді, виконували певну роботу в господарстві феодала або сплачували йому данину.

Найгіршим було становище **холопів**. Це загалом були невільники, раби. Холопами ставали з різних причин, основні з яких: полон у війні, банкрутство, одруження з людиною, яка перебувала у рабстві, та інші. Діти холопів теж ставали холопами. Рабами ставали переважно військовополонені, а рідше боржники, які протягом тривалого часу не сплачували свого боргу феодалу.

Давньоруське місто як осередок ремесла та торгівлі

Міста у Київській Русі почали виникати у VI–IX ст. Процес урбанізації тут відбувався протягом XI–XIII ст. з розвитком товарних відносин, появою відособленого виробництва – ремесла, а також купецтва. Ремісники й купці намагалися захиститися від утисків феодалів, згуртовувалися в окремих зміцнених поселеннях – городищах, які були протомістами. Походження міст дуже різноманітне: це центри *племінних союзів, столиці, князівств, боярські поселення*. У XI–XII ст. відбувається найбільший розквіт міст. У XIII ст. на території Київської Русі літопис “*Повість временних літ*” налічує майже 300 міст, в яких проживало 13-15% населення.

Місто, як правило, складалося з кількох частин: це “*дитинець*” — центральна частина міста, оточена стіною (муром), і передмістя, де проживали ремісники, торгівці, знаходилися майстерні, склади, лабази тощо. Міста належали державі, церкві та князям. Найбільше міст виникало на перетині сухопутних торгових шляхів, а також на берегах судноплавних річок і за наявності особливо сприятливих економічних, соціальних та політичних обставин.

Найбільшим містом був Київ, де вже в першій половині XIII ст. проживало понад 50 тис. мешканців. У Чернігові та Галичі їх було понад 25 тис. осіб.

Міста Київської Русі були переважно зосереджені в середньому Придніпров’ї, а також у Західному регіоні (Галичина, Волинь). Найголовніші з них займали великі площі. Так, зміцнена частина Києва (дитинець) досягала 90 га, а разом з ремісничо-торговельними посадами — 380 га; дитинець Галича займав понад 50 га, а площа давнього Чернігова (дитинець, окольний град, передгороддя) перевищувала 200 га. Переважна більшість мешканців міст була ремісниками, які об’єднувалися в корпорації на зразок західноєвропейських цехів. Чимало громадян займалися торгівлею. В центрі міст, як правило, знаходилися великі майдани, де проходили торги та скликалися міські зібрання (віче).

Міста на Русі були також культурними осередками, де розташовувалися *школи, книгописні та іконописні майстерні, церкви і монастирі*.

У XIII–XV ст. в багатьох великих містах Київської Русі, які боролися за свої права з феодалами, запроваджувалися основні принципи *Магдебурзького права*, що забезпечували їм можливість самоуправління.

Як зазначалося, більшість населення міст була ремісниками. Ремесло в Київській Русі розвивалося як багатогалузеве. Існувало понад 60 видів різних ремесел. Це й різні види *обробки металів, гончарна справа, будівництво, ювелірне мистецтво, кравецтво* тощо. Основною його галуззю була металургія, яка поряд із землеробством заклала основи господарського прогресу Давньоруської держави. Обробка металів здійснювалася в кузнях, які були не тільки в містах, але і у великих селах. Ковалі користувалися великим набором різноманітних інструментів і володіли значною кількістю технічних прийомів обробки металів. Вони виготовляли речі високої якості й досконалості, передусім предмети озброєння (мечі, шоломи, наконечники для списів, рогатини).

Дуже високого рівня майстерності в Київській Русі досягли тамтешні ювеліри, які виготовляли різноманітні коштовні прикраси, що мали дуже високий рівень майстерного оздоблення.

Наймасовішими видами ремесла були: виготовлення керамічного (глиняного) посуду, обробка шкіри, дерева і кістки. Багато виробів виготовлялося зі скла: браслети, намисто, перстні, кубки, пляшки. Почали робити віконне скло.

Поширеними в Київській Русі були також домашні ремесла: прядіння, ткацтво, пошиття одягу та взуття, виготовлення посуду, продуктів харчування. Розвиненою була також обробка дерева та виготовлення найрізноманітніших виробів з каменю. Виробництво цегли дало змогу будувати багатопверхові цегляні хорони князів і бояр, а також зводити церкви й палаци.

Ремісники, які спеціалізувалися на виконанні якогось конкретного виду діяльності, звичайно селилися разом, утворюючи у великих містах осібні квартали. Так, у Києві до наших днів збереглися назви місцевостей – гончарі, кожум'яки.

Найпростішим житлом найбіднішого населення Київської Русі були напівземлянки. У наземних зрубних дерев'яних будинках проживали люди середнього статку.

Отже, ремесло у Київській Русі було технічно досконалим і різноманітним. У державі набула поширення торгівля (внутрішня і зовнішня), яка була яскравим свідченням високого рівня економічного розвитку (рис. 4.4). Міста й великі торгові села-погости мали ринки. У великих містах вони діяли постійно, а в Києві, Новгороді Великому, Чернігові, Галичі, Смоленську, Володимирі, Кязмі збиралися щодня. Головним напрямом зовнішньої торгівлі у Київській Русі був східний “Грецький шлях”, що вів до Візантії, а “Залозний” – до країн Кавказу і Арабського Сходу.

Велика торгівля велася з країнами Поволжя: Хазарським Каганатом і Волзькою Болгарією. Постійними були також торгові зв'язки із Німеччиною, Чехією, Угорщиною, Польщею. Київ – головний осередок торгівлі з країнами Півдня і Заходу, а Новгород – зі Скандинавією. Головними платіжними засобами були іноземні монети (арабські срібні дрихеми, західноєвропейські динари). Були спроби карбувати власну монету. Близько 990 р. Володимир Святославович викарбував на честь хрещення Русі злотники і срібляники.

Економічна думка України доби середньовіччя

Історія економічної думки України часів раннього та класичного Середньовіччя пов'язана із добою Київської Русі — першої держави на українській етнічній території. Літературними джерелами, з яких можна дізнатися про економічні погляди тієї доби, є літописи, угоди, грамоти князів, кодекси й записи норм світського та церковного права тощо. Визначною пам'яткою соціально-економічного та політичного розвитку доби Київської Русі є “Руська правда” — зведення законів давньоруського права XI–XII ст. Відомі 106 списків “Руської правди”, які складено у XIII–XVIII ст. Статті “Руської правди” відбивають соціальну структуру й відносини власності давньоруського суспільства.

Вони регулюють майнові відносини, захищають право власності князів і феодальної знаті на землю і кріпаків; право стягувати податки, отримувати ренту; визначають обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально залежного населення тощо. У них знайшла відображення організація князівської та боярської вотчини в XI ст., що ґрунтувалася на кріпацькій і рабській праці. До речі, остання з часом поступилася продуктивнішій праці людей залежних і кріпаків. За умов замкненості натурального господарства та нерозвиненості товарообміну товарно-грошові відносини в Київській Русі були дуже обмеженими, хоч у текстах “Руської правди” зустрічаються такі поняття, як “істот”, “рез”, “отариця” і “купа”, що означають позичені під процент гроші; сам процент; ділянку землі та позичку, які закуп (смерд, що збіднів і потрапив у боргову кабалу до пана) отримує від господаря—землевласника. Трапляються також економічні терміни “товар”, “торг” (ринок), “гостьба” (зовнішня торгівля) та інші економічні терміни. У цілому, в “Руській правді” певною мірою відображено всі основні процеси економічного та суспільного життя Староруської держави.

Одним із головних писемних джерел для дослідження економічної думки доби Київської Русі є літописне зведення “Повість временних літ” — монументальний історіографічний і літературний документ початку XII ст., що належить перу ченця Печерського монастиря *Нестора*. Хоча центральними у творі є питання політичної історії Русі, економічним і соціальним процесам та явищам надається важливе значення для пояснення історичних подій. У „Повісті временних літ” розглядаються джерела доходів Київської держави: надходження з господарства, данина і збори з населення, штрафи (судове мито), торговельне мито і воєнна здобич. Данина збиралася продуктами, хутром або грошима. Виплата данини грошима сприяла розвитку товарного виробництва й товарно-грошових відносин. У літописі йдеться також про активні зовнішньоторговельні зв’язки Київської Русі з іншими державами, наявність суспільного поділу праці: повне відокремлення ремісництва від землеробства й розвиток різних ремесел. Літописець виявляє шанобливе ставлення не лише до розумової, а й до фізичної праці, оскільки обидва ці види праці вважаються однаково важливими для суспільства, для забезпечення його багатства та добробуту.

5. Мануфактурний період розвитку економіки та економічні погляди А.Сміта.

Первісне нагромадження капіталу: сутність, джерела, наслідки

У XVI ст. в країнах Західної Європи капіталістичний сектор виробництва мав вагомий вплив на господарське життя, незважаючи на те що давав меншу частину всієї продукції промисловості та сільського господарства. Більшу частину суспільної продукції продовжували виробляти господарства тих форм, які були властиві лише феодальному суспільству.

Для виникнення й розвитку капіталістичного виробництва необхідні **дві умови**:

1) наявність великої маси бідних людей, юридично вільних, позбавлених засобів виробництва й існування та змушених найматися на роботу до капіталіста;

2) нагромадження в руках невеликої кількості людей грошового багатства, необхідного для створення капіталістичного підприємства.

У західноєвропейських державах ці дві умови до XVI ст. почали лише формуватися. Основою виробництва феодального суспільства Західної Європи, незважаючи на порівняно високий рівень його розвитку, продовжувало залишатися дрібне індивідуально-торгове сімейне господарство селянина на селі й ремісника у місті. Засоби виробництва та виготовлена за їх допомогою продукція (товар) належали виробникові. Існував позаекономічний примус у формі кріпосного права та цехових обмежень. Тому **першим кроком** у первісному нагромадженні капіталу стало юридичне звільнення селянина від кріпацтва, а ремісника — від цехового порядку й примусу.

Примусове позбавлення дрібних товаровиробників засобів виробництва і перетворення їх у бідних продавців своєї робочої сили було важливим кроком до створення умов розвитку капіталістичного виробництва.

Другим важливим кроком на шляху організації капіталістичного виробництва був процес нагромадження великих капіталів у руках цехових майстрів, фермерів, але, головним чином, купців і лихварів. Основними **джерелами нагромадження капіталів стали**: колоніальні війни, торгівля рабами, піратство, державні позики, податки, система протекціонізму, жорстокі методи поневолення й пограбування корінного населення Африки, Азії, Північної і Південної Америки. Отже, можна переконатися, що не лише завдяки працелюбності, енергії та старанню, як вважає більшість західних дослідників, утвердився клас капіталістів, а й завдяки насиллю, пограбуванню, доведенню до бідності мільйонів людей.

Таким чином, **первісне нагромадження капіталу** — це історичний процес відокремлення дрібних виробників від засобів виробництва, примусового позбавлення їх приватної власності та перетворення у бідних продавців своєї робочої сили, що передувало капіталістичному нагромадженню. Ця епоха має специфічні ознаки.

Головною **відмінною ознакою епохи** первісного нагромадження капіталу були, **по-перше**, розвиток товарно-грошових відносин, становлення ринкової економіки, яка позначилася на всіх сторонах суспільного життя того часу. Нові віяння буржуазних свобод, пов'язані з розширенням масштабів торгівлі, що усувала територіальну замкнутість і обмеженість феодальних вотчин, вели до посилення підприємницької ініціативи.

По-друге, найбільш престижна галузь торгівлі — зовнішня — стимулювала розвиток товарного виробництва і внутрішню торгівлю. Завдяки їй наприкінці XV ст. Європа перетворилась у центр світової торгівлі,

відбувся перехід від Середньовіччя до епохи первісного нагромадження капіталу.

По-третє, розвиток зовнішньої торгівлі призвів до створення у цей період нових форм організації торгового капіталу (торгові компанії, акціонерні товариства, біржі та ін.).

По-четверте, паралельно з торговим капіталом у цей період розвивався позичковий, або банківський, капітал, який прийшов на зміну середньовічному лихварству. В епоху первісного нагромадження зародилося багато сучасних форм банківської діяльності. Країни, які утримували лідерство у торгівлі, ставали європейськими банками.

По-п'яте, розвиток торгівлі зумовив зміни у сфері виробництва – як сільськогосподарського, так і промислового. Виникли нові організаційні форми — мануфактури, організаторами яких, насамперед, були купці. У сільському господарстві спостерігався перехід до грошової ренти, поступового звільнення селян, оренди, використання найманої праці, капіталістичного фермерства. Виробництво ставало дедалі більш спеціалізованим.

По-шосте, відбувалося становлення національних держав, що мали економічну основу для об'єднання – національний внутрішній ринок, що формувався. Замість торговельної політики окремих міст формується торговельна політика держави. Це була політика протекціонізму, тобто захисту вітчизняних купців у їхній боротьбі проти зарубіжних конкурентів.

По-сьоме, до кінця епохи первісного нагромадження формується перша економічна концепція, яка одержала назву меркантилізм.

Особливість розвитку Голландії полягала в тому, що кріпосне право не набуло розвитку, і селяни зберегли особисту свободу.

Частка феодалного землеволодіння становила тільки 20–25%. Створювалися фермерські господарства, райони “торговельного землеробства”, які спеціалізувалися на вирощуванні певних культур. Такий стан сприяв і більш ранньому, ніж в інших країнах Європи, розвитку капіталізму. Багато міст, які славилися суднобудуванням, мануфактурами тощо, зміцнення капіталізму в сільському господарстві та його товаризація зробили Голландію однією з найрозвинутіших країн Західної Європи.

Найбільшого розвитку в Голландії, яка вже у XVII ст. стала “зразковою капіталістичною країною”, набули **зовнішня і внутрішня торгівля**. Торгівля як найприбутковіша сфера діяльності голландців охопила країни світу. В 1602 р. створено акціонерну компанію – приватну акціонерну спілку, більшість акцій якої контролювала держава.

У зовнішню торгівлю й морські перевезення вкладали великі кошти. Голландія володіла найбільшим у Європі морським торговим флотом – близько 75% загальної кількості кораблів європейських країн. Голландці, витіснивши португальців, створили величезну імперію, яка простяглася від Мозамбіка до Японії. З надзвичайною енергією вони закладали торгові

факторії, монополізували постачання прянощів і східних товарів, займалися каботажними перевезеннями.

Великі прибутки давали работоргівля і піратство. Зовнішня торгівля та морські перевезення стали настільки вигідними, що у 1606 р. Ост-Індійська компанія виплатила своїм членам 67% дивідендів. У 1699 р. капітал компанії становив 4 т золота.

Наприкінці XVI ст. найбільшим портовим містом Нідерландів стає Амстердам. Його кораблі перевозили 5/6 товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика. Голландцям належало панівне становище у торгівлі Португалії з Іспанією.

Розвиток торгівлі зумовив зростання ролі банківської справи та кредиту. На початку XVI ст. в Антверпені сформувався грошовий ринок, де у міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити надходили на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук у руки, поки не анулювалися. Загальною стала практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано Страхову палату. Упродовж XVII ст. Амстердам перетворюється в найбільший міжнародний фінансово-кредитний центр, чому сприяли низькі проценти (5%) на позичковий капітал.

На початку XVIII ст. Голландія, що вела своє господарство на нестійкому ґрунті посередницької торгівлі, почала втрачати торгіву першість на користь Англії, яка переважала в промисловому розвитку. Внаслідок цього капітал Голландії дедалі більше ставав лихварським, переміщався з торгівлі й мореплавства у банківську сферу.

Важливою подією у становленні й розвитку капіталізму в Англії стала буржуазна революція 1640–1660 рр., вплив якої відображає рисунок 5.6.

Це була перша буржуазна революція “європейського масштабу”, яка завдала феодализму нищівного удару й відкрито проголосила буржуазні порядки, проклала дорогу швидкому розвитку капіталізму. Вона вагомо вплинула на послаблення і в подальшому на подолання пережитків феодализму у XVII–XVIII ст. в інших країнах Західної Європи.

Внаслідок революції було ліквідовано феодальну власність на землю. Нові класи та стани одержали доступ до державної влади. Було проголошено свободу промислового й торгового підприємництва, усунуто основні перепони для господарського піднесення.

Почав зростати обсяг багатогалузевого мануфактурного виробництва, яке стало панівним у промисловості Англії. Третина промислового населення була зайнята у сукновиробництві. Успішно розвивалися бавовняні, паперові, скляні, металургійні, кораблебудівні мануфактури. За темпами й масштабами англійська промисловість наприкінці XVIII ст. посіла перше місце в Європі.

У ході аграрного перевороту було ліквідовано дрібні селянські господарства, утверджувалася велика земельна власність лендлордів і

фермерів. Сільське господарство досягло значних успіхів в агрокультурі й агротехніці, підвищилась врожайність зернових культур. У XVIII ст. Великобританія вивозила 20% урожаю і стала країною класичного фермерського господарства.

У мануфактурний період торговельний капітал переважав порівняно з промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великобританії залишалися зовнішня торгівля і морські перевезення. Велику роль в економічному піднесенні Англії відіграв Навігаційний акт (1651 р.), згідно з яким зовнішньоторгові операції країни могли здійснюватися лише англійськими кораблями або кораблями тієї країни, звідки імпортувався товар. Цей закон підірвав посередницьку торгівлю і мореплавство найбільшого супротивника Англії — Голландію. Він сприяв розвитку англійського суднобудування і мореплавства. Англія випередила за масштабами колоніальної і торгової експансії Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію.

У XVIII ст. англійський фінансовий капітал почав панувати у діловому світі. В 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки, яких у 1807 р. налічувалося 73. У провінціях виникли сільські банки або банки графств.

Таким чином, до середини XVIII ст. англійський капіталізм вступив у новий період розвитку. Мануфактурна стадія капіталістичного виробництва вичерпала свої можливості. Для переходу до фабричної форми виробництва склалися всі передумови. Налічувалася велика армія найманих виробників, підготовлених для роботи на машинах. У багатьох підприємців накопичилися великі кошти, які регулярно поповнювалися за рахунок пограбування колоній, прибутків підприємства тощо. Ці кошти стали важливим джерелом індустріалізації Англії, що дало їй змогу раніше від інших країн здійснити промисловий переворот.

До середини XVIII ст. Франція була однією з наймогутніших держав світу значною мірою за рахунок високої культури французького народу. Важливою силою, що утримувала Францію на високому рівні, була монархія. Абсолютизм, утворений зусиллями кардиналів Рішельє і Мазаріні та довершений Людовіком XIV, “королем-сонцем”, з’єднав у моноліт розрізнені провінції й соціальні верстви населення, сприяв розширенню кордонів держави.

За рівнем промислового розвитку Франція не поступалася Англії, проте тут переважало ремісниче виробництво, а цеховий устрій активно підтримувався державою. В містах країни у XVI ст. мешкало 15—17% населення. Кількість мануфактур була невеликою і займалися вони в основному виробленням предметів розкоші: шовку, атласу, оксамиту, меблів, килимів, військових обладунків тощо. Франція посідала провідне місце в Європі з виробництва полотна, яке виготовляли селяни. Організаторами і

власниками розпорошених текстильних мануфактур були, як правило, купці та лихварі. **Політика протекціонізму** (захист державою національної промисловості й сільського господарства за допомогою митної політики) та **меркантилізму** (політика, спрямована на нагромадження золота та срібла в країні шляхом обмеження вивезення їх і збільшення вивезення товарів) захищала вітчизняних товаровиробників від іноземних конкурентів.

Повільними темпами розвивалися аграрні відносини. В XVI–XVIII ст. у Франції зберігалось велике землеволодіння, яке, однак, втратило становий характер. Людина будь-якого статусу могла володіти й вільно розпоряджатися землею. Зберігалися рентні відносини, утверджувалися такі форми взаємовідносин, як оренда та найм. Досить невисокий економічний потенціал Франції й пасивність буржуазії зумовили відставання країни у колоніальній експансії та зовнішній торгівлі.

У середині XVIII ст. Франція опинилася на межі економічного банкрутства. Загострилися соціальні суперечності. Велике невдоволення існуючими порядками почав проявляти третій стан. Селяни домагалися, за прикладом Англії, рівних прав із привілейованими станами. Поступово це невдоволення вилилося у революцію (1789–1794 рр.), внаслідок якої відбулися радикальні зміни у Франції.

Революція суттєво вплинула на економічне життя в країні. Було ліквідовано середньовічні порядки — феодальні привілеї, селянські повинності, інші примуси селян, а також їхні борги феодалам. Підлягали скасуванню: данина, чинші, феодальні суди, продаж урядових посад тощо. Було скасовано цеховий устрій та державну регламентацію промислового виробництва, проголошувалася свобода торгівлі, відмінено рабство у французьких колоніях.

Декларацію прав людини і громадянина було ухвалено 26 серпня 1789 року. Власність оголошувалася недоторканою. Докорінно змінювалася податкова політика, оскільки оподаткуванню підлягали всі громадяни. Церковне майно проголошено власністю держави. Під час революції було введено єдину систему мір і ваги (метр і кілограм), лівр замінено на франк, що ділився на 100 сантимів.

У ході та після революції почала успішно розвиватися промисловість, особливо сталеварна. Революційні війни, які вела Франція, сприяли розширенню виробництва зброї, селітри, пороху, шкіри, взуття, текстилю. Аграрне законодавство періоду революції сприяло перетворенню селян на дрібних власників індустріального суспільства.

У цілому Французька демократична революція 1789–1794 років відчутно вплинула на подальший розвиток Європи і світу, стала переломним фактором у переході від традиційного, аграрно-ремісничого суспільства до індустріального, прогресуючого.

В історії світового господарства XVI – остання третина XVIII ст. визначені як період розкладу феодальних відносин і зародження у надрах

феодалного суспільства капіталістичного виробництва. У країнах Західної Європи його початок (XVI ст.) поклали зміни у сфері матеріального виробництва, у стані та характері розвитку продуктивних сил, розширення внутрішнього і зовнішнього ринку.

Розвиток продуктивних сил у країнах Західної Європи свідчить про те, що у XVI ст. дрібне господарство основних виробників суспільства — ремісника та селянина — вичерпало свої можливості й виявилось неспроможним далі самостійного розвиватися. Економічне становище дрібного виробника змінювалося, воно ставало дедалі більш залежним від власника капіталу (купця або лихваря) через зростання витрат на придбання необхідних для нього засобів виробництва. Дрібне товарне виробництво поступалося місцем продуктивнішим формам організації виробництва, його залежності від капіталу.

Для провідних країн Західної Європи були характерними певні *етани* на шляху розвитку капіталістичного виробництва.

Розкладання феодалного господарства зумовлювали такі процеси, як розвиток товарного господарства; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення; перетворення феодалної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу; використання найманої робочої сили тощо.

Становлення мануфактурного виробництва в Західній Європі

Велику роль у занепаді феодалного господарства та становленні індустріального суспільства відіграло мануфактурне виробництво, від рівня розвитку якого в економічній структурі країн залежало економічне зростання, тому господарство XVI–XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура — підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур — розсіяна (децентралізована) та централізована.

Розсіяна мануфактура, що розвивалася в основному у XVI – першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. За даного типу виробництва робітники, незважаючи на їхню просторову відособленість, були пов'язані поділом праці: одні виробляли із сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва й утвердилася в другій половині XVII ст. Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. У XVI ст. це були сукняне виробництво, металургія, суднобудування, книгодрукування. Водночас у промисловості зберігалися ремесло і дрібне товарне виробництво.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох основних напрямках: створення буржуазних форм земельної власності,

перетворення феодалної ренти на капіталістичну, підвищення рівня товарності.

Спостерігалися значні зрушення у сфері торгівлі, обігу й розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, поглиблювався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський та світовий ринки товарів і грошей. Виникли монопольні торгові компанії, тривало становлення товарних бірж. Панівну роль у світі відігравали Голландія та Англія. Європейські феодалні країни практично були вилучені зі світового ринку і перетворилися на країн-продавців продукції своїх аграризованих економік.

Значну роль у процесі генези індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах, Англії, Північній Америці, Франції.

Формування класичної економічної теорії. Адам Сміт

Класична політична економія досягла найбільшого розквіту в Англії у період мануфактурного капіталізму і промислового перевороту (друга половина XVIII ст.). Англія тієї доби в економічному відношенні вже була найрозвиненішою країною світу, де ринкові відносини досягли більшої зрілості. Рушійною силою підприємницької економіки стали підприємці (буржуазія), які намагались посісти панівне становище і в суспільному житті. Відчувалась суспільна потреба в теоретичному обґрунтуванні переваг вільного підприємництва і фритредерства (політики “вільної торгівлі”) над феодалною регламентацією економіки і державним протекціонізмом. У сукупності це створювало необхідні умови для об’єктивного наукового аналізу явищ і процесів ринкової економіки, яка досягла вже достатньої зрілості для цього, й розвитку економічної думки.

Незважаючи на оригінальність і силу свого економічного вчення, фізіократи були тільки предтечею наукової політичної економії. Справжнім творцем економічної науки став геніальний шотландський економіст *Адам Сміт* (1723–1790).

Відома праця Сміта ***“Дослідження про природу і причини багатства народів”*** (1776) стала найвидатнішим твором класичної політичної економії.

У цьому творі Сміт узагальнив раніше набуті економічні знання, здійснив глибокий теоретичний аналіз економічних явищ і процесів, створив логічну наукову систему. Він по праву вважається основоположником економічної науки. “Багатство народів” більш як на сто років стало відправною точкою для наукових досліджень кількох поколінь економістів, теоретичні концепції яких розвинули або критично оцінили вчення Адама Сміта.

Центральною проблемою політичної економії Сміт вважав дослідження економічного розвитку нації, зростання її багатства, тобто підвищення добробуту. Вже перші слова, з яких починається “Багатство народів”,

свідчать про це: “Річна праця кожного народу є первісним фондом, який надає йому всі необхідні для існування і комфорту життя продукти”. Ці дослідження дають змогу зрозуміти, що економіка будь-якої країни, розвиваючись, примножує багатство народу не тому, що ним є гроші, а тому, що його потрібно бачити в матеріальних ресурсах, які створює “ручна праця кожного народу”.

За Смітом, *головне завдання політичної економії “полягає в збільшенні багатства і могутності кожної країни; тому вона не повинна віддавати перевагу або особливо сприяти зовнішній торгівлі предметами споживання переважно перед внутрішньою торгівлею або ж транзитною торгівлею переважно перед тією й іншою”*. Тут Сміт особливо підкреслює протилежність своїх висновків принципам меркантилізму, який віддавав перевагу зовнішній торгівлі, вважаючи її основним джерелом поповнення багатства країни.

Предмет політичної економії дослідник розширив до дослідження умов виробництва й нагромадження матеріального багатства і законів їх руху.

Розглядаючи політичну економію як науку про об’єктивні економічні закони виробництва нагромадження багатства, Сміт визначив її позитивну і нормативну сторони. *Позитивна сторона політичної економії* полягає в теоретичному дослідженні умов виробництва і нагромадження, а *нормативна* — у розробці підґрунтя господарської поведінки “економічної людини”, наданні рекомендацій для проведення такої економічної політики держави, яка б змогла “забезпечити народу достатній дохід або засоби існування, а точніше забезпечити йому можливість добувати їх собі...”

Вихідним положенням теоретичної системи Сміта стало з’ясування спонукальних мотивів людини до економічної діяльності. З цією метою він вводить поняття “економічна людина”, виділяючи лише господарську сторону діяльності людини й абстрагуючись від будь-яких інших мотивів її поведінки. Сутність “економічної людини” Сміт змальовує вже в другому розділі першої книги “Дослідження про природу багатства народів”, де стверджує, що поділ праці є результатом певної схильності людської природи до торгівлі й обміну. Нагадавши читачеві спочатку, що собаки одна з одною свідомо кістками не обмінюються, Сміт виділяє здатність “економічної людини” до обміну, водночас характеризуючи її як закінченого егоїста, який прагне до особистого збагачення.

Ідея Сміта про “невидиму руку” — одна з головних ідей „Багатства народів”. Зміст цього афористичного виразу такий. Сміт виходить з того, що прагнення кожного до власної вигоди, до примноження особистого багатства слугує найважливішим спонукальним мотивом людської діяльності. Це рушійна сила вчинків і передумова створення справедливого й раціонального порядку в суспільстві.

Кожний учасник господарської діяльності керується власним інтересом, прагне до досягнення особистих цілей. Вплив окремої людини на реалізацію нестатків суспільства практично невідчутний. Але, дбаючи про власну

вигоду, людина у підсумку сприяє збільшенню суспільного продукту, зростанню загального блага.

Аналізуючи обмін товарів, Сміт відводив важливу роль грошам, вважаючи їх ні результатом домовленості людей, ні наслідком творчої діяльності видатних особистостей, а особливим товаром, який стихійно виокремився з переліку інших товарів у результаті тривалого історичного розвитку обміну. Отже, Сміт став фундатором товарної теорії грошей.

Водночас, на думку автора “Багатства народів”, гроші не є багатством, вони тільки сприяють його обігу і слугують мірою його цінності. “Гроші, — підкреслював Сміт, — велике колесо обігу... знаряддя обміну і торгівлі”. Таким чином, він розглядав гроші переважно як технічний засіб мінового процесу, ставлячи на чільне місце їхню функцію засобу обігу. Тому він вважав можливою й доцільною заміну золота і срібла банкнотами, тобто паперовими грошима, які мають випускати в обіг банки у необхідній кількості. Тут Сміт фактично сформулював закон грошового обігу.

Грошовому кредиту основоположник економічної науки відводив не дуже вагомe місце, розглядаючи його тільки як засіб активізації капіталу.

У теорії розподілу доходів Сміт виходив з того, що в суспільстві є *три основні класи: капіталісти, землевласники і наймані робітники*. Вони — основні, тому що доходи, одержувані ними, є первинними: капіталісти отримують прибуток, землевласники — ренту, наймані робітники — заробітну плату. Доходи решти груп населення — вторинні, адже їхнім джерелом є перерозподілені первинні доходи, прибуток або заробітна плата.

Теорії розподілу Сміта властива така сама дуалістичність, що й теорії вартості. Це зумовлено тим, що розподіл доходів він трактував із позицій теорії трудової вартості та теорії витрат виробництва.

Визнаючи заробітну плату “продуктом правд”, що “становить природну винагороду за працю”, Сміт вказує, що за умов “первісного стану суспільства”, коли у виробництві застосовувались власні засоби виробництва і не було найманої праці, працівник одержував у винагороду повний продукт своєї праці. Йому не доводилось ділитися своїм доходом ні з землевласником, ні з роботодавцем.

За умов капіталістичного виробництва, коли праця стала найманою, заробітна плата вже є “природною ціною праці”, величина якої визначається вартістю засобів існування, необхідних для робітника та його сім’ї. Сміт стверджував, що заробітна плата повинна дещо перевищувати рівень, достатній для можливості існування людини. В іншому випадку робітникові неможливо утримувати сім’ю і “раса робітників вимерла б після першого ж покоління”.

Сміт завершив теоретичне виділення категорії прибутку. Ґрунтуючись на теорії трудової вартості, він визнавав прибуток частиною вартості, яка залишається після відрахування заробітної плати. Класик також зазначав, що вартість, яку робітники додають до вартості матеріалів, поділяється на дві частини: одна з них спрямовується на оплату праці робітників, а інша — на оплату прибутку підприємців. Водночас Сміт визначав, що прибуток є також

частиною доходу підприємця, який залишається після оплати ним ренти і відсотка. На підставі теорії витрат виробництва він трактував прибуток і як результат використання продуктивного капіталу, і як винагороду капіталістові за ризик і працю щодо авансування капіталу.

Ренту Сміт розглядав як надлишок вартості над заробітною платою робітників і середнім прибутком фермера-орендаря, який сплачується землевласнику. Разом із тим він трактував ренту також з позицій фізіократів, тобто розглядав її як продукт природи, який залишається після відрахувань і заміщення всього того, що створено працею людини. Він розкрив також причини й умови існування диференціальної земельної ренти.

У теорії капіталу Сміта очевидною є більш прогресивна позиція порівняно з фізіократами. На відміну від них Сміт справедливо вважав продуктивним капітал, зайнятий не тільки в сільському господарстві, а й у всій сфері матеріального виробництва.

Капітал Сміт тлумачив двобічно: як вартість, яка приносить прибуток, і як запаси засобів виробництва, потрібні для продовження процесу виробництва. Згадані запаси, зауважував Сміт, складаються з двох частин, від першої з них “очікують одержати дохід”, а “друга частина — це та, що йде на безпосереднє виробниче споживання...”. Виходячи з цього, автор “Багатства народів” поділив капітал на основний і оборотний, уперше ввівши ці терміни в науковий обіг.

До основного капіталу Сміт відніс знаряддя праці й машини, будівлі та споруди торгово-виробничого призначення, трудовий досвід і здібності робітників, а *до оборотного капіталу* — матеріали, готові вироби, продовольство, необхідне для робітників, і гроші, потрібні для обігу товарів. З цього випливає, що основний капітал складається також “з набутих і корисних здібностей усіх жителів, членів суспільства”, тобто включає “людський капітал”. Відмінності між двома частинами капіталу Сміт вбачав у тому, що основний капітал приносить прибуток, не переходячи від одного власника до іншого, тоді як оборотний капітал, приносячи прибуток, постійно залишає свого власника в одній формі, а повертається до нього в іншій, перебуваючи у безперервному русі.

Величезного значення Сміт надавав нагромадженню капіталу, вважаючи його одним із найважливіших джерел збагачення нації. Він стверджував, що чим більшим є національний капітал, тим швидше розвиваються землеробство і промисловість, поглиблюється поділ праці й підвищується її продуктивність, зростає попит на неї. У сукупності це сприяє зростанню добробуту народу. Таким чином, капітал у Сміта стає справжнім “господарем” економічного життя. Капітал або відкриває праці нові можливості, або перешкоджає їм; він або робить “плодоносними” землю і працю людини, або залишає їх бездіяльними, мертвими. Сміт намагався довести, що нагромадження капіталу — ключ до багатства народу, що кожний ощадливий господар — це благодійник нації, а марнотрат — її ворог.

Як істинний творець, основоположник економічної науки А. Сміт посідає особливе місце. Заслуга вченого полягає у тому, що він:

узагальнив та систематизував накопичені до нього економічні знання, здійснив глибоке теоретичне дослідження ринкової економіки;

створив "перший великомасштабний трактат з економіки", проникнутий високою ідеєю про "очевидну і просту систему природної свободи";

розкрив роль ринку в організації економічного життя, проаналізував механізм ринкового саморегулювання економіки, вперше в систематизованому вигляді виклав теорію економічного розвитку на основі дії механізмів ринку;

обґрунтував концепцію економічного лібералізму, приділивши значну увагу аналізу інституціональних засад ефективного функціонування ринкової економіки;

розвиваючи трудову теорію вартості, виявив геніальну непослідовність, заклавши основи теорії витрат виробництва та дослідження чинників відхилення ринкової ціни від вартості;

обґрунтував теорію абсолютних переваг у міжнародній торгівлі, яка стала базовою у класичній політичній економії, спрямованій на обґрунтування політики вільної торгівлі.

Важливо зазначити, *що ідеї А. Сміта справили значний вплив на подальшу еволюцію економічної думки.* Вони знайшли відображення у наукових дослідженнях багатьох поколінь економістів, у тому числі у працях Д. Рікардо та К. Маркса (трудова теорія вартості), Ж.Б. Сея (теорія факторів виробництва), А. Маршалла (теорія ціни та факторів ціноутворення), у концепціях неолібералізму, мікро- та макродослідженнях, теорії міжнародної торгівлі, державного регулювання економіки тощо. Економічні рекомендації та прогнози вченого понад століття впливали на економічну політику більшості держав, знайшовши в них своє практичне застосування.

6. Епоха переходу до індустріального суспільства і еволюція класичної політичної економії 19 ст. та марксистська економічна теорія.

Промислова революція як матеріальна основа індустріального суспільства

Досить тривалий період світового господарського розвитку (з останньої третини XVIII і до 60–70-х рр. XIX ст.) пов'язаний з важливими соціально-економічними процесами зміцнення промислового капіталізму, панування вільної конкуренції і підприємництва та прискореного розвитку промисловості, підпорядкування місту села, майже повної заміни традиційних зв'язків між людьми грошовими відносинами тощо.

Переломним моментом у розвитку продуктивних сил світу стає **промисловий переворот** (або промислова революція) — перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики.

Батьківщиною промислового перевороту стала Англія, де в середині XVIII ст. склався комплекс економічних і політичних передумов його успішного здійснення; насамперед, достатньо високий рівень розвитку мануфактурного виробництва, зумовлений активним процесом первісного нагромадження. Крім того, за рахунок подрібнення операцій у результаті зростаючого поділу праці виробництво готується до застосування машин. Головною ж політичною передумовою стає Англійська буржуазна революція (1640–1649), що скасувала феодальні привілеї та відкрила шлях капіталістичному розвитку.

Промисловий переворот в Англії відбувався приблизно з останньої третини XVIII до першої чверті XIX ст. Його **основні етапи** наведено на.

Промисловий переворот в Англії розпочався з бавовняної промисловості. По-перше, вона була новою галуззю, її мануфактурні підприємства будувалися вже з урахуванням досягнень технічного прогресу, набагато більшими за розмірами, що створювало сприятливіші умови для запровадження машин. Крім того, продукція бавовняної промисловості споживається різними верствами населення, тоді як суконна промисловість, традиційна для Англії, значною мірою виконувала державні замовлення. Це робило бавовняну промисловість більш залежною від коливань кон'юнктури ринку, а власників підприємств – більш зацікавленими у застосуванні нових, ефективніших техніки й технології.

У результаті завершення промислового перевороту (перша чверть XIX ст.) в Англії пануючим стає фабричне виробництво, країна з аграрної перетворюється на індустріальну. Це проявляється у значному піднесенні промислового виробництва, передусім виробництва бавовняних тканин (споживання бавовни за 130 років зросло в 1000 разів); прискоренні розвитку металургійної та машинобудівної промисловості. Набуло розвитку й будівництво залізниць.

Характерно, що процес створення машинного виробництва (індустріалізація) у більшості країн розпочинався в легкій промисловості і лише після тривалого періоду нагромадження відповідних капіталів у галузях, що виробляють предмети споживання, переходив у галузі, де виробляють знаряддя праці.

Промисловий переворот мав важливі соціальні наслідки. В Англії складається структура капіталістичного індустріального суспільства, різко підвищується частка міського населення (в 1811 р. частка сільського населення скоротилася до 35%).

Зростає роль колоній як ринків сировини та збуту англійських промислових товарів. Англія виходить в економічні лідери доби домонополістичного капіталізму — провідну торговельну країну, найбільшу колоніальну державу, „майстерню світу”, яка постачала свої товари у більшість країн. У цьому неабияку роль відіграв перехід до вільної торгівлі — фритредерства (від англ. *Free trade*). До політики фритредерства Англія

переходить у 1853 р., що означає скасування митних зборів на сировину та напівфабрикати й зниження їх на готову продукцію, яку завозили в країну.

Промисловий переворот в країнах Західної Європи

Промисловий переворот у країнах світу характеризувався певними особливостями як за часом, так і за напрямками.

Повільніше, ніж в Англії, **здійснювався промисловий переворот у Франції**, що почався наприкінці XVIII ст. Завдяки більшій живучості у Франції дрібного виробництва тут не відбувалася в таких розмірах, як в Англії, пролетаризація селян і ремісників. Банківський і лихварський капітали розвивалися у Франції швидше, ніж промисловий.

Капіталістичний розвиток сільського господарства, промисловості й торгівлі у Франції значно просунувся вперед у період консульства її імперії (1799–1812). Так, запровадження машин у Франції починається тільки після Великої французької революції (1789–1793), але промисловий переворот стримувався в роки імперії та наполеонівських війн. Це зумовлювалося Континентальною блокадою Наполеона (1806), яка закрила європейський, зокрема французький, ринок для англійських товарів, що врешті-решт викликало застій французької промисловості. Крім того, уповільнюючим чинником була також парцелярна власність на землю, внаслідок дії аграрного законодавства Конвента. Дрібна земельна власність стримувала диференціацію селянських господарств, негативно впливала на розширення внутрішнього ринку і ринку робочої сили, що гальмувало розвиток промислового виробництва.

Після реставрації Бурбонів було прийнято низку законів, дія яких негативно позначилася на розвитку французької промисловості, але відкрила французький ринок для англійських товарів. У результаті поширюється застосування машин, насамперед у текстильній промисловості, починає розвиватися металургія, хоча перехід на мінеральне паливо затримується. Загалом, промисловий переворот у Франції до 1830 р. не вийшов за межі підготовчого періоду.

Після революції 1830 р. панівне становище належало банкірам та спекулянтам. Важливим джерелом збагачення останніх став “державний дефіцит”. До 1848 р. державний борг досяг 5,5 млрд. фр.

У цей період (30–40-ві роки XIX ст.), який можна назвати першим етапом промислового перевороту, на розвиток промисловості впливали ті самі негативні причини, що й у попередні роки: дрібна парцелярна власність, вузькість внутрішнього ринку, високі митні тарифи на сировину та паливо, які гальмували розвиток обробної промисловості.

Водночас, дуже важливу роль у промисловому перевороті відіграє будівництво залізниць, яке набуло прискореного розвитку завдяки закону

1844 р., сприяло зростанню кількості парових двигунів і розвитку металургійної та вугільної промисловості.

Другий етап промислового перевороту — 50–60-ті роки. Він характеризується завершенням промислового перевороту в галузях важкої індустрії (виробництво чавуну збільшилось втричі, сталі — у 8 разів; у 1865 р. 75% чавуну виробляли на коксі). Проте, на відміну від Англії, припинення промислового перевороту у Франції не означало завершення індустріалізації: країна стає лише аграрно-індустріальною державою. Продовжує розвиватися будівництво залізниць, за темпами зростання важка промисловість починає випереджати легку. Швидко ростуть міста. Франція посідає друге місце за рівнем промислового виробництва (після Англії), хоча концентрація промислового капіталу залишається незначною, що зумовлено традиційною структурою промисловості (переважним розвитком галузей, які виробляють модний одяг, предмети розкоші тощо). Така структура, а також збереження парцелярного селянського господарства зумовили вузькість **внутрішнього ринку, що, у свою чергу, стримує темпи економічного розвитку.**

Особливості промислового перевороту в Німеччині зумовлені її попереднім економічним розвитком. У період, коли Англія та Франція вже давно забезпечили внутрішню економічну та політичну централізацію, коли в Англії відбувається промисловий переворот, Німеччина була країною, політично роздробленою й економічно відсталою. Однак під впливом Великої французької революції та наполеонівських війн у Німеччині починається процес ліквідації феодально-кріпосницьких відносин. У деяких німецьких державах спостерігаються суттєві зміни. У найбільшій з них — Прусії — аграрна реформа звільнила селян від особистої залежності, але зберегла більшу частину землі в руках поміщиків-юнкерів. Послаблення кріпосних відносин супроводжується також послабленням феодальної роздробленості Німеччини. Після Віденського конгресу (1815 р.) було утворено Німецький союз, до якого увійшли 38 держав. Проте цей союз не ліквідував феодальної роздробленості. Держави-члени Німецького союзу зберігали як територіальні, так і митні кордони.

Помітне послаблення на початку XIX ст. кріпосництва та феодальної роздробленості країни полегшили становлення капіталістичних відносин, виникнення фабрично-заводської промисловості. Сприяла цьому й ліквідація (у Прусії) або обмеження (у Баварії та ряді інших держав) цехового ладу. Істотний вплив на розвиток німецької промисловості мала Континентальна блокада Наполеона, яка на кілька років звільнила німецькі мануфактури від конкуренції англійських фабричних виробів. З'являються перші машини, створюються перші фабрики. Цей процес дещо посилюється після завершення наполеонівських війн, коли німецька буржуазія робить спроби вистояти в умовах надзвичайно сильної конкуренції з боку Англії.

У 1833 р. 18 німецьких держав з ініціативи Прусії утворюють Митний союз, який почав діяти з 1 січня 1834 р. Його виникнення тісно пов'язане з

початком промислового перевороту та низкою аграрних реформ, що сприяли прискоренню викупу землі селянами. Поширення викупних платежів прискорило первісне нагромадження капіталу, а під впливом непосильних викупних платежів і втрати більшістю селян своїх земельних наділів прискорено формується ринок робочої сили для великої промисловості. У сукупності це вело до прискореного промислового розвитку Німеччини, а усунення митних кордонів між членами Митного союзу сприяло створенню єдиного внутрішнього ринку.

Проте, в першій половині XIX ст. Німеччина залишається аграрною країною, а в її промисловості переважає дрібне виробництво. Таким чином, до середини XIX ст. вона – в основному країна мануфактурної та домашньої промисловості, незважаючи на перші кроки, зроблені на шляху промислового перевороту. Велика промисловість залишається в зародковому стані.

Початок промислового перевороту в Німеччині припадає на період 50-х років, після революції 1848 р.

У 50–60-х роках Німеччина досягла небачених успіхів у розвитку торгівлі та промисловості, залізниць, телеграфу та океанського транспорту, які дали країні за 20 років набагато більше, ніж за ціле століття. Промисловий переворот у Німеччині мав стрімкий характер, фактично відбувся протягом двох десятиріч. Друга характерна ознака промислового перевороту в Німеччині полягала в тому, що відбувався він на власній машинобудівній базі.

Запізнілий вступ Німеччини на шлях індустріалізації дав їй змогу використати технічні досягнення Англії, запозичити їх, а це забезпечувало порівняно високий рівень продуктивності праці на німецьких підприємствах. Німеччина не мала потреби повторювати всі етапи технічного розвитку, які пройшла Англія: вона відразу могла запроваджувати технічні новинки, які в самій Англії почали застосовувалися повільно через тиск старого основного капіталу. Тому німецькі фабрики і заводи були спроможні успішно конкурувати, як всередині країни, так і на зовнішньому ринку, з англійськими.

Завдяки високим темпам промислового виробництва Німеччина до 1870 р. вже перевершила Францію у видобутку вугілля, виплавленні чавуну, потужності парових двигунів, довжині залізничної колії і майже наздогнала Францію в оборотах зовнішньої торгівлі. Від Англії Німеччина все ще відставала у кілька разів, проте розрив між ними істотно скоротився. Досить велику роль в успіхах промислового розвитку Німеччини відіграло створення у 50-х роках кількох великих банків, які активно займалися засновництвом.

Високого рівня досягає військова промисловість, розвиток якої активно стимулюється державою, що зумовлено агресивною політикою Пруссії. Підприємства військової промисловості не тільки відображали загальні тенденції та риси німецької промислової еволюції, а й ставали провідними підприємствами німецької промисловості.

Щодо США, то до кінця XVIII ст. ця країна була колонією Англії, а

тому її економічний розвиток залежав від економічної політики метрополії. Незважаючи на сприятливі природні умови, промисловий переворот тут стримувався через ряд заходів Англії, спрямованих на те, щоб зберегти Північноамериканські колонії як сировинну базу та ринок збуту для промисловості метрополії. Таким чином, промисловий переворот розпочався лише після завершення війни за незалежність (1775—1783 рр.), яка не лише звільнила колонії, а й поклала початок їх об'єднанню у вільну та незалежну державу; ліквідувала елементи феодалізму, усунула феодальні норми успадкування, скасувала “біле рабство”, проголосила буржуазні свободи, проте зберегла рабство негрів.

У подальші роки економічний розвиток США відбувається досить швидкими темпами, особливо це стосується сільського господарства — як фермерського (інтенсивне на Півночі), так і плантаційного (екстенсивне на Півдні). Наприкінці XVIII ст. починається запровадження англійських машин у текстильному виробництві, але створюються і власні (у 1793 р. створено бавовноочисну машину Уітні, яка підвищила продуктивність праці в 150 разів).

У 1791 р., після звіту міністра фінансів А. Гамільтона “Про промисловість”, запроваджується протекціоністське мито на готову продукцію, що створює сприятливі умови для розвитку власної промисловості. Упорядковується грошова система, створюється національний банк США.

Головною особливістю промислового перевороту в США було дуже повільне впровадження парової машини, що зумовлено великими водними ресурсами і широким використанням водяного двигуна. Замість парової машини Уатта у США вже у 30-х роках XIX ст. запроваджується машина Івенса (Філадельфія). Велику роль в успішному промисловому перевороті у США відіграють активні імміграційні процеси (до 1860 р. іммігрувало близько 50 млн. осіб), адже промисловість США отримала готові кадри кваліфікованих робітників, тоді як в інших країнах створення кадрів кваліфікованої робочої сили було тривалим процесом. Ще однією важливою особливістю промислового перевороту в США була тенденція до стандартизації, яка до середини XIX ст. у металургійній промисловості США відіграла істотну роль.

Загалом, промисловий переворот відбувався в США вкрай нерівномірно, захопив спочатку текстильну промисловість, а потім — харчову. Важка індустрія часто не могла задовольнити внутрішніх потреб країни.

Завершення промислового перевороту припало на період після закінчення Громадянської війни (1861–1865 рр.). Суперечності, які спричинили війну, мали досить глибоке коріння. Південь залишався рабовласницьким, плантаційним і там практично не було власної промисловості. Суперечності, які виникли між Півднем і Північчю, виявлялися у розбіжності інтересів представників цих двох регіонів. Наявність рабства звужувала внутрішній ринок, вузька (бавовняна) спеціалізація Півдня, пристосована, передусім, до потреб промисловості

Англії, надавала економіці США колоніального характеру. Плантатори Півдня були зацікавлені у зниженні митних тарифів на сировину, що вивозилася, та на готову продукцію, що завозилася, тоді як підприємці Півночі були заінтересовані у встановленні високих митних тарифів, здатних захистити їхню продукцію від конкурентів, передусім англійських. Ці та інші суперечності посилювалися і переросли у протистояння двох регіонів щодо вирішення питання про заселення земель на Заході, на які претендували як фермери Півночі, так і плантатори Півдня. У сукупності це посилювало протистояння і призвело до Громадянської війни.

Поразка Півдня в Громадянській війні була наперед вирішена його економічною відсталістю, яка зумовила економічну поразку вже у перші роки війни. Відсутність власної промисловості, морська блокада, яка перекрила шляхи імпорту озброєння та боєприпасів на Південь, украй загострили ситуацію, і тривалість війни була зумовлена лише недостатньо активними воєнними діями Півночі. Досить важливу роль у перемозі Півночі відіграло й розв'язання питання щодо земель на Заході. У травні 1862 р. прийнято закон про Гомстеди, за яким кожний громадянин США отримав право на 160 акрів (65 га) землі за умови сплати 10 дол.; якщо ці землі продуктивно використовувалися упродовж п'яти років, вони переходили у власність фермера. Це призвело до зменшення чисельності армії Півдня, адже для одержання землі необхідно було визнати себе громадянином США, а, як відомо, Південь оголосив себе Конфедерацією, яка не входила до складу США. Отже, завдяки Громадянській війні та Гомстед акту аграрне питання було вирішено на користь фермерів. Ще одним важливим наслідком Громадянської війни було скасування рабства, що великою мірою розширило внутрішній ринок і ринок робочої сили в країні.

Таким чином, Громадянська війна забезпечила надзвичайно сприятливі умови для прискореного економічного розвитку й завершення промислового перевороту, початку перетворення США у провідну індустріальну державу світу.

Економічне вчення Давіда Рікардо

Давід Рікардо (1772–1823) був економістом періоду промислового перевороту, коли в Англії бурхливо розвивався капіталізм і рельєфніше виявилася класова структура суспільства.

Вихідною у творчості видатного англійського економіста була прихильність до концепції економічного лібералізму та політики фритредерства, дослідження економіки як складної системи, підпорядкованої дії об'єктивних законів і механізмів саморегулювання.

Розвиваючи теорію класичної школи, Д. Рікардо досліджував економіку як складну систему, підпорядковану дії об'єктивних економічних законів. Він дотримувався абстрактного методу, прагнучи виявити глибинну сутність економічних процесів та явищ. Як і попередники, вчений вважав ринковий устрій вічним, природним і гармонійним, заснованим на ідеально відлагодженому механізмі саморегулювання. Так само, як і А. Сміт, Д.

Рікардо пропагував економічну свободу, вільну конкуренцію та невтручання держави в економічне життя, тобто відстоював концепцію економічного лібералізму. У найвідомішій праці “Начала політичної економії та оподаткування” (1817) Д. Рікардо найбільш повно виклав свою систему економічних поглядів. Однак він написав і кілька менш відомих праць, які опублікував до 1807 р., зокрема, з питань економічної природи грошей і закономірностей грошового обігу, заміни золотих грошей паперовими.

Солідаризуючись із А. Смітом, Д. Рікардо також виділив у суспільстві *три основних класи — власників землі і власників грошей і капіталу та найманих робітників* і *три види доходів — ренту, прибуток і заробітну плату*. Рікардо дав своє трактування “головного завдання політичної економії”, яке полягає, за його словами, в тому, щоб визначити закони, які керують розподілом доходів. Сукупність виробничих відносин між людьми він звів до відносин розподілу, які й вважав предметом політичної економії.

В основі процесів розподілу доходів у суспільстві в системі Рікардо стоять саме класові відносини, адже на його переконання “зростання доходів капіталістів (прибуток) обов’язково зменшує доходи робітників (заробітну плату), і навпаки”. Дослідник вбачав у цьому жорстку й об’єктивну закономірність зі зворотним зв’язком.

Першим в історії економічної науки в основу своєї теоретичної системи Рікардо свідомо заклав трудову теорію вартості, з позицій якої розглядав усі економічні процеси, закони та категорії.

За аналогією з концепцією “природного порядку” А. Сміта, головною умовою примноження багатства країни, яке розглядається як сукупність вироблених життєвих благ, Д. Рікардо вважав вільну конкуренцію й інші принципи економічного лібералізму — вільне підприємництво, вільну торгівлю та інші “економічні свободи”. Лише за умов вільної конкуренції, підкреслював він, “інтереси індивіда і цілого не зіштовхуються”, а режим вільної конкуренції “в цілому, з тими чи іншими практичними відступами, є найбільш доцільним і найбільше відповідає інтересам нації”. Це свідчить, що найбільш досконалим суспільством Рікардо вважав таке, де найповніше реалізуються принципи вільної конкуренції і вільного підприємництва, тобто капіталістичне (ринкове).

У рікардіанській теоретичній системі при дослідженні економічних процесів і явищ широко застосовувались як метод логічної абстракції, запропонований ще А. Смітом, так і математичні методи, за допомогою яких Рікардо здійснював кількісний аналіз, заклавши основу модельного підходу через побудову простих економічних моделей. Як точний і послідовний теоретик, здатний одержати неочевидний висновок з аналізу запропонованих ним простих економічних моделей, Д. Рікардо (за винятком, можливо, Дж. М. Кейнса) не має собі рівних в історії світової економічної думки.

Теорії вартості, яка і в А. Сміта, посідала одне з центральних місць у його дослідженнях, Д. Рікардо присвятив перший розділ “Начал політичної економії та оподаткування”. Тут він полемізує зі своїм видатним

попередником, заперечує подвійне трактування вартості А. Смітом, беззаперечно наполягаючи на її однофакторному (трудовому) походженні. “Вартість товару або кількість якогось іншого товару, на яку він обмінюється, — наголошує Рікардо, — залежить від відносної кількості праці, необхідної для його виробництва, а не від більшої чи меншої винагороди, яка сплачується за цю працю”. Так англійський дослідник вперше в історії економічної думки виявив повну прихильність до трудової теорії вартості.

Отже, Д. Рікардо не сприйняв думки А. Сміта стосовно того, що вартість визначається працею тільки в “примітивному стані суспільства”. Завжди і всюди вартість визначається тільки працею, стверджує Рікардо, і “це є абсолютним і загальним законом”, тому “вартість товару прямо пропорційна кількості праці й обернено пропорційна продуктивності праці”.

У праці “Дослідження про природу грошей” Рікардо трактував гроші з позицій товарної теорії. Вартість грошей (золота і срібла) він визначав затратами праці на їх виробництво, виділяв специфіку грошей як особливого товару, який є мірою вартості всіх інших товарів і засобом їх обігу. Він зазначав також, що кількість паперових грошей в обігу має визначатися вартістю товарної маси на ринку.

В основній праці “Начала політичної економії та оподаткування” Рікардо став на позиції кількісної теорії грошей, згідно з якою вартість грошей встановлюється у сфері обігу і визначається їх кількістю.

Як відомо, Рікардо послідовно дотримувався трудової теорії вартості. Праця має свою ціну, що, на його думку, визначається вартістю життєвих засобів, необхідних для утримання робітника і його родини. Зміна заробітної плати не впливає на вартість (і ціну) вироблених продуктів. Змінюється лише співвідношення між розмірами заробітної плати і прибутку, одержуваного підприємцем: “Усе, що збільшує заробітну плату, з необхідністю зменшує прибуток”. Таким чином, заробітна плата і прибуток знаходяться у зворотному взаємозв’язку.

Рента має диференційований характер, її одержують власники кращих ділянок і більш родючих земель. Але джерелом ренти є не родючість землі, а праця, що затрачається на виробництво хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Надлишок продукції, одержуваний на кращих землях, трансформується в ренту, що сплачується власнику землі.

Рікардо прагнув визначити динаміку доходів, одержуваних трьома основними класами. З розвитком виробництва реальна заробітна плата залишається незмінною (вона зумовлена вартістю засобів існування). Рента зростає тому, що кількість родючих земель обмежена, у виробництво залучаються гірші землі, а ціна хліба визначається витратами на найгірших землях. Рівень прибутку знижується: “Прибуток має природну тенденцію падати, тому що з прогресом суспільства і багатства додаткова кількість їжі, яка потрібна, надходить при витратах усе більшої і більшої праці”. Підвищення заробітної плати (номінальної) не підвищує ціни товарів, але незмінно зменшує прибуток.

Рікардо дотримувався принципу, що одержав згодом назву “залізний закон заробітної плати”. Заробітна плата утримується в межах твердого фізичного мінімуму, тому що у разі його перевищення починає збільшуватися народжуваність, зростає пропозиція на ринку праці й плата за працю неминуче зменшується до дуже низького, фізичного, мінімуму.

Продовжуючи традиції класичної школи у відстоюванні принципу свободи зовнішньоекономічної діяльності, Д. Рікардо приділяв велику увагу дослідженню питань розвитку міжнародної торгівлі.

Аналізуючи відмінності між внутрішньою та міжнародною торгівлею, учений зазначав, що розвиток внутрішньої торгівлі зумовлений тенденцією норми прибутку до вирівнювання, тоді як основу спеціалізації країни у зовнішній торгівлі становлять порівняльні витрати. Науковою заслугою Д. Рікардо стало переконливе доведення того факту, що вигоди від зовнішньої торгівлі для окремо взятої країни не обмежуються лише її абсолютними перевагами, як це стверджував А. Сміт.

Учений звернув увагу на те, що в міжнародному масштабі фактори не є мобільними, і дійшов висновку, що країни можуть виграти від взаємної торгівлі й за умов відсутності абсолютних переваг у виробництві певних товарів завдяки наявності переваг відносних. Останні, на думку дослідника, виникають за умов, коли для виробництва двох товарів необхідні різні затрати праці, що спричиняє нерівність внутрішніх альтернативних вартостей цих товарів у різних країнах і різне внутрішнє співвідношення їхніх цін. Тому спеціалізація країн на випуску тих продуктів, у виробництві яких вони мають найвищу відносну ефективність, сприяє одержанню ними взаємної вигоди, уможливорюючи розвиток міжнародної торгівлі.

Виходячи з того, що свобода економічної діяльності та вільна конкуренція товаровиробників найбільшою мірою відповідають інтересам економічного прогресу нації, Д. Рікардо відстоював політику економічного лібералізму. Він стверджував, що держава не повинна втручатись у процеси суспільного виробництва й розподілу. Д. Рікардо продовжив аналіз принципів оподаткування, започаткований А. Смітом. Учений обґрунтував ряд важливих положень, згідно з якими податки мають бути справедливими і не обтяжливими для населення. “Найкращий податок, — писав Д. Рікардо, — найменший податок”. При цьому вчений виходив з того, що будь-який новий податок:

- стає тягарем для виробництва, зумовлюючи підвищення природної ціни;
- змінює відносні ціни і заважає національному капіталу розподілятися найбільш вигідним для суспільства способом;
- часто викликає зменшення обсягу продукції.

Трактуючи податки як неминуче зло, яке підриває можливості нагромадження капіталу та стимули розвитку виробництва, англійський дослідник відстоював необхідність оподаткування доходу, а не капіталу. Він стверджував, що завданням податкової політики є заохочення “прагнення до нагромадження”.

Класична школа політичної економії, започаткована Адамом Смітом і Давідом Рікардо, зумовила великий вплив на дальший розвиток економічної науки та формування економічної політики. Універсальність і космополітичність теорії забезпечувала можливість її використання в будь-якій країні, але особливості економічного розвитку кожної з них сприяли тому, що класичні ідеї адаптувались різними авторами для розв'язання теоретичних і практичних проблем соціального розвитку власних країн. Класичні доктрини знайшли відображення у працях багатьох авторів, зокрема економістів нової хвилі — Сея, Мальтуса, Бастіа, Мілля та інших, що висвітлювали важливі проблеми розвитку суспільства.

Ці автори належать до представників класичної школи, тому що в центрі їхньої уваги все ще залишаються проблеми економічного розвитку, зростання масштабів виробництва. Як і основоположники класичної школи, вони вважали, що капіталізм, побудований на приватній власності й зіткненні інтересів економічних суб'єктів — власників факторів виробництва, є прогресивним ладом; головні умови зростання багатства суспільства — вільна конкуренція та раціональний розподіл вартості; що в основі ринкового саморегулювання лежить “вартість”, величина й рівень відшкодування якої визначають дальшу долю виробництва товарів, рівень доходів власників і безпосереднього виробника; що розподіл є раціональним, коли частка вартості, одержана у вигляді доходів, відповідає затратам праці; що тільки ринок визначає, скільки й чого необхідно виробляти, а держава не повинна втручатися в ринкові відносини, бо це зруйнує ринкові механізми саморегулювання.

Більшість ідей, сформульованих цими авторами, були своєрідним розвитком класичної доктрини. Адже теорія Сміта і Рікардо — це теорія ринкової економіки та якісної характеристики її основ: вартості, ціни, доходів і їхніх джерел, це доведення визначальної ролі матеріальної сфери виробництва, об'єктивної суті економічних законів, необхідності свободи підприємництва, вільної конкуренції.

Еволюція класичної школи політичної економії в Англії, Франції, США

Проте економісти нової хвилі привнесли й нові ідеї в класичну теорію, які, поєднані єдиною методологією, стали основою ґрунтовнішого й різнобічнішого аналізу капіталістичного виробництва. Завдяки їм класична політекономія вже не є однорідною й не трактує однозначно проблеми розвитку.

Саме новій хвилі в класичній теорії належить першість у загостренні уваги до проблем обміну й розподілу, до їхньої ролі у збагаченні суспільства. Представники цієї хвилі визнають, що виробництво визначає рівень доходів і їх розподіл, але наголошують, що розвиток виробництва, у свою чергу, залежить від доходів (платоспроможності) споживача, тому раціональний розподіл вартості є важливою умовою розвитку.

Матеріальна сфера виробництва вже не розглядається як єдина, де створюється багатство: в поле зору потрапляє нематеріальна сфера, де результати праці не мають товарного вираження (послуги, мистецтво, наука тощо), хоч зайняті там люди отримують доходи.

Ряд авторів визнає, що праця в нематеріальній сфері також створює вартість, яка підлягає розподілу, тобто вони вже не ототожнюють вартість як сукупність матеріальних цінностей — товарів, з вартістю як затратами праці.

Тому виникає нове, розширене трактування “вартості” як абстрактної категорії, що матеріалізується в ціні та проявляється у процесі обміну лише як тенденція. Визнаючи, що ціна залежить від зіткнення суб’єктивних оцінок виробника і споживача, представники нової хвилі звертають увагу на те, що вартість є тільки основою, яка визначає напрями розвитку економіки і створює економічну рівновагу. Ціна і ціноутворення є реальним явищем, що забезпечує раціональний розподіл.

Постає необхідність з’ясувати, як саме відбувається розподіл суспільної вартості. Якщо Сміт і Рікардо обмежувалися тезою про те, що вартість розподіляється відповідно до затрат праці, і тому постійно поставали перед труднощами, пояснюючи природу таких видів доходу, як прибуток, рента і процент, то в економістів нової хвилі виникає ідея щодо розподілу за факторами виробництва.

Затрати живої праці не розглядаються як єдиний фактор багатства, а тому і зростання обсягів виробництва вже не безпосередньо, як у Сміта, пов’язується зі збільшенням чисельності населення. Водночас, досліджується нова суттєва проблема — рівень зайнятості й чинники, що його обумовлюють.

Пояснюючи роль суб’єктивного фактора в розвитку суспільного виробництва, економісти нової хвилі зосереджуються на проблемі зіткнення економічних інтересів, конкретизуючи її як протистояння виробника і споживача. Конкуренцію суб’єктів господарювання трактують як умову вільного функціонування й розвитку ринкової економіки, а відносини “виробник—споживач” — як суть, основу її самоврівноваження.

Таким чином, розвиваючи положення класичної школи, економісти нової хвилі прийшли до розуміння того, що вагому роль у процесі виробництва й обміну відіграє суб’єктивний фактор і властивість товарів задовольняти потреби, що за надзвичайної важливості суто абстрактних проблем політична економія ними не вичерпується, а економічна поведінка суб’єктів ринку зобов’язує до мікроекономічного аналізу. Такі питання, як нагромадження та інвестиції, кризи й економічна роль держави стають предметом наукових досліджень.

Нові теорії породжували бурхливу критику як теоретичних положень, так і практичних, прикладних їх аспектів з боку ортодоксальних прихильників абстрактного, вартісного аналізу економічних явищ, оскільки не зовсім вписувались у межі класичних уявлень. Але саме в межах цих теорій було закладено основи системного, багатфакторного методу

дослідження, який згодом став джерелом розвитку нового, неокласичного напрямку в політичній економії.

Визначним **представником класичної політичної економії в Англії** був *Томас Мальтус* (1766–1834). Погляди цього дослідника формувались у першій чверті XIX ст., але результати його наукових пошуків мають цінність і для сучасної економічної науки.

Перша праця Т. Мальтуса – це *“Дослід про закон народонаселення”* (1798) – зробила її автора відомим і навіть знаменитим. Т. Мальтус написав ще кілька праць, серед яких слід виділити *“Дослідження про природу і зростання земельної ренти”* (1815) і *“Принципи політичної економії, які розглядаються в розрахунку на їх застосування”* (1820). Остання у творчому відношенні стала головною працею Т. Мальтуса. Сучасники вважали Мальтуса видатним економістом за його дослідження багатьох основоположних проблем економічної теорії. Однак в історію економічної думки він увійшов насамперед як автор **теорії народонаселення**.

У своїй праці *“Дослід про закон народонаселення”* Мальтус спирався на такі основні положення:

- 1) суспільство знаходиться у стані рівноваги, коли виробляє достатню кількість продовольства для споживання відповідної чисельності населення;
- 2) при порушенні цієї рівноваги в суспільстві виникають сили, які повертають його до цього стану;
- 3) ціни всіх товарів визначаються співвідношенням попиту і пропозиції;
- 4) існує закон народонаселення, згідно з яким і населення, і продовольство за відсутності перешкод безмежно зростають, але переважає швидкість зростання населення.

З теорією народонаселення тісно пов'язана мальтузіанська **теорія заробітної плати**. Т. Мальтус доводив, що внаслідок тиску зростання чисельності населення на рівень заробітної плати остання визначається **мінімальною вартістю засобів існування** робітника, що й визначає рівень заробітної плати. Економічно важливе значення має не номінальна, а реальна заробітна плата, яка, за Мальтусом, визначається ціною продовольства.

Хоча найбільший резонанс у науковому світі викликала мальтузіанська теорія народонаселення, чи не найбільш плідною в теоретичній спадщині Т. Мальтуса виявилась **теорія витрат виробництва**.

Мальтус не сприйняв положення Сміта про те, що вартість пов'язана лише з працею, і заперечував трудову теорію вартості. Натомість він розвивав іншу сторону вчення свого вчителя – про те, що вартість утворюється всіма факторами виробництва. На думку Мальтуса, величина вартості товару визначається витратами його виробництва, якими він вважав матеріальні витрати та затрати живої праці. Ці ідеї покладено в основу **теорії витрат виробництва**, яку згодом позитивно сприйняли більшість західних економістів. Серед її прихильників був і видатний англійський економіст XX ст. Дж. М. Кейнс.

Достатньо суперечливим, виходячи з теорії витрат виробництва, стало

трактування Мальтусом *прибутку*. Прибуток він визначав як надлишок вартості над витратами виробництва, який виникає не у виробництві, як твердили Сміт і Рікардо, а в обігу при реалізації товарів за цінами, що перевищують витрати виробництва.

Ця сумнівна теза змусила Мальтуса шукати можливості повної реалізації виробленого продукту, що знайшло відображення в його *теорії реалізації*. Мальтус вважав, що робітники не в змозі купити всі вироблені товари, тому необхідно, щоб існували непродуктивні класи, які зможуть викупити ту частину продукту, в якій втілений прибуток. Видатним став внесок Мальтуса у формулювання одного з триади фундаментальних економічних законів — *закону спадної віддачі ресурсів*.

Його суть полягає в тому, що кожен додатковий приріст одного із виробничих ресурсів — капіталу, праці чи землі (пізніше додали ще один ресурс виробництва — підприємницькі здібності) — за незмінної кількості інших призводить до зменшення приросту виробленого продукту. Цей ефект спостерігається і тоді, коли приріст усіх ресурсів відбувається непропорційно.

Спадний приріст продукту зумовлений тим, що зростаючий обсяг кожного з виробничих ресурсів поєднується із фіксованим обсягом (чи з меншим зростанням) інших. Закон спадної віддачі показує, що зростаюча віддача ресурсів, тобто збільшення корисного ефекту, можлива тільки за умов їх якісного поліпшення і зростання ефективності застосування. Втім, останній висновок було зроблено вже послідовниками Мальтуса значно пізніше.

Велику увагу Т. Мальтус приділяв проблемам *земельної ренти* — насамперед, *ренти диференційованої*, яким присвятив спеціальну працю — „Дослідження про природу і зростання ренти” (1815). Він не визнавав існування *абсолютної ренти*, а в дослідженні природи диференціальної земельної ренти продовжував традиції класичної школи, розвиваючи погляди Петті, Сміта і Рікардо.

Жан-Батист Сей (1767–1832) — видатний і послідовний продовжувач економічної спадщини Адама Сміта в першій третині XIX ст. у Франції, який абсолютизував ідеї свого вчителя про економічний лібералізм і стихійний ринковий механізм господарювання. Сей взяв на себе місію популяризатора й інтерпретатора вчення Сміта.

З численних праць Ж.-Б. Сея варто виділити *“Трактат політичної економії, або Простий виклад способу, яким утворюються, розподіляються і споживаються багатства”* (1803), в якому вже було викладено всі основні положення теорії видатного французького вченого, *“Катехізис політичної економії”* (1817), *“Повний курс практичної політичної економії”* (у двох частинах, 1828–1829). У двох останніх працях Ж.-Б. Сей розвинув аргументацію і деталізував основні ідеї “трактату політичної економії”.

За визначенням Сея, політична економія — наука виключно про спонтанний (стихийний) і об'єктивний економічний устрій, “про закони, які керують багатствами”, вона є простим викладом способу, яким „утворюються, розподіляються і споживаються багатства”. Тому економічну науку, на переконання Сея, потрібно відділити від економічної політики і статистики. За Сеєм, **політична економія — наука чисто теоретична й описова**. Роль ученого-економіста він вбачав у спогляданні, описуванні й аналізуванні економічних процесів і явищ, а не в повчанні та наданні якихось порад щодо методів і форм господарювання.

Економічні закони, в інтерпретації Сея, подібні до законів природних: їх не встановлюють, не творять і не відкривають люди, вони самі впливають із природи речей, управляють законодавцями і державами, не знають кордонів і суворо карають тих, хто діє всупереч цим законам. Сей припускав можливість виміру вартості не тільки кількістю витраченої праці, а й мірою корисності продукту праці. Зокрема, у „Трактаті політичної економії” він писав, що „цінність є мірилом корисності”.

Цими положеннями Ж.-Б. Сей продовжив розвиток **теорії корисності**. Теорію Сея покладено в основу **концепції граничної корисності** “австрійської економічної школи” — однієї із базових у сучасній економічній теорії, що дає підстави вважати його одним із фундаторів теорії корисності. Сей стояв також біля витоків **теорії спадної корисності** — одного з основних економічних законів.

У створенні багатства нації Сей надавав вирішального значення промисловості, машинному виробництву і технічному прогресові. Головною особою економічного розвитку він проголосив **підприємця**, започаткувавши, услід за Р. Кантильоном, **теорію підприємництва й управління виробництвом**, яка з того часу посіла гідне місце в теоретичних дослідженнях.

Підприємець, на думку Сея, — активний, цілеспрямований, освічений, талановитий винахідник, прогресивний землероб, промисловець або смілива ділова людина, яка готова йти на ризик заради зростання багатства. Підприємець комбінує фактори виробництва з метою створення продукту для задоволення потреб споживачів. Французький вчений вважав, що саме підприємці, а не всі капіталісти в широкому розумінні слова, а також землевласники й наймані робітники здійснюють виробництво багатства, а тому домінують при його розподілі. Помітне місце в дослідженнях Ж.-Б. Сея відведено **концепції розподілу**, яку він побудував на ґрунті теорії витрат виробництва і яка нині широко відома під назвою **теорії “трьох факторів” виробництва**.

Спрощена схема розподілу продукту (багатства), згідно з концепцією Сея, має такий вигляд: праця, капітал і земля розглядаються основними виробничими факторами, що надають послуги по створенню вартості. На ринку виникає попит на ці продуктивні послуги з боку підприємців, які комбінують їх для виробництва необхідних корисних благ. При цьому підприємець є тільки посередником між продуктивними послугами і

споживачами. Кожний із трьох факторів виробництва створює свою частку цінності продукту (багатства), який розподіляється у формі доходів: наймані робітники (носії праці) одержують **заробітну плату**, капіталісти (власники капіталу) — **процент**, земельні власники — **ренту**, підприємці — **підприємницький дохід** — за “діяльність, талант, дух порядку і керівництво”.

Отже, Сей розділив дохід на капітал — **прибуток** між власниками капіталу та підприємцями (керівниками виробництва) на процент і підприємницький дохід. У центрі механізму розподілу доходів знаходився підприємець.

Триєдина формула, що впливає із теорії “трьох факторів” Сея, відповідно до якої кожний фактор виробництва винагороджується певним доходом, за своєю суттю стала своєрідною інтерпретацією поглядів Сміта. Йдеться про те, що, запозичивши у А. Сміта ідею про класову структуру суспільства та її вплив на походження і розподіл багатства, Сей ніби “уточнює”, що названі фактори — “праця”, “капітал”, “земля” — мають самостійне значення у створенні доходів найманих робітників, капіталістів і землевласників. На теорії “трьох факторів” ґрунтуються уявлення більшості сучасних економістів про природу вартості (цінності).

Генрі Чарльз Кері (1793–1879) — перший американський економіст-теоретик. Народився у Філадельфії в сім’ї ірланд-ського політичного вигнанця. Він закінчив звичайну школу і у 24 роки став бізнесменом, швидко забезпечив собі матеріально незалежне майбутнє та в 42 роки зайнявся наукою. Під час своїх подорожей до Європи зустрічався з багатьма видатними людьми тієї доби, серед яких Дж. С. Мілль, який зацікавив його як видатний учений.

Свої економічні погляди Кері виклав у працях **“Нариси про норму заробітної плати”** (1833), **“Принципи політичної економії”** (1840), **“Гармонія інтересів”** (1850) **“Принципи соціальної науки”** (1859) та ін.

Здобуття незалежності від Англії, наявність вільних родючих земель та інших природних багатств, імміграція капіталів і технічного прогресу з Європи, відсутність феодальних гальм зумовили швидкий розвиток у США економіки ринкового типу. Особливості еволюції економіки США знайшли відображення в економічних теоріях першого відомого американського економіста Кері.

На противагу класовій теорії розподілу Д. Рікардо американський економіст Г.Ч. Кері висунув власну теорію гармонії класових інтересів, яку було покладено в основу його концепції вартості. Згідно з теорією Кері, вартість продукту визначається кількістю праці, необхідної не для виробництва, а для його відтворення. На думку дослідника, з підвищенням продуктивності праці витрати на відтворення товарів зменшуються, що відповідно зумовлює зменшення частки засобів виробництва у вартості продукту, а отже, й частки капіталу і відсотка на нього як винагороди капіталістові за вкладений капітал. Відповідно зростає цінність праці та її частки у продукті.

На цій основі Кері зробив висновок, що з прискоренням технічного прогресу капіталістичного виробництва частка робітників (заробітна плата) зростає і абсолютно, і відносно, частка капіталістів (прибуток) — зростає абсолютно, а зменшується відносно. Звідси виникає гармонія їх інтересів у виробництві, оскільки з розвитком капіталізму становище робітників покращується швидше, ніж зростають доходи капіталістів.

У своїй концепції ренти Кері відкинув суперечності між землевласниками і капіталістами-орендарями, про які писали Д. Рікардо та його послідовники. Під земельною рентою американський економіст розумів відсоток на вкладений у землю капітал, тобто вважав таку ренту однією з форм прибутку. У праці “Основи соціальної науки” Кері гостро критикував теорію вільної торгівлі класичної школи та економічну політику фритредерства в Англії, яка й ґрунтувалась на класичних теоретичних принципах. Він вважав, що вільна торгівля дає вигоду лише окремим націям, які виробляють дешеві продукти, й гальмує розвиток інших. Цей несподіваний і парадоксальний висновок Кері обґрунтовував фактами з історії освоєння земель Північної Америки першими колоністами. Родюча земля у природному стані буяла заростями чагарників і трав, дрімучими лісами, тому її дуже важко було очистити для обробітки. Ще важче було освоювати заболочені землі, відвойовувати їх у водної стихії, створюючи захисні дамби. Тому першопрохідці спочатку освоювали схили і пагорби, ділянки, що легко підлягали обробітці, потім поступово, протягом життя кількох поколінь, розчищали родючі долини і вводили їх у сільськогосподарське користування.

Звичайно, ситуація в сільському господарстві давно освоєної Європи була зовсім іншою, що й зумовило інакший підхід до аналізу вартості та ренти.

Марксизм як економічне та соціальне явище

Марксистська політична економія була започаткована у 40-х роках XIX ст. Засновниками оригінального напрямку економічної думки стали видатні німецькі мислителі К. Маркс (1818–1883) і Ф. Енгельс (1820–1895). Активна участь у революційно-демократичному русі, прагнення довести необхідність докорінних соціально-економічних перетворень і теоретично обґрунтувати революційну боротьбу пролетаріату проти капіталістів спонукали цих учених до дослідження економічних процесів і явищ, у яких вони вбачали першоджерела суспільного розвитку.

Найважливіші історичні передумови формування марксизму:

- промисловий переворот початку XIX ст. спочатку в Англії, а потім і в інших європейських країнах; виникнення фабричної системи й розвиток машинного виробництва; піднесення економіки розвинених капіталістичних країн на основі прискорення технічного прогресу, зростання продуктивності та підвищення інтенсивності найманої праці;

- зміна соціальної структури суспільства в процесі первісного нагромадження капіталу, який супроводжується масовим збіднінням селян і ремісників, що опинилися поза дрібнотоварним укладом, який складався протягом століть; формування пролетаріату як особливого класу, який відрізнявся від робітників мануфактур і дрібних товаровиробників більшою згуртованістю й організованістю;

- загострення соціальних суперечностей внаслідок погіршення становища найманих робітників: збільшення фізичних, психічних, нервових навантажень; виникнення масового безробіття та жахливої злиденності, що правдиво відображені у праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» та у 3–7 розділах «Капіталу» К. Маркса (10–14-годинний робочий день, нічні зміни та робота у вихідні без компенсації, масове залучення дитячої праці, починаючи з 7-8-річного віку, виробничий травматизм тощо);

- соціальні потрясіння, боротьба робітничого класу за свої права, посилення організованості робітничих виступів, які набували дедалі більш активних і загрозливих форм (збройне повстання у 1931 та 1834 рр. ліонських робітників у Франції з вимогами підвищення заробітної плати й розширення їхніх прав на захист власних інтересів у Англії (1830–1850); повстання сілезьких ткачів у Німеччині проти жорсткої експлуатації та безправного становища тощо);

- періодичні кризи надвиробництва, потрясіння ринкової економіки, які засвідчували неспроможність саморегулювального конкурентного механізму забезпечити високу ефективність та соціально-економічну стабільність суспільства.

Найвизначнішим твором марксистської політичної економії став «Капітал» К. Маркса, який створювався протягом 1844–1883 рр. Ця праця стала в один ряд з такими шедеврами економічної думки, як «Багатство народів» А. Сміта, «Засади політичної економії» Д. Рікардо, «Основи політичної економії» Дж. С. Мілля, а за глибиною аналізу й охопленням проблем навіть перевершила їх. Трудова теорія розглядається Марксом вже у першому розділі першого тому «Капіталу», де формулюється теза про принцип обміну товарів відповідно до їхньої вартості, яка визначається кількістю праці, витраченої на їх виробництво. Маркс тут пояснює, що вартість утворюють не будь-які затрати праці, тобто кількість робочого часу в годинах праці, а «суспільно необхідний робочий час», або витрати часу «за середнього в даний час рівня вмілості й інтенсивності праці». Таким чином, трактування вартості на основі вимірювання трудових витрат Маркс вважав єдино правильним, незважаючи навіть на відхилення ціни товару під тиском попиту і пропозиції від його вартості.

Щоб довести природний зв'язок товарів і грошей, Маркс аналізує функції грошей у процесі обміну. У вирішенні цієї проблеми він просунувся далі класичної школи, визначаючи п'ять функцій грошей: як міри вартості, засобу обігу, засобу створення скарбів (золото та срібло) та засобу нагромадження, засобу платежу та світових грошей. Різні етапи розвитку суспільства зумовлюють різний рівень реалізації цих функцій.

Новим для політичної економії стало положення Маркса про органічну будову капіталу, яке передбачає поділ капіталу на дві вартісних частини: постійний капітал – вартість засобів виробництва і змінний капітал – вартість робочої сили. Саме через ці категорії Маркс переходить до характеристики більш важливого для нього поняття – норми експлуатації найманої праці, яку він визначав через співвідношення додаткової вартості та змінного капіталу, тобто як норму додаткової вартості.

Основний і оборотний капітал Маркс розглядає в другому томі “Капіталу”, коли йдеться про кругообіг капіталу та його оборот. Відмінність між основним і оборотним капіталом Маркс вбачає в тому, що перший переносить свою вартість на продукт по частинах, а другий – одразу. Основний капітал (вартість засобів праці) – це частина постійного, а оборотний капітал (вартість предметів праці та робочої сили) включає як елементи постійного капіталу, так і увесь змінний капітал.

За Марксом, заробітна плата є перетвореною формою вартості та ціни робочої сили. “Перетвореною формою” вона є тому, що виступає на поверхні явищ платою за працю, адже нібито оплачується увесь робочий день, а не його частина, протягом якої створюється вартість специфічного товару – робочої сили.

Згідно з цим підходом заробітна плата еквівалентна ціні та засобам життєзабезпечення робітника і членів його сім’ї.

Маркс висунув оригінальну теорію доходів, яка ґрунтується на його теорії додаткової вартості. Він розглядає її в третьому томі “Капіталу”. Сутність марксистської теорії доходів полягає в тому, що всі доходи промислових, торгових і грошових капіталістів, а також землевласників, тобто прибуток, відсоток і земельна рента, розглядаються як результат розподілу ними додаткової вартості, створеної найманими робітниками у сфері матеріального виробництва. Це означає, що всі класи, які одержують зазначені первинні доходи, трактувались Марксом як класи експлуаторські, в якій би сфері вони не діяли.

Відповідно до теорії К. Маркса джерелом доходу є праця. У створенні нової вартості бере участь тільки один фактор – робітник, власник робочої сили. Інші види доходів – підприємницький прибуток, торговий прибуток, позичковий відсоток, рента – перетворені форми додаткової вартості, результат неоплаченої праці робітників.

Нині марксистське економічне вчення знову опинилося в центрі уваги західних дослідників, які намагаються переглянути доктрину Маркса та формалізувати її за допомогою економіко-математичного моделювання. Однак не завжди ці спроби є вдалим, оскільки більшість вирішуваних Марксом проблем за своєю природою не підлягають кількісному аналізу.

Маркс і його послідовники у своїх дослідженнях відштовхувались від трудової теорії вартості, критикуючи теорії граничної корисності, факторів виробництва. У сучасному макроекономічному аналізі ці теорії посідають чільне місце саме тому, що марксистська трудова теорія вартості не може бути базою для прикладних досліджень, не дає змоги простежити за

допомогою кількісних показників і зобразити у вигляді лінійних моделей процеси нагромадження, розподілу суспільного продукту, економічного зростання, закономірності й фактори ціноутворення, тобто процес відновлення економічної рівноваги.

7. Криза феодально-кріпосницької системи господарства та розвиток ринкових відносин у ХІХ ст. в Україні. Початок наукового періоду в українській економічній думці

Скасування кріпосництва в Україні

Нові капіталістичні відносини, що виникли на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст., нарастаюче невдоволення й активізація боротьби селян наполегливо вимагали скасування кріпацтва в українських землях. У Західній Україні розв’язання цього питання було прискорене *буржуазною революцією 1848 р.* в Західній Європі.

Скасування кріпацтва в Західній Україні практично не полегшило становища селян. Їхні мізерні наділи не збільшилися, а площі землі в користуванні навіть зменшилися за рахунок сервітутів. Однак скасування кріпосного права перетворило селян у власників, а отже, – у самостійну суспільну силу. Водночас, обезземеливши селян, реформа відкрила шлях для розширення ринку робочої сили, а в результаті – до підвищення товарності сільськогосподарського виробництва й початку промислового перевороту, до розвитку капіталістичних відносин на західноукраїнських землях.

У Російській імперії об’єктивні умови для скасування кріпосного права сформувалися лише в другій половині ХІХ ст. Поміщицьке господарство, засноване на позаекономічному примусі, знаходилося у кризовому стані, господарства занепадали, знижувалися техніко-економічні показники, товарно-грошові відносини дедалі глибше входили в господарське життя. Щодо промисловості, то існування кріпацтва також негативно впливало на її розвиток. Насамперед, воно звужувало ринок збуту внаслідок дуже низької купівельної спроможності переважної більшості населення країни – селян. Крім того, не вистачало робочої сили, адже більшість населення – селяни-кріпаки – не мала права залишати своє місце проживання у пошуку заробітку в містах і на промислових підприємствах. Надзвичайно важливим чинником стає поразка Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.), яка стала наслідком військового і технічного відставання Росії від провідних країн світу. Поразка у війні й посилення феодального гніту значно активізували антикріпосницький рух. Ще у роки війни в українських губерніях розгортаються масові виступи селян, які не припиняються навіть після закінчення війни.

Олександр ІІ підписав *19 лютого 1861 р.* “Положення щодо селян, які вийшли з кріпосної залежності”, яке налічувало 17 законодавчих актів і набрало силу закону. Цар підписав також Маніфест про звільнення селян. Документи було оприлюднено лише 5 березня. Відповідно до Маніфесту,

селяни отримали особисту свободу, певні громадянські права, але за поміщиками зберігалось право власності на землю, зокрема й на ту, яка була в користуванні селян. Селяни мали право користуватися земельними наділами із збереженням повинностей до викупу землі у поміщиків. Певні категорії селян, серед яких були дворові та місячники, польових наділів не одержали. Селян наділяли землею відповідно до певних правил, які різнилися для окремих регіонів і передбачали значне скорочення площ селянських наділів залежно від якості землі. В українських губерніях селяни втратили велику частку попередніх наділів: у Полтавській та Катеринославській – до 40%, а в Харківській – 31%. На Правобережній Україні, незважаючи на деяке полегшення умов реформи, зумовлене польським національно-визвольним повстанням 1863 р., наділ був значно меншим, ніж до реформи, – іноді більше, ніж удвічі. Землі, які поміщики “відрізали” від селянських наділів (так звані “відрізки”), включали не лише ріллю, а й більшість угідь – луки, випаси, водопої тощо. Ліси взагалі проголошувалися власністю поміщиків.

Реформа 1861 року означала, що епоха феодалізму в Російській імперії, а отже і в Україні, закінчувалася, хоча його пережитки ще тривалий час залишалися реальністю господарського життя країни. Це виявлялося, насамперед, у збереженні величезних поміщицьких володінь і обезземеленні більшості селянства, частина якого зовсім не отримала землі. Фактично це була експропріація землі в селян у процесі їхнього звільнення. Тривалий час вони залишалися пригнобленими відробітками і повинностями, викупними платежами як неповноправний стан. Разом з тим скасування кріпацтва стало прогресивним кроком, сприяючи розвиткові нових економічних відносин не лише на селі, а й в народному господарстві.

Основною рисою економічного життя в пореформений період став бурхливий розвиток ринкового господарства. Саме реформи 1860–1870-х років відкрили простір новим соціально-економічним відносинам, створили передумови для ствердження їх як пануючої системи. Саме ці реформи дали змогу зламати феодальні відносини, завершити промисловий переворот, сформувати соціальні групи, притаманні ринковій економіці. Залишки феодальних відносин, які зберігалися у сільському господарстві, ускладнювали розвиток ринкових відносин, але останні поступово завойовували позиції як у селянських, так і в поміщицьких господарствах.

Економічна думка дореформеного періоду

Економічна думка в Україні має багатовікову історію. Українським економістам належить вагомий внесок у розвиток світової економічної думки.

Стосовно питання про скасування кріпацтва в Україні загострюється ідейна боротьба представників різних напрямів суспільно-економічної думки. У 40-х роках XIX ст. формуються ліберально-дворянський і революційно-демократичний напрями, які відображали інтереси

протилежних класів – поміщиків і селян. Особливо це простежується на рівні політичної організації (рис. 9.4). Таємна політична організація “Кирило-Мефодіївське товариство” (1846–1847), утворена в Києві, проголосила необхідність знищення кріпосництва і царизму й об’єднання слов’янських народів на демократичній основі. Проте щодо способів розв’язання члени цього таємного товариства не були однастайними.

Слід проаналізувати відмінності у поглядах представників названих напрямів щодо досягнення програмного завдання товариства.

В.Н. Каразін (1773–1842) – учений і громадський діяч, один із засновників Харківського університету, в питанні ставлення до кріпацтва стояв на позиціях дворянського лібералізму. Він не виступав за повне й негайне звільнення селян, а закликав лише до обмеження зловживань поміщиків. Проте, як прогресивний мислитель і землевласник, Каразін розумів неефективність старих форм господарювання на селі. Він доводив необхідність реформування аграрних відносин, пропонуючи наділити селян землею у вічне користування, визначити “межу залежності” їх від поміщиків, замінити панщину грошовим оброком.

В.Н. Каразін розробляв проекти реформування різних сфер суспільного й державного життя та основних секторів економіки. Проте провідне місце в його програмі економічного розвитку належало аграрно-селянському питанню.

Д.П. Журавський (1810–1856) – видатний статистик, відстоював збереження великого поміщицького господарства, але за умови його поступового перетворення на капіталістичне. Як прихильник розвитку капіталістичних відносин присвятив свої праці аналізу тих процесів, що свідчили про розвиток капіталістичних відносин у країні. Його перу належить низка глибоких наукових досліджень, найвідомішою серед яких був тритомник “Статистичний опис Київської губернії”, яку М. Чернишевський назвав “одним з найдорогоцінніших надбань” російської науки XIX ст.

У цьому описі Д. Журавський виклав результати глибокого і всебічного аналізу феодально-кріпосницької системи, розглянув основні ланки сільськогосподарського виробництва, а саме поміщицьке й селянське господарство. Досліджуючи поміщицьке господарство, він робить висновок про його неефективність, зростання заборгованості, занепад. Прибутковими були лише господарства, які поєднували сільськогосподарське виробництво з підприємництвом, застосовуючи капіталістичні форми господарювання.

Політична економія як наука набула певного розвитку в Україні на початку XIX ст. Вже тоді її вивчали у вищих навчальних закладах як окрему дисципліну. Однак самостійні економічні дослідження українських вчених з’явилися тільки у 40-х роках.

Один із перших підручників політекономії в Україні був написаний професором Харківського університету *Тихоном Степановим (1795–1847)*. Він започаткував розвиток ідей класичної школи в українській політичній економії, трактував основні економічні категорії з позицій А. Сміта, Д.

Рікардо та їхніх сучасників і послідовників. Так, розглядаючи питання про джерела багатства, Т. Степанов вказував, що всі соціальні групи людей мають рівне право на його використання, справедливість у розподілі багатства, наголошував на місці й особливому значенні у створенні багатства фактора праці, критикував теорію народонаселення Т. Мальтуса, вірив у розум людини, а перспективи економічного розвитку пов'язував з освітою і прогресом науки.

Іншим відомим прихильником ідей класичної школи політекономії був професор Київського університету *Іван Вернадський* (1821–1884). У книгах *“Предмет політичної економії”*, *“Курс політичної економії”* та деяких інших розвивав принципи економічного лібералізму, заперечував втручання держави у приватні справи й підприємництво, дав наукове визначення предмета економічної теорії, показав сутність і механізм дії об'єктивних економічних законів, а також роль праці у створенні багатства країни. На його думку, політекономія як наука досліджує цінність речей, яка виявляється тільки в обміні й відображає ставлення покупців до речей. Єдиним джерелом багатства і доходів учений визнавав продуктивну працю, розрізняв корисність (“придатність”), мінову вартість і вартість. І. Вернадський багато уваги приділяв дослідженню зміни форм праці на різних етапах суспільного розвитку, доводив, що в докапіталістичному господарстві існували позаекономічний примус до праці, експлуатація працівників, а тому не було будь-яких стимулів до вільної праці. За умов капіталізму наймана праця має переваги порівняно з кріпацькою, а застосування машин забезпечує ефективніше господарювання порівняно з феодалізмом. На думку І. Вернадського, прогресивнішим виробництвом є товарне, бо воно найбільш повно відповідає природі людини, її природному потягу до приватного господарювання, обміну. Тому він послідовно виступав проти соціалістичної ідеї, що набувала поширення.

Особливості промислового перевороту в Україні

З часу реформи 1861 р. на великих капіталістичних підприємствах (заводах і фабриках) для підвищення продуктивності праці інтенсивніше застосовувались досягнення науки і техніки. Почався промисловий переворот і в Україні.

Економічний розвиток визначали, насамперед, галузі важкої промисловості: *вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна*. Швидко розвивався Донецько-Криворізькій вугільно-залізорудний басейн, що на той час став головною металургійною базою Російської імперії. У післяреформений період видобуток кам'яного вугілля в Україні збільшився більш як у 115 разів і становив у 1900 р. 691,5 млн. пудів (майже 70% видобутку в Російській імперії), залізорудної руди відповідно – у 158 разів (210 млн. пудів). Наприкінці 90-х рр. XIX ст. на Україну припадало понад

половину загальноімперської виплавки чавуну (92 млн. пудів) і трохи менше половини заліза і сталі (59 млн. пудів).

У Катеринославській і Херсонській губерніях за останні два десятиріччя XIX ст. виникли 17 великих металургійних заводів, більшість яких було побудовано на кошти іноземних капіталістів: англійських, бельгійських, французьких. Російські капіталісти стали власниками заводів: Брянського (біля Катеринослава), Дружківського і Донецько-Юзівського у Донбасі. Французькі, англійські, бельгійські та німецькі капіталісти посіли ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. Капіталістам-іноземцям належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань і переважна більшість із 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування, які діяли в 1900 році.

Завдяки технічному переоснащенню і концентрації виробництва на великих підприємствах загальна кількість цукрових заводів в Україні з початку 60-х і до середини 90-х рр. XIX ст. зменшилася з 247 до 153 (а чисельність робітників зросла з 38 тис. до 78 тис.). Виробництво цукру збільшилося в 14 разів (від 1,6 млн. до 23 млн. пудів, або 84% виробленого цукру в Росії). У 1887 р. найбільші цукрозаводчики створили ***цукровий синдикат*** (перше в Росії капіталістичне монополістичне об'єднання). Вже через 5 років він об'єднував 90% цукрових заводів в Україні.

Наприкінці XIX ст. виникають перші підприємства транспортного машинобудування: Харківський і Луганський паровозобудівні заводи. До 1900 року вони випустили 233 паровози. На той час в Україні протяжність залізничної колії становила 8417 км. Зросла також роль українського експорту сільськогосподарської продукції за кордон, частка якої в експорті пшениці Російської імперії досягла 90%. В Україні збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% пшениці, 10% кукурудзи.

На той час в Україні налічувалося до 2 млн. сільськогосподарських робітників. Спостерігався масовий відтік до міст дешевої робочої сили. З 1910 по 1913 р. на українських землях видобуток вугілля збільшився в 1,5 рази, залізної руди – майже вдвічі. Приблизно у півтора рази зросла тут виплавка чавуну, заліза та сталі. Станом на 1913 рік із загального обсягу виробництва промислової продукції Російської імперії майже чверть припадала на Україну. У важкій та видобувній промисловості цей показник досяг 60–70%, у виробництві цукру – 80%.

Західноукраїнські землі перебували під владою Австро-Угорської багатонаціональної імперії (з XVII ст. – Закарпаття, а з XVIII ст. (1775) – Буковина). Це – територія понад 70 тис. км² із населенням 2,5 млн. чол., з яких близько 2 млн. – українці.

Після великого застою у першій чверті XIX ст. в 30–40-х роках знову починається промислове піднесення – мануфактурне виробництво досягло високого рівня розвитку. На початку 40-х рр. тут діяло близько 250 мануфактур. Становлення фабрично-заводської промисловості як

народногосподарської галузі на західноукраїнських землях відбулося в останні три десятиріччя XIX ст. з переважанням дрібних підприємств. Наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях за рахунок іноземного капіталу (австрійського, німецького, англійського, французького та ін.) створювалися великі компанії й банки, розвивалися галузі промисловості та оптова торгівля.

На початку XX ст. покращилося ставлення місцевої адміністрації до потреб фабрично-заводської промисловості: розширено кредитування і звільнено її від податків. Це сприяло деякому промисловому піднесенню. У першому десятиріччі XX ст. на цих землях вже функціонувало кілька сотень промислових підприємств із майже 50-тисячним контингентом робітників. Але напередодні Першої світової війни понад 90% експорту в краю становила сировина і лише близько 10% – напівфабрикати, які вивозилися переважно на Балкани, а в імпорті на фабричні вироби припадало понад 80%. У західні провінції Австро-Угорщини, Німеччину та інші країни вивозили багато продукції тваринного походження: птахівництва, шкірсировини, масла, жирів, яєць. На межі XIX–XX ст. експортували щорічно близько 50 тис. голів великої рогатої худоби та понад 300 тис. голів свиней.

Отже, для Австро-Угорщини західноукраїнські землі були джерелом дешевої сировини й ринком збуту для промислових товарів і машин. Тут переважало аграрне господарювання. Зміни в сільському господарстві відбувалися повільно, воно розвивалося переважно прусським шляхом. Чисельність сільської буржуазії в Галичині становила 11%, а на Буковині – 8%.

Промисловість, хоч і значно просунулася в своєму розвитку, проте залишалася відсталою. Важкої промисловості майже не існувало, машинобудування було розвинуто слабо. Провідними галузями були нафтодобувна промисловість (зосереджувалася в районі Дрогобича та Борислава, на початку XX ст. давала 5% світового видобутку нафти), деревообробна галузь (наявність великих масивів лісу).

Економічна думка пореформеного періоду

Політичний вплив на розвиток економічної науки в Україні у 50–90-ті роки XIX ст. справили погляди *Миколи Бунге* (1823–1895), *Афіногена Антоновича* (1848–1917), *Дмитра Піхна* (1853–1913) та ін. Зокрема, М. Бунге, професор Київського університету, державний діяч, у працях **“Основи політичної економії”** (1870) і **“Нариси політико-економічної науки”** (1895), поділяючи погляди А. Сміта, Т. Мальтуса, Дж. С. Мілля, розглядав розвиток капіталізму як закономірний природний процес, виступав за необмежену конкуренцію, невтручання держави в економічні явища. Із класичних ліберальних позицій він трактував і теоретичні основи економічної політики, засуджував різні прояви протекціонізму, підтримував вільне підприємництво і вільну торгівлю. Політекономію розглядав як науку,

що “досліджує суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані”. Цінність він трактував з позиції “трьох факторів” Ж.-Б. Сея, потім став прихильником австрійської школи і визнавав цінність благ суб’єктивною оцінкою їх корисності. Згодом ці погляди М. Бунге було розвинуто іншими вченими Київської економічної школи, так званою “суб’єктивно-психологічною” школою української політичної економії. Серед них слід виділити постать професора Київського університету А. Антоновича, який у книгах *“Теорія цінності”* (1877) і *“Основи політичної економії”* (1879) розглядав проблему цінності благ. Свою думку в цьому питанні він обґрунтував на основі поєднання теорії “трьох факторів” Ж.-Б. Сея і трудової теорії вартості К. Маркса. На цьому підґрунті вчений створив концепцію розподілу (кожний економічний суб’єкт одержує ту частку доходу, яку він створив). Предмет політекономії А. Антонович визначає як науку про суспільний елемент діяльності людей, спрямованої на задоволення людських потреб.

Починаючи з 70–80-х років XIX ст., на благодатному ґрунті соціалістичних теорій громадівців і народників в Україні набули поширення марксистські економічні ідеї. Серед вчених-прихильників теорії трудової вартості та додаткової вартості К. Маркса були С. Подолінський, Г. Цехановецький, М. Коссовський і, передусім, Микола Зібер (1844–1888). Саме йому належить найбільший внесок у поширення марксистського економічного вчення в Україні. У працях *“Нариси первісної економічної культури”* (1883), *“Давид Рікардо і Карл Маркс у їх суспільно-економічних дослідженнях”* (1885) та деяких інших М. Зібер приділив велику увагу вивченню закономірностей розвитку первісного суспільства, форм власності, великого і дрібного виробництва в землеробстві. Він довів, що теорія вартості та капіталу К. Маркса є прямим продовженням і розвитком класичної теорії в нових умовах. Як популяризатор марксизму, М. Зібер намагався показати антагонізм капіталізму, детально вивчав розвиток форм власності та грошей, їхні функції. Теорію додаткової вартості К. Маркса він вважав найвищим досягненням світової економічної думки, проте заперечував революційні висновки економічної теорії К. Маркса і виступав за впровадження соціалізму еволюційним шляхом.

У 70–80-ті роки XIX ст. українська політична економія починає підтримувати й ідеї маржиналізму. Серед економістів України тієї пори, які сприймали економічні категорії „цінність” і “гранична корисність”, слід назвати Михайла Вольського, Романа Орженцького, Олександра Білимовича і, насамперед, українських економістів світового значення – Михайла Туган-Барановського і Євгена Слуцького. Так, М. Вольський у праці *“Завдання політичної економії і її співвідношення з іншими науками”* (1872) зосередив увагу на предметі політекономії. Він вважав, що таким предметом є праця із суспільного погляду, який охоплює всі сфери матеріальної й духовної діяльності людини. Як і маржиналісти, він виводив вартість, яку називав цінністю, із суспільної корисності благ. Відомішими представниками Київської економічної школи, “суб’єктивно-психологічного” напрямку в

економічних дослідженнях в Україні були *Р. Орженцький* (1863–1923) і *О. Білимович* (1876). Зокрема, *Р. Орженцький* у праці **“Корисність і ціна: політико-економічний нарис”** (1895) ґрунтовно виклав теорію граничної корисності *К. Менгера*, вивів поняття “об’єктивна оцінка ціни”, визначив критерій поділу благ на споживчі й продуктивні, приділив увагу взаємозв’язку між ціною та витратами виробництва благ.

Професор Київського університету *О. Білимович* у праці **“До питання про розцінку господарських благ”** (1914) продовжив дослідження *Р. Орженцького*. Він розглядав цінність як продукт суб’єктивних оцінок людей, з яких виводив величину господарської цінності благ. У праці **“Соціальна теорія розподілу”** (1916) *О. Білимович* доповнив теорію граничної корисності положеннями теорії витрат виробництва. Він вважав, що ціна споживчих благ регулюється цінами економічних факторів. З позицій австрійської школи *О. Білимович* розглядав прибуток і заробітну плату, які, на його думку, залежали від граничної продуктивності капіталу та праці. Його ще називають засновником „математичної” течії українського маржиналізму, бо він зробив вдалу спробу математичної інтерпретації “економічної таблиці” *Ф. Кене* і побудував ряд моделей динамічної економічної рівноваги.

Столипінська аграрна реформа

Не минуло й півстоліття з часу селянської реформи 1861 р., як царський уряд внаслідок масового селянського руху напередодні і в період революції 1905–1907 рр. змушений був знову вирішувати проблеми села.

Новопризначений голова царського уряду *П. Століпін* протягом 1906–1912 рр. почав запроваджувати нову аграрну реформу (рис. 9.3). Головною її метою було створення в селах значного прошарку заможних селян для підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва і зміцнення становища царизму.

Внаслідок цієї реформи сільська община була позбавлена права бути єдиною розпорядницею у справі орних земель і пасовищ. Кожний селянин набув права виходу з общини і продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з общини, заможні селяни могли вимагати об’єднання належних їм у різних місцях земельних угідь в одне, яке називалося “відрубом”, а то й взагалі виселятися за межі села і створювати своє хутірське господарство. Новостворений Селянський банк надавав “відрубникам” і “хуторянам” грошові кредити для господарського облаштування.

Столипінська аграрна реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян (найбільше на Правобережжі та Півдні), мала в цілому позитивні наслідки.

На хутори і відруби виселилося 226 тис. селянських господарств, тобто майже половина загальної кількості. Реформа сприяла розвитку ринкових

відносин на селі, широкому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало збільшення товарності сільського господарства.

З 1910 по 1913 р. посівна площа в українських губерніях зросла на 900 тис. десятин і загалом становила 22,9 млн. десятин. У 1913 р. тут було забезпечено найбільший валовий збір зернових – 1200 млн. пудів, третину цієї продукції продавали.

Поряд із заможними селянами у великої кількості бідняцьких господарств врожайність зернових була дуже низькою – від 9 до 10 ц/га.

Хоча поміщики й продали майже половину належних їм земель, у їхньому володінні залишалося ще понад 10 млн. десятин. Був значний прошарок (у 1914 р. – 2 млн.) селян, які володіли наділами, що становили в середньому 2 десятини. З них 50% не мали ні коня, ні корови. Йшов масовий відтік у міста дешевої робочої сили.

Економічні погляди М. Туган-Барановського та Є. Слуцького

Вагомий внесок у подальшому розвитку української економічної теорії належить *Михайлу Туган-Барановському* (1865–1919) — економісту світового значення. Широкого визнання набули його економічні теоретичні дослідження: психологічної цінності, економічних циклів, соціальної теорії розподілу, кон'юнктурної теорії грошей та ін. У праці ***“Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності”*** (1890) він розробляє психологічну теорію цінності. Теорія граничної корисності австрійської школи, на його думку, підтверджує теорію трудової вартості. Протистояння цих теорій свідчить про різні підходи до проблеми цінності: об'єктивний – у Д. Рікардо і К. Маркса і суб'єктивний – у К. Менгера. М. Туган-Барановський намагався поєднати ці два принципи оцінки цінності й доводив, що граничні корисності благ, які вільно відтворюються, прямо пропорційні їх трудовим витратам.

У працях ***“Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя”*** (1894) і ***“Російська фабрика в минулому і сьогодні”*** (1899) М. Туган-Барановський розробляє інвестиційну теорію економічних циклів. Він з'ясовує причини циклічності економічних криз, їх періодичність і неминучість у ринкових умовах. В основу цієї теорії він поклав ідею про зв'язок циклічних коливань із періодичним нагромадженням основного капіталу і дійшов висновку, що внутрішнім рушієм економічних коливань та економічної активності є рух інвестицій. Ця теорія з часом визначальним чином вплинула на сучасну теорію кон'юнктури й подальший розвиток світової економічної теорії. М. Туган-Барановський розробив також соціальну теорію розподілу, яку виклав у працях ***“Теоретичні основи марксизму”*** (1905) і ***“Соціальна теорія розподілу”*** (1913). Критикуючи категорію робочої сили К. Маркса як перетвореної форми вартості та ціни робочої сили, він визначив фактори, від яких залежить заробітна плата, — зростання продуктивної сили праці (економічний фактор) і соціальна сила робітничого класу (соціальний фактор). М. Туган-Барановський розглядав

прибуток як дохід від власності на засоби виробництва, який має нетрудовий характер. Таким чином, він визнавав боротьбу основних класів в умовах ринкової економіки. Водночас, у зростанні сукупного продукту й підвищенні продуктивності праці зацікавлені всі класи, тому, на думку вченого, в суспільстві виникає гармонія соціальних інтересів. Такий підхід до проблем розподілу доходів сприяв світовому визнанню теорії соціального розподілу доходів М. Туган-Барановського.

М. Туган-Барановському також належить помітний внесок у розробку кооперативної теорії. У праці *“Соціальні основи кооперації”* (1919) вчений дослідив історію, теорію і практику кооперативного руху. Кооперація — це єдина форма господарської організації, що виникла в результаті світової діяльності певних соціальних груп населення з метою перетворення наявної системи господарювання. Розвиток кооперації, на думку дослідника, започатковується внаслідок впливу на ринок соціалістичного ідеалу, сутність якого полягає у прагненні до економічної рівноваги всіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності. *Кооперація* — це підприємництво некапіталістичного типу і форма захисту трудящих від тиску капіталу. *Кооперація економіки* — це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства. Таким чином, за поглядами М. Туган-Барановський — соціаліст реформістського спрямування. Свої соціалістичні погляди він виклав у працях *“Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку”* (1906), *“Соціалізм як позитивне вчення”* (1917) та ін. У цих працях обґрунтував переваги централізованого планового керівництва господарством у поєднанні з кооперативною формою підприємств, не підтримував революцію як засіб досягнення соціалізму. Дуже цінним з позицій сьогодення для України є його ідея про забезпечення національної грошової одиниці — гривні — за умов відсутності золотого запасу стратегічним товаром — українським цукром.

На завершення побіжного перегляду процесу розвитку економічної думки в Україні слід згадати ще про одного визначного українського економіста — Євгена Слуцького (1880–1948), який був професором Київського університету і Київського комерційного інституту (нині КНЕУ). У працях *“Теорія граничної корисності”* (1911) і *“До теорії балансу бюджету споживача”* (1915 р.) вчений дослідив теоретичні засади суб’єктивної граничної корисності, теорію економічної ймовірності, проблеми математичної та економічної статистики, економічних циклів відтворення. Однак світове визнання Є. Слуцький здобув як засновник сучасної математичної теорії споживання, він визначив нові підходи до проблеми взаємозв’язку ціни, попиту і функції корисності. Є. Слуцький виявив умови, за яких функція корисності досягає максимуму, і запропонував способи обчислення її параметрів. Він розробив математичні методи дослідження величини функції корисності та функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача. Ці дослідження вченого стали основою для розвитку сучасної ординалістської версії поведінки споживача та

сучасної теорії попиту, справили помітний вплив на розвиток ідей неокласицизму.

8. Становлення та розвиток монополістичного капіталізму та економічна думка на рубежі XIX-XX ст. (нова історична школа в Німеччині, маржиналізм)

Технічні і технологічні зміни, монополістичні тенденції на рубежі XIX-XX ст.

Великі технологічні зрушення у промисловості в останній третині XIX ст. заслуговують визначення “*другої промислової революції*”. У цей час були винайдені електрогенератор (Сіменс – Німеччина, Едісон – США), вирішена проблема передачі енергії на відстань, винайдена парова турбіна (Парсонс – Англія) та двигун внутрішнього згоряння (Дізель, Отто, Даймлер – Німеччина), впроваджуються нові способи виробництва сталі – бесемерівський та мартенівський (Франція). Спостерігаються радикальні зміни в транспорті: безрельсовий, трубопровідний, повітряний (*брати Райт* – США). Тільки Едісон запатентував понад 1000 винаходів. Прогрес техніки набув значення НТР. Виплавлення чавуну за 1870–1913 рр. зросло утричі, сталі – у 23 рази.

Бурхливий технічний прогрес сприяв появі нових галузей і вдосконаленню виробництва у старих; з’являються нові засоби комунікацій – телефон, телеграф, радіо. Лише один винахід – двигун внутрішнього згоряння – стимулює появу таких галузей, як автомобіле- і літакобудування, розширює можливості суднобудування, сприяє значному збільшенню видобутку нафти, вдосконаленню процесу її переробки, створенню каучукової промисловості. На перші позиції виходять галузі важкої індустрії, виробництво засобів виробництва, що зумовлює значні зміни в структурі світового народногосподарського комплексу.

Переважний розвиток галузей важкої індустрії, яка потребує значно більших капіталів, сприяє концентрації промислового капіталу, виникненню такої форми, як акціонерний капітал. Процес концентрації капіталу приводить до створення великих промислових об’єктів, що визначило закономірність їх об’єднання у монополістичні союзи.

Картель – підприємства, що входять в це об’єднання, юридично і виробничо самостійні, лише регулюються збут продукції й обсяги виробництва (квоти).

Синдикат – характеризується єдиною постачально-збутовою політикою при збереженні виробничої самостійності.

Трест – утворюється одне підприємство з централізацією виробництва та збуту продукції.

Концерн – це диверсифіковане об'єднання самостійних підприємств, що функціонують на принципі „системи участі”.

Монополія як форма організації виробництва й капіталу наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. посіла вирішальні позиції в соціально-економічному житті провідних країн світу, хоча ступінь концентрації та монополізації в окремих країнах і галузях промисловості був неоднаковим, різними були й форми монополій. Якщо США – це класична країна трестів, то в Німеччині створювалися концерни, синдикати, картелі. В Англії перші монополії утворювалися у вигляді трестів (у хімічній промисловості, виробництві вибухових речовин) і картелей, яких було менше, ніж у Німеччині. В Росії найбільш поширеними були синдикати. Майже у всіх країнах нові галузі монополізувалися набагато швидше, ніж традиційні.

Прискореними темпами відбувається концентрація банківського капіталу, який зосереджується у невеликій кількості потужних банків. Ці банки, по суті, перетворюються на могутні фінансові центри, що контролюють промисловість, відбувається процес злиття банківського капіталу з промисловим.

Зростання обсягів промислового виробництва, розширення транспортної мережі (залізниці, морський транспорт) створюють сприятливі умови для розширення торгівлі та світового ринку, до якого також залучаються колонії. Дедалі більших розмірів набуває вивезення капіталу, що дає змогу підприємцям отримувати в 3-4 рази більше прибутку, ніж від вивезення товарів. Вивезення капіталів поступово перетворюється для підприємців деяких країн на головне джерело прибутку. Формуються світові валютний і кредитний ринки, посилюється міжнародний поділ праці, завершується утворення колоніальної системи, що закріпила за провідними країнами світу величезні колоніальні території. Напередодні Першої світової війни найбільшими колоніальними державами світу були Англія, Росія і Франція.

На межі ХІХ–ХХ ст. виникає і таке явище, як *економічний поділ світу*, тобто поділ світових ринків збуту і сировини між окремими міжнародними монополістичними союзами. На світовому ринку дедалі більше зіштовхуються інтереси окремих монополій, особливо в таких галузях, як електротехнічна, нафтова, морські перевезення тощо. Це підштовхувало монополії до певних угод щодо розподілу сфер впливу, ринків збуту товарів і сировинних баз з метою послабити конкурентну боротьбу між ними.

Відповідно до змін частки окремих країн у світовому промисловому виробництві змінюється і їхня частка у структурі міжнародної торгівлі. Так, у 1870 р. частка Великобританії у світовому товарообігу становила 25%, у 1913 р. – 15,5%; Франція за обсягом зовнішнього товарообігу з другого місця, яке вона посідала у 70–80-х роках ХІХ ст., в 1914 р. перемістилася на четверте. Водночас швидко зростають обсяги зовнішнього товарообігу таких країн, як

США та Німеччина, що поглиблює невідповідність між обсягами торгівлі деяких країн і наявністю в них ринків збуту, зокрема колоній.

Розширення світового ринку, активна участь у ньому індустріально розвинутих країн сприяли створенню міжнародного поділу праці й міжгалузевої спеціалізації. Так, Великобританія спеціалізувалася на продажу машин і устаткування; Німеччина – електроустаткування, хімічних виробів, залізничного обладнання, сільськогосподарської техніки; Франція – одягу, парфумерії, автомобілів, виробів харчової промисловості; США – нафти, електроустаткування, сільськогосподарських машин, виробів чорної металургії та сільськогосподарської продукції.

Особливості розвитку провідних країн світу на рубежі XIX-XX ст.

З переходом до монополістичного капіталізму Англія втрачає свою промислову першість на світових ринках, яку вона мала в середині XIX ст. як країна виникнення фабричного виробництва. Починаючи із 70-х років XIX ст. темпи зростання промислового виробництва в Англії значно уповільнюються. Якщо в період з 1815 р. до початку 70-х років середньорічний приріст промислової продукції тут становив 3,4%, то з початку 70-х років і до 1914 р. він досягав лише 1,7%, унаслідок чого частка Англії у світовому промисловому виробництві неухильно зменшується. Якщо в середині XIX ст. вона виробляла близько половини світової промислової продукції, то в 1914 р. — тільки одну сьому частину.

Це явище пояснюється, насамперед, тим, що Англія першою у світі здійснила промисловий переворот і в період, який розглядається, її промислове обладнання було вже як морально, так і фізично застаріле. Крім того, маючи величезну кількість колоній, які у 100 разів перевищували за площею метрополію, англійські підприємці надавали перевагу вивезенню туди капіталу, що значно зменшувало розміри капіталовкладень у країні, гальмувало оновлення основного капіталу, стримувало запровадження досягнень науки і техніки. Також досить помітну роль відігравала й політика протекціонізму, яка проводилася провідними державами у поєднанні з експансією світових ринків. При збереженні політики фритредерства з боку Англії це звузило ринки для її товарів, якщо врахувати й те, що США та Німеччина мали підприємства, обладнані сучасною технікою, завдяки чому могли знизити собівартість своєї продукції і перетворити продукцію Англії на неконкурентоспроможну.

Становище англійської економіки ускладнила світова аграрна криза, спричинена надходженням на європейський ринок дешевого американського зерна. Вона розпочалася у 1874 р. і тривала 20 років. Унаслідок кризи Англія втратила свою аграрну базу і дедалі більше залежала від імпорту зерна, що виявилось дестабілізуючим чинником розвитку економіки, робило її залежною від змін цін на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Негативно виливало на розвиток англійської економіки також недооцінювання значення використання електроенергії. Наслідком цього була низька енергоозброєність праці порівняно зі США і Німеччиною, особливо в старих галузях економіки.

Зростаюче вивезення капіталу зумовило його нестачу у власній економіці, тому великого значення набуває мобілізація фінансових ресурсів і капіталів з допомогою акціонерних компаній, причому для залучення заощаджень трудящих і дрібної буржуазії в Англії дозволяється випускати акції номіналом до 1 ф. ст. На початку XX ст. акціонерний капітал домінує у всіх галузях промислового виробництва. Таким чином, створюються передумови монополізації промисловості, насамперед, у нових галузях (трубопрокатне виробництво, хімічна промисловість), а також у військово-промисловому комплексі. Водночас, у традиційних галузях англійської промисловості цей процес відбувається надзвичайно повільно.

Разом з тим за темпами монополізації та централізації банківський капітал набагато випереджав промисловий, п'ять великих банків (Big five, Велика п'ятірка) об'єднували 40% загальної суми всіх банківських капіталів країни.

Як наслідок, частка Англії у світовому промисловому виробництві знизилася, ця країна втратила свою світову промислову першість. Проте втрата світової гегемонії відбувалася повільно, а доходи всіх верств населення продовжували зростати. Національний дохід Англії в останній чверті XIX ст. збільшився втричі, а доходи підприємців від іноземних капіталовкладень зросли у дев'ять разів. Залишався найпотужнішим у світі військовий флот Англії, на який витрачалося близько половини видатків державного бюджету.

У середині XIX ст. за рівнем промислового розвитку Франція посідала друге (після Англії) місце у світі, але наприкінці століття вона, відставши від США і Німеччини, перемістилася на четверте місце.

Важливою причиною уповільнення темпів економічного розвитку Франції була традиційна структура її промисловості, в якій переважали підприємства, що виробляли предмети розкоші (модний одяг, парфумерію, ювелірні вироби тощо). Це зумовлювало існування дрібних підприємств і стримувало концентрацію промислового капіталу, а також певною мірою пояснювало вузькість внутрішнього ринку країни, яка, до того ж, посилювалася демографічною структурою Франції, де переважало сільське населення, господарство якого здебільшого мало парцелярний характер, що унеможливлювало розвиток його товарності та сприяло збереженню напівнатуральних ознак.

Промисловість країни завжди відчувала нестачу сировини і палива, особливо вугілля; привізна сировина значно підвищувала собівартість французьких товарів, знижувала конкурентоспроможність їх на світовому ринку. Ситуація значно погіршилася після поразки країни у Франко-Пруській війні, в якій вона зазнала великих матеріальних і територіальних збитків. Німеччина насильно приєднала два найбільші промислово розвинуті

департаменти Франції — Ельзас і Лотарингію з найбільшим у Західній Європі залізорудним басейном.

Відчутними були й інші втрати: воєнні видатки становили близько 16 млрд. фр., Франція мала сплатити 5 млрд. фр. контрибуції. Війна забрала життя 1,5 млн. французів, або 3,5% населення, що також негативно вплинуло на внутрішній ринок країни, а отже, й на обсяги виробництва. У сукупності це певною мірою стримувало концентрацію промислового капіталу й утворення монополій. Проте, у зв'язку з мілітаризацією економіки, зумовленою протистоянням провідних країн світу і створенням воєнно-політичних блоків, на початку XX ст. відбуваються значні зміни в розвитку важкої промисловості, країна досягає певних успіхів у автомобіле-, авіа- та суднобудуванні. Так, за рівнем розвитку автомобілебудування Франція посідає друге місце у світі (після США). На початку століття збільшуються обсяги виробництва чавуну і сталі, видобутку вугілля, але загалом темпи економічного розвитку країни залишаються низькими.

Досить інтенсивно у Франції формується фінансовий капітал, але для отримання вищих прибутків французькі банкіри дедалі в більших масштабах вивозять капітал за межі країни, переважно у вигляді позичок, під високий банківський відсоток. Так, в 1908 р. у французьку промисловість було вкладено 9,5 млрд. фр., а в облігації та закордонні цінності — 104 млрд. фр., що негативно позначилося на економічній ситуації. У країні значно зросла чисельність рантьє, які вкладали гроші в іноземні позики й без якого-небудь ризику отримували відсотки за цінними паперами. Прошарок рантьє напередодні Першої світової війни у Франції становив близько 15% населення.

Третя колоніальна держава світу — Франція не використовувала свої колонії як сировинні бази і ринки збуту. Навпаки, вони були об'єктом видатків державного бюджету, вимагаючи великих сум коштів на утримання чиновників і потужних військових сил.

Найвищих темпів економічного розвитку серед європейських країн наприкінці XIX — на початку XX ст. досягла Німеччина. Перелом в економічному розвитку країни, яка тривалий час відставала від Англії та Франції, пояснюється двома важливими подіями: політичним об'єднанням Німеччини і перемогою над Францією у Франко-Пруській війні (1870–1871 рр.). Завдяки об'єднанню німецьких земель в державу було створено єдиний державний апарат, повністю ліквідовано внутрішні митні кордони, запроваджено єдину систему мір і ваги, що надзвичайно сприятливо вплинуло на внутрішній ринок, а отже, й на зростання обсягів виробництва.

Перемога у Франко-Пруській війні дала змогу Німеччині анексувати у Франції два промислово розвинуті департаменти — Ельзас, який був центром текстильного виробництва, та Лотарингію, де зосереджено значні запаси залізної руди, необхідної для німецької важкої індустрії. Поєднання цієї руди з кам'яним вугіллям Саару створило надзвичайно потужний паливно-металургійний потенціал. Крім того, французи сплатили 5 млрд. фр. контрибуції, які було вкладено у важку індустрію Німеччини.

Надзвичайно важливим чинником економічного піднесення Німеччини стала активна мілітаризація її економіки. Агресивна політика нової держави не могла б здійснюватися без наявності потужної, добре озброєної армії, створення якої вимагало високого рівня розвитку металургійної, вугільної, хімічної промисловості, які через зростаючі обсяги державного замовлення активно підтримувалися урядом країни. Дуже важливим кроком у цьому напрямку було запровадження в 1870 р. протекціоністської політики, яка передбачала високі митні тарифи на імпорتنу продукцію, що створювало сприятливі умови для розвитку національної промисловості.

Промисловому піднесенню Німеччини сприяв і демографічний чинник – швидке збільшення чисельності населення. За останню третину XIX ст. вона зросла майже на 40%, що позитивно вплинуло на ємність внутрішнього ринку. Важливо також, що чисельність промислових робітників зростала набагато вищими темпами, ніж населення загалом.

Прискорений розвиток галузей важкої індустрії сприяв завершенню індустріалізації Німеччини, концентрації промислового капіталу та створенню монополій, здебільшого у вигляді картелей. Країна мала найбільші серед європейських країн технічно оснащені й монополізовані підприємства, передусім у воєнній промисловості, за рівнем розвитку якої вона посідала перше місце у світі. Створюючи свою індустрію на основі новітніх досягнень техніки, Німеччина за рівнем розвитку сучасних прогресивних галузей промисловості вийшла на провідні позиції. До початку Першої світової війни вона лідирувала на світовому ринку електротехнічних виробів (50% світового експорту), посідала перше місце з виробництва анілінових фарбників для текстильної промисловості майже всіх країн світу. Першою на світовому ринку Німеччина була й у експорті машин.

Економічні успіхи посилення її позицій у світовому виробництві та світовому експорті зумовили прагнення Німеччини до світового панування і територіальних загарбань. Але площа колоній Німеччини була значно меншою, ніж у старих капіталістичних країн. Тому, посівши провідне місце у світовому промисловому та військовому виробництві, Німеччина вважала такий розподіл несправедливим, таким, що не відповідає її економічному потенціалу.

Дуже швидкими темпами наприкінці XIX – початку XX ст. розвивалася економіка такої порівняно молоді країни, як США, що утворилися у 1776 р. в результаті війни за незалежність англійських Північноамериканських колоній.

Надзвичайно важливою подією, яка позитивно вплинула на розвиток економіки США, була Громадянська війна (1861–1865), головним економічним наслідком якої було скасування рабства для 4 млн. негрів, що дало дешеву робочу силу, а також сприяло розширенню внутрішнього ринку. Крім того, результатом війни, як вже зазначалося, було вирішення аграрного питання на користь фермерів за рахунок прийняття у травні 1862 р. Гомстед-акту, за яким кожний громадянин США за 10 дол. міг отримати ділянку землі площею 160 акрів (близько 65 га). Якщо протягом 5 років ця земля

продуктивно використовувалась, вона переходила у власність фермера. Завдяки цьому закону було створено велику кількість фермерських господарств, які залучали вільнонайману працю, що сприяло подальшому розширенню внутрішнього ринку і збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, створенню ємного ринку для виробництва сільськогосподарських машин, добрив тощо.

Позитивний вплив на народногосподарський розвиток США мало природно-географічне розташування: наявність великої кількості природних копалин, лісу, річок, озер, родючих ґрунтів, сприятливі кліматичні умови. Крім того, велике океанське узбережжя й близькість слаборозвинутих південно- і центральноамериканських держав сприяли розвитку міжнародної торгівлі й забезпечували ємний зовнішній ринок.

США активно впроваджували в економіку, особливо у промисловість, останні досягнення в галузі науки і техніки, були піонерами масового виробництва, стандартизації, різних методів інтенсифікації праці, що зумовлювалося недостатньою заселеністю території США і високим рівнем заробітної плати через нестачу кваліфікованої робочої сили. Саме цей чинник спричинив активну імміграцію в країну кваліфікованих спеціалістів з Європи, що позитивно впливало на ємність внутрішнього ринку. Протягом XIX ст. населення США зросло у 14 разів, тоді як у Європі тільки вдвічі.

Сприяло піднесенню промисловості США, передусім важкої, й прискорене будівництво залізниць. За 1870–1915 рр. протяжність залізничної колії збільшилася у 8 разів, залізниці з'єднували всі райони країни, що дало поштовх розвитку таких галузей, як металургійна, машинобудівна, вугільна. Наприкінці XIX ст. у США швидко завершується процес індустріалізації, що, у свою чергу, прискорює концентрацію промислового капіталу й монополізацію промисловості, переважно у вигляді трестів.

Велику роль в економічному житті країни відігравали банки, активно відбувається процес зрощування банківського капіталу з промисловим. Створюються дві найпотужніші фінансові групи — Моргана і Рокфеллера, вплив яких був надзвичайно високим. Вони володіли залізницями, нафтовими, металургійними, машинобудівними, автомобільними й іншими компаніями, розпоряджалися підприємствами видобувної промисловості, тримали під контролем річкові й морські перевезення.

Позитивну роль в економічному піднесенні та перетворенні США у провідну індустріальну державу світу відіграла також протекціоністська політика уряду, яка захищала власних підприємців від конкурентів шляхом запровадження високих митних зборів на готову продукцію і сприяла притоку в країну іноземного капіталу (передусім, англійського та французького).

На межі XIX–XX ст. американські монополії активно включаються у боротьбу за економічний поділ світу, використовуючи специфічні методи експансії: пряме втручання у внутрішні справи суверенних держав (у

Латинській Америці), доларову експансію (на Далекому Сході) і навіть прямі колоніальні загарбання (Куба, Пуерто-Рико).

Німецька історична школа

Формування економічної думки в Німеччині на початку XIX ст. відбувалося у своєрідних історичних умовах, які віддзеркалювали специфіку соціально-економічного розвитку країни й підготували підґрунтя для появи неортодоксальних теорій.

Історичні передумови виникнення німецької історичної школи:

- ***Економічна відсталість країни, нерозвиненість індустрії, збереження залишків феодалізму, пережитків середньовічних аграрних відносин.*** Промисловий переворот відбувся у Німеччині на півстоліття пізніше, ніж в Англії та Франції. До 1840 р. за приблизно однакової чисельності населення (близько 27 млн. чол.) Німеччина добувала у 14 разів менше вугілля, виплавляла у 8 разів менше чавуну, переробляла у 16 разів менше бавовни, ніж Англія. Загальмованість соціально-економічного розвитку країни була зумовлена слабкістю національної буржуазії, економічним і політичним пануванням великих земельних власників. У Німеччині численні феодальні повинності не були знищені буржуазною революцією, а обмежувались шляхом поступових державних реформ і викупу феодальних повинностей.

- ***Економічно-територіальна роздробленість країни, політичний консерватизм і протиборство дрібних відособлених держав, об'єднаних у конфедерацію за національною ознакою.*** Заснування Митного союзу та реформування торговельно-економічних відносин, здійснені Пруссією у 1818 р., хоча і мали певні позитивні наслідки, однак не вирішили проблеми економічного та політичного об'єднання всіх німецьких земель.

- ***Відсутність єдиного внутрішнього ринку, єдиної грошової одиниці, нерозвиненість системи транспорту, зв'язку тощо.*** Формування національного внутрішнього ринку в Німеччині наштовхувалось на численні перешкоди у вигляді митних кордонів між окремими німецькими державами. У країні існувала розбіжність мір, ваг, карбувалось до 600 видів монет тощо.

- ***Несприятливий вплив зовнішньоекономічних факторів на розвиток національної економіки, який знайшов відображення:***

- у відсутності зовнішніх джерел нагромадження капіталу через втрату Німеччиною позицій одного із центрів світової торгівлі після великих географічних відкриттів XV–XVI ст.;

- пануванні індустріально розвиненої Англії на німецьких ринках внаслідок відсутності протекціоністських бар'єрів на шляху просування в країну конкурентоспроможних мануфактурних і фабричних імпортованих товарів.

Тягар феодальних відносин, тривале відставання національної промисловості, яка потребувала митного захисту, необхідність економічного й політичного об'єднання країни, загроза перетворення її на сировинний

придає і ринок збуту готової продукції більш розвинених країн засвідчили непридатність для практичного застосування в Німеччині рекомендацій класичної політичної економії, зорієнтованої на свободу зовнішньоекономічної діяльності та фритредерство.

У Німеччині XIX ст. розвиток економічної думки відбувався власним шляхом, що певною мірою пояснюється своєрідними умовами економічного і соціально-політичного розвитку країни. Сучасна індустрія створювалася тут за збереження великих пережитків середньовічних аграрних відносин. На світових ринках панувала англійська індустрія, конкуренції з якою німецька промисловість витримати не могла. Звідси прагнення до митного захисту та державної підтримки.

Сформована у 40–50-х роках XIX ст. так звана історична школа в економічній науці вирізнялася фетишизацією національної специфіки господарства різних країн і звеличуванням ролі державних інститутів. Попередником історичної школи був *Фрідріх Ліст* (1789–1846). Сутність його вчення добре передає назва головної праці – “Національна система політичної економії” (1841 р.). Ф. Ліст критикував англійську класичну школу за “космополітизм”, який він вбачав у спробі створення універсальної економічної концепції, прийнятної для всіх країн і народів. За Ф. Лістом, кожна нація має свій шлях економічного розвитку, економіка окремих країн підпорядковується власним законам.

Ф. Ліст не був прибічником збереження відсталого, обплутаного феодальними пережитками німецького господарства. Виступаючи за індустріалізацію Німеччини, він сформулював теорію розвитку продуктивних сил. Добробут нації визначається не кількістю створеного матеріального багатства, як стверджувала класична школа, а ступенем розвитку продуктивних сил. Здатність створювати багатство нескінченно важливіша за саме багатство. Вирішальна продуктивна сила – заводська промисловість. Але якщо А. Сміт і Д. Рікардо вважали продуктивною тільки працю в матеріальному виробництві, то Ф. Ліст вважав такою будь-яку працю, яка прямо чи опосередковано сприяє створенню багатства. Тому до складу продуктивних сил він включає державні інститути, аж до поліції, систему освіти, науку, релігію, пресу.

Якщо англійська класична школа та інші економічні вчення зосереджували увагу на аналізі сучасного капіталістичного господарства, розглядаючи його як природний стан, то Ф. Ліст відстоював необхідність історичного підходу до економіки. У поступальному русі національної економіки він виділяв п'ять стадій: дикість, пастушню стадію, землеробську, землеробно-мануфактурну і землеробно-мануфактурно-комерційну. Досягнення останньої, вищої стадії, вимагає державного втручання, “виховного протекціонізму”, що має на меті створення єдиного національного ринку, усунення внутрішніх бар'єрів і водночас захисту від придушення національного господарства розвинутішими і могутнішими продуктивними силами інших держав.

Основні ідеї Ф. Ліста набули розвитку в працях В. Рошера (1817–1894), Б. Гільдебранда (1812–1878) і К. Кніса (1821–1898), що сформували ядро історичної школи.

Вільгельм Рошер стверджував, що природні відмінності країн, особливості окремих народів, що виявляються в їхніх здібностях, звичках, ступені розвитку та сформованих політичних інститутах, виключають можливість існування однотипних господарських систем у різних націй. Загальної для всього світу економічної теорії бути не може. Немає єдиної політичної економії, є безліч національних наук.

Бруно Гільдебранд протиставляв абстрактному методу класиків емпіричні дослідження, збирання статистичної й історичної інформації. Він запропонував трифазну схему економічного розвитку людства. Перша фаза – природне, або натуральне, господарство: обміну продуктів не було або він здійснювався без грошей. Друга фаза – грошове господарство: гроші стають необхідним посередником обміну. Третя фаза – кредитне господарство: гроші вже не відіграють роль посередника в обміні. Обмін відбувається без участі грошей, на основі кредиту. Господарство у третій фазі – це вищий тип господарства, тому що тут відкриваються всі можливості для активних людей: навіть не маючи капіталу, і вони можуть завдяки кредиту стати підприємцями.

Карл Кніс пішов у запереченні загальних економічних законів, мабуть, далі всіх своїх колег по історичній школі. Він відкидав можливість існування економічної теорії. Наука існує лише там, де є повторюваність досліджуваних явищ. Шляхи економічного розвитку народів настільки специфічні, що про повторюваність не може бути й мови. Економічні явища в принципі не доступні пізнанню. Можна тільки описати їх виникнення й розвиток та дати цим явищам моральну оцінку. В економічній еволюції різних народів не можна знайти загальних законів – у кращому випадку можна говорити про аналогії.

Щодо тлумачення економічних категорій і механізмів історична школа не внесла нічого нового порівняно зі своїми попередниками. За винятком В. Рошера, її представники не виявляли інтересу до цієї проблематики. Він поділяв концепцію трьох факторів виробництва Ж.-Б. Сея. При цьому В. Рошер застосовував до теорії факторів виробництва історичний підхід: у міру еволюції національної економіки вирішальна роль переходить від одного фактора до іншого (від природи – до праці, а від праці – до капіталу).

До середини 50-х років XIX ст. історична школа пройшла апогей розвитку й інтерес до неї стрімко вгасав. Однак на початку 70-х років дослідники знову зацікавилися ідеями, що лежать в її основі. Це пов'язано з виходом на арену вчених, яких прийнято поєднувати в нову («молоду») історичну школу. Їхнім лідером був *Густав Шмоллер* (1838–1917). Широкої популярності набули також погляди *Карла Бюхера* (1847–1930) і *Луїо Брентано* (1844–1931).

Якщо представники «старої» історичної школи фактично заперечували існування об'єктивних економічних законів, то «молоді» набагато

обережніші. Вони відкидають тільки можливість виведення таких законів на основі дедуктивних міркувань. Необхідне накопичення достовірних історичних і статистичних даних, щоб у майбутньому методом індукції побудувати економічну теорію.

Історична школа закликала до детального вивчення історії народного господарства. “Молода” історична школа відгукнулась на цей заклик. При цьому особлива увага приділялась історії окремих економічних установ (торгових гільдій, ремісничих цехів тощо), територій, підприємств. Представники молодшої історичної школи критикували В. Рошера і Б. Гільдебранда за надмірну увагу до загальної історії на шкоду історії конкретних об’єктів господарювання. Необхідно, за твердженням Г. Шмоллера, насамперед з’ясувати питання виникнення окремих господарських інститутів, а не всього національного або навіть світового господарства.

Особливістю нової історичної школи була спроба пояснення господарського життя в тісному взаємозв’язку економіки, етики і психології. Йдеться не про визнання одночасного впливу на господарство різнопланових факторів, а й про їх внутрішню єдність, взаємопереплетіння. Густав Шмоллер стверджував, що виробництво, поділ праці, обмін товарів – це й економічні, й етико-психологічні категорії. Господарська культура реалізується у фізичному світі, але виникненням зобов’язана духовним силам людей, що виявляються у вигляді почуттів, потягів, цілей, уявлень і, в кінцевому підсумку, у вигляді свідомих дій. Народне господарство – це форма спілкування, базованого на психічних силах суспільства. Тому політична економія є не тільки економічною наукою, а й збірним поняттям, що відображає сукупність суспільних наук, зокрема тих, що вивчають політику, право, етику, релігію.

Із таких позицій Шмоллер розглядає окремі економічні категорії. Зміни цін, заробітної плати, вексельного курсу тощо зумовлюються, на його думку, психологічними мотивами і почуттями різних груп населення. Так, динаміку заробітної плати він ставить у залежність від ступеня схильності робітників до збереження і розвитку життєвих потреб. Держава, стверджував Шмоллер, стоїть над класами і соціальними групами, над корпораціями й індивідуальними господарствами з їхніми різноспрямованими прагненнями. Державно-правове регулювання економічного життя – необхідна умова існування народного господарства як єдиного цілого.

Карл Бюхер відомий насамперед своєю схемою розвитку господарства, в основі якої лежить довжина шляху, який продукт праці проходить від виробника до споживача. На першому ступені, який він називає “домашнє господарство”, продукти споживаються там же, де виготовлені. На другому ступені, названому “міським господарством”, здійснюється виробництво для зовнішнього споживача, але за безпосереднього обміну “виробник – споживач”. Третій ступінь – це “народне господарство”, коли виробник працює на невідомий йому ринок, товари проходять через ряд господарств,

перш ніж дійдуть до споживача. У “народному господарстві” вирішальне значення має грошовий капітал.

Бюхер одним із перших помітив зростаючу роль позичкового капіталу, до якого він відносить і банківський, і акціонерний капітали. Він вважав, що під владу позичкового капіталіста потрапляють однаковою мірою підприємці, земельні власники, торговці та робітники.

Луїс Brentano приділяв велику увагу питанням праці та заробітної плати. Праця, за Brentano, – це товар особливого роду. Його власник не може відкласти продажі праці, він усюди має йти за проданою підприємцеві працею, і тому часто змушений погоджуватися на не вигідні умови її продажу. Ці несприятливі для робітника обставини, однак, усуваються, якщо підприємцю протистоїть не окремий робітник, а профспілка, подібна до англійських тред-юніонів.

Підвищення заробітної плати, як і скорочення робочого дня, вигідне не тільки робітникам, а й підприємцям, тому що при цьому створюються умови для зростання продуктивності праці, а отже, для збільшення прибутковості виробництва. Низька оплата праці не дає стимулів для заміни ручної праці машинною, що перешкоджає здешевленню і підвищенню конкурентоспроможності товарів.

Brentano увійшов в історію економічних знань як активний пропагандист низки положень, сформульованих у літературі задовго до виходу його праць. Йдеться про закон спадної родючості ґрунту і теорії стійкості дрібних селянських господарств. Його слід визнати якщо не єдиним автором цієї концепції, то одним зі “співавторів”, які вважали монополістичні об’єднання практичним засобом усунення економічних криз. Картелі, за Brentano, створюються виробниками для планомірного пристосування пропозиції до попиту, щоб попередити надвиробництво з усіма наслідками, що випливають з нього: зниженням цін, банкрутствами, знеціненням капіталу і масовим безробіттям.

Під впливом молодого історичного школи в останній чверті XIX ст. у світі зріс інтерес до історико-економічних досліджень. Ця школа великою мірою вплинула на набуття вже у XX ст. широкої популярності суспільствознавцями М. Вебером (1864–1920) і В. Зомбартом (1863–1941).

Макс Вебер почав наукову діяльність як історик народного господарства. Світове визнання принесли йому праці, присвячені впливу релігійних поглядів і релігійної моралі на економіку: “Протестантська етика і дух капіталізму” (1905 р.) і “Господарська етика світових релігій” (1919 р.). За Вебером, у кожній релігії є дві протилежні компоненти – містична і аскетична. Чим більше розвинутий у релігії аскетичний компонент, тим більше вона сприяє зміцненню життєвого раціонального начала, яке становить дух капіталізму. Найбільший надматеріальний стимул до підприємництва, на його думку, дає протестантизм, відповідно до якого свідченням прихильності людини до Бога є успіх цієї людини в обраній нею сфері діяльності. Саме пануванням протестантизму пояснює Вебер високий

господарський розвиток США і Канади порівняно з католицькою Латинською Америкою.

Вернер Зомбарт, як учень Г. Шмоллера, також починав як історик народного господарства. Надалі він прагнув поєднати історизм із побудовою абстрактної теорії капіталізму, що стало основною ідеєю його провідної праці “Сучасний капіталізм” (1902 р.).

Зомбарт вводить поняття “господарська система” і “господарська епоха”. Господарська система – це абстрактно-теоретична конструкція, очищена від історичної конкретики модель. Господарська епоха – це реальність, що слугує об’єктом емпіричного дослідження. Але самі епохи виділяються тільки на підставі сформованих теоретичних моделей, тобто господарських систем.

Нова історична школа мала вагомий вплив на формування у 90-ті рр. XIX ст. сукупності поглядів, ідей та концепцій з яскраво вираженою етичною спрямованістю і підпорядкуванням вирішенню соціальних проблем.

Започаткування соціального напрямку в економічних дослідженнях було зумовлене подальшим розвитком капіталізму, монополізацією економіки й поширенням акціонерної форми власності, зростанням добробуту широких мас населення європейських країн, розширенням економічних і політичних свобод, посиленням впливу профспілок і вдосконаленням системи соціального захисту тощо. Водночас проблеми соціальної нерівності та соціального захисту не втратили актуальності й потребували вирішення на шляху державного регулювання суспільного життя.

Формування нової системи організації ринкового господарювання й модифікація відносин праці та капіталу активізували необхідність дослідження соціальних аспектів і умов розвитку господарських процесів.

Слід зазначити, що соціальний напрям у політичній економії не сформувався у цілісне економічне вчення і був спрямований у першу чергу на розв’язання практичних проблем. Його представників об’єднували:

- * ***соціальний підхід до аналізу господарських явищ***, дослідження економіки як частини соціальної системи, підвищена увага до проблем соціальної справедливості, соціальних інститутів (держави, громадських об’єднань тощо);

- * ***трактування виробництва як суто технічного процесу, позбавленого соціального змісту*** та зв’язку з певним соціальним устроєм, вічного, незмінного процесу взаємодії виробничих факторів;

- * ***заперечення об’єктивних економічних законів та об’єктивної обумовленості соціальної поведінки людей*** на основі протиставлення світу природи світові людського духу, залежного від людської волі;

- * ***дослідження соціальної мотивації та ціннісних факторів економічної поведінки*** з метою вдосконалення існуючої господарської системи та досягнення вищого морального ідеалу – «достойного існування всіх членів суспільства»;

- * ***визнання примату неекономічних факторів соціально-економічного розвитку***, насамперед правових чинників (пізніше – держави),

підпорядкованих етичним нормам;

*активний захист приватної власності, заперечення експлуатації найманої праці та визнання можливості соціально-економічного прогресу ринкової економіки на шляху соціальних реформ і державно-правового регулювання виробництва й розподілу.

Ідеї соціального напрямку в політичній економії знайшли відображення у програмі заснованої в 1872 р. у Німеччині Спілки соціальної політики, яка отримала назву **“кафедер-соціалізму”** (“соціалізм за професорською кафедрою” як натяк на приналежність учасників Спілки до академічних кіл).

Визначаючи найважливішою детермінантою економічного розвитку сприятливе соціальне середовище, засноване на принципах соціальної справедливості, члени Спілки соціальної політики виступали за свідому перебудову суспільних відносин на шляху поступових реформ, основу яких мала становити цілеспрямована діяльність держави. Як найважливіші вимоги висувалися:

- державне регулювання праці неповнолітніх і обов’язкова початкова освіта;
- страхування робітників на випадок хвороб і травматизму;
- встановлення пенсій зі старості та непрацездатності;
- організація споживчих і житлових кооперативів тощо.

Відомими представниками соціального напрямку в політичній економії були *Рудольф Штольцман (1852–1930), Рудольф Штаммлер (1856–1938), Отмар Шпанн (1858–1950), Франц Оппенгеймер (1864–1943)* та ін.

Р. Штольцман у працях *“Соціальні категорії” (1896), “Мета в народному господарстві” (1907)* обґрунтував тезу, згідно з якою виробництво є виключно технологічним явищем, що знаходить свій вияв у суспільному поділі праці та є нейтральним у соціальному відношенні.

Стверджуючи, що економіка підпорядковується моральним ідеалам, вчений трактував капіталістичне виробництво як засіб реалізації моральних цілей і досягнення життєвого достатку всіх членів суспільства. Заробітну плату та прибуток він визначав як рівноправні засоби досягнення вищого морального принципу, а сутність закону вартості зводив до регулювання доходів і забезпечення нормального існування населення. Заперечуючи соціальні антагонізми та експлуатацію найманої праці, учений вважав підприємців організаторами виробництва та вождями нації, а робітників – виконавцями, які перебувають під їх захистом.

Філософські та методологічні принципи соціального напрямку були обґрунтовані Р. Штаммлером у роботі *“Господарство та право з погляду матеріалістичного розуміння історії”*. Визначаючи право атрибутом соціальної діяльності держави, він стверджував, що *“соціальне життя є ззовні відрегульованим суспільним життям людей”*, а тому *“цінність має значення лише для обміну товарів на основі... існуючого правопорядку”*.

Один із напрямів соціальної школи розвивав Ф. Оппенгеймер – автор теорії *“ліберального соціалізму”*. Пов’язуючи несправедливість у розподілі доходів та експлуатацію найманої праці з виникненням і пануванням

монополій, він виступав за повернення суспільства до природного стану – простого товарного виробництва. Останнє він ототожнював з “ліберальним соціалізмом”, вільним від експлуатації суспільним устроєм, заснованим на приватній власності та ринковому обміні.

Методологічні особливості та теоретичні висновки історичної школи й соціального напрямку в політичній економії позитивно вплинули на подальший розвиток економічної думки. “Бунт проти ортодоксії” та критичне переосмислення основних ідей класичної політичної економії сприяли подальшому розвитку економічної теорії на шляху збагачення теоретико-методологічного арсеналу дослідження економічних процесів та явищ:

- ***Застосування принципу історизму та системного підходу до аналізу процесів господарського життя збагатило інструментарій економічних досліджень.*** Формування історичної школи спровокувало знаменитий спір про методи пізнання економічних процесів, який розгорнувся серед економістів-теоретиків у другій половині XIX ст., висунувши вимогу “вперше чіткого і критичного усвідомлення самої проблеми методу економічних досліджень”.

- ***Обґрунтування єдності правових, соціальних, економічних відносин і необхідності аналізу господарської діяльності в тісному зв’язку із динамічним соціокультурним середовищем сприяли усвідомленню необхідності міждисциплінарного підходу, залучення до аналізу позаекономічних чинників господарського розвитку.***

- ***Виявлення специфічних особливостей інституційної структури та форм організації реальних економічних систем, способів існування та розвитку національних економік у різні історичні епохи знайшло відображення в інституційному напрямі економічної думки.***

- ***Аналіз суперечностей ринкової економіки сприяв усвідомленню обмежень ринкового механізму саморегулювання, що дало змогу задовго до Дж. М. Кейнса порушити питання про необхідність державного регулювання економічних і соціальних процесів.***

Заперечення революційних методів вирішення соціально-економічних проблем та обґрунтування еволюційного розвитку капіталізму на шляху його поступового реформування вплинули на формування концепцій «змішаної економіки», «організованого капіталізму», «державного соціалізму» тощо, конструктивно вплинувши на економічну політику європейських держав.

Суть маржинальної революції в економічній теорії

Протягом останньої чверті XIX ст. класичну політичну економію змінила ***маржинальна економічна концепція***, яка, зрештою, стала основою некласичної економічної теорії. Значною мірою ця зміна була результатом величезного прогресу як в економіці, так і в науці.

Виникнення маржиналізму було зумовлено, насамперед, об'єктивними причинами. Разом з прискоренням розвитку ринкових відносин, поглибленням поділу праці й усупільненням виробництва, що проявилось в утворенні монополій, посилювалася взаємозалежність суб'єктів економічної системи. Об'єктивний, але стихійний ринковий механізм уявлявся приватному підприємцеві сліпою силою, яка може принести й успіх (процвітання), і невдачу (банкрутство). Свої розрахунки він пов'язував з вибором правильного, обґрунтованого рішення про обсяги виробництва і продажу, рівень цін тощо. Специфічною формою відображення цього прагнення і стала маржинальна економічна теорія.

Об'єктивна зумовленість появи маржиналізму була пов'язана з новими історичними реаліями розвитку капіталізму в 60–70-ті рр. XIX ст.:

- глибокими якісними змінами в характері, структурі виробництва та методах управління економікою, які відбувалися під впливом науково-технічного прогресу;
- інтенсивним розвитком ринкових відносин, ускладненням господарських зв'язків і ринкової кон'юнктури;
- переходом економіки в монополістичну стадію розвитку, модифікацією моделі ринкової конкуренції;
- якісними зрушеннями у структурі споживчих потреб, формуванням ринку споживача на зміну ринку виробника;
- зростаючою індивідуалізацією господарського життя, формуванням принципово нового типу економічної поведінки та взаємозв'язків між економічними агентами;
- актуалізацією потреб у рекомендаціях щодо раціонального господарювання на мікрорівні на основі вивчення конкретних проблем ринкової економіки (взаємодії ціни, попиту, пропозиції, оптимальної комбінації факторів виробництва в межах окремих підприємств тощо).

Маржинальній революції сприяли також якісні зміни в розвитку наукового знання, які відбулися у другій половині XIX ст. і були пов'язані:

- з кризовим станом класичної політичної економії, заснованої на витратній концепції вартості та ідеї безмежних можливостей розширення виробництва;
- прогресом точних наук, математичних дисциплін на основі розвитку диференціального числення та функціонального аналізу;
- еволюцією гуманітарних дисциплін (філософії, психології, соціології) у напрямі подолання кризи позитивізму та формування нових парадигм.

Спроби наблизити науку до проблем господарської практики, первинних потреб і прагнень економічних суб'єктів на основі виявлення мікрорівневих закономірностей сприяли переоцінці основних теоретичних положень класичної школи. Були започатковані нові форми та методи економічного аналізу, які змінили найважливіші принципи побудови економічної теорії, систему основоположних підходів до вирішення дослідницьких завдань, що сприяло формуванню нової парадигми економічної науки.

Переоцінка цінностей, усталених майже за 200 років розвитку класичної політичної економії, та формування принципово нових поглядів на основні проблеми економічної науки, методи їх дослідження і вирішення спричинили **наукову революцію, яка знаменувала перехід від класичної до неокласичної економічної теорії**.

Практична роль маржиналізму полягала в результатах, одержаних неокласичними дослідженнями при вивченні конкретних проблем ринку: взаємозв'язку ціни і попиту на окремі товари, комбінації різних чинників виробництва в межах окремих підприємств тощо. Це відображало риси, властиві маржиналізму, тобто дослідження ринкової поведінки окремого господарюючого суб'єкта, виявлення закономірностей економічного розвитку на рівні фірми (підприємства).

Провідним принципом маржиналістських досліджень став **суб'єктивно-психологічний підхід** до економічних явищ. У маржинальних побудовах, як правило, основним було не узагальнення фактів господарського життя, а суб'єктивна оцінка цих фактів окремою особою. При цьому, вважалося, що, спираючись на суб'єктивні оцінки, можна пояснити загальні правила економічної поведінки, будь-які економічні явища і процеси. Зокрема, представник австрійської економічної школи Ф. Візер взагалі вважав політичну економію одним із розділів прикладної психології, яка вивчає господарське життя.

Прихильники маржиналізму дивилися на ринкову економіку очима ізольованого господарського суб'єкта, вважаючи, що участь в економічних процесах повністю зумовлена його психологічними оцінками особистих вигод і втрат. Побудова теорії зводилася до того, щоб на ґрунті подібних оцінок пояснити різні економічні явища — ціну, попит, пропозицію, витрати виробництва, прибуток тощо.

Інше методологічне підґрунтя маржиналізму — **принцип раціональності економічної поведінки** особи за умов вільного підприємництва. Відповідно до нього, ринкова економіка уявлялася сукупністю раціонально мислячих господарюючих суб'єктів, поведінка яких спрямована на максимізацію власної вигоди. Цей принцип висував на передній план сферу споживання, а сфері виробництва відводив підпорядковану роль.

Важливе місце у методології маржиналізму посів **принцип рідкісності**. Це означає, що більшість маржиналістських теорій ґрунтується на припущенні про обмеженість, фіксовану величину пропозиції певного ресурсу або якогось блага. Тому ціна життєвих благ, відповідно до цих уявлень, залежить від попиту на них.

Завдяки маржиналізму “економіка вперше стала наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості використання”. При цьому слід враховувати, що альтернативність використання виробничих ресурсів і часу можлива тільки для досягнення якоїсь однієї з поставлених цілей.

З часом маржиналізм став методом економічних досліджень, який полягає в застосуванні й аналізі граничних величин – гранично малих і гранично великих. *Неокласична теорія* застосовувала маржинальний метод при дослідженні рівня підприємства і галузі, тобто мікроекономічного рівня, а *кейнсіанська теорія* – при вивченні макроекономічного рівня явищ і процесів.

Переоцінку цінностей класичної політичної економії наприкінці ХІХ ст. часто характеризують як “*маржинальну революцію*”. Однак, спочатку цей факт ніким не був помічений, а термін “маржинальна революція” вперше застосував у 1886 році один із перших маржиналістів Л. Вальрас.

В “маржинальній революції”, як правило, виділяють два етапи:

- **перший** – “ранній маржиналізм” – суб’єктивний напрям, охоплює 70–80-ті рр. ХІХ ст., що знаменуються узагальненням маржиналістських ідей у працях К. Менгера, Л. Вальраса, В. Джевонса та їхніх послідовників;
- **другий** – формування *неокласичної теорії* на ґрунті маржиналізму – почався у 90-х рр., коли на передній план вийшли теорії англійця А. Маршалла, американця Дж. Б. Кларка та італійця В. Парето.

Австрійська школа маржиналізму отримала назву “суб’єктивно-психологічної”, оскільки в основу теоретичних досліджень її представників були покладені суб’єктивні фактори: індивідуальні оцінки корисності, зіставлення вигод і втрат, очікування тощо. Засновником нової школи став відомий австрійський вчений К. Менгер (1840–1921), один із першовідкривачів теорії граничної корисності, яка знайшла продовження у суб’єктивних теоріях витрат виробництва, капіталу та процента, започаткованих його учнями Ф. Візером (1851–1926) та Е. Бем-Баверком (1851–1919).

Австрійська школа маржиналізму — найстаріший неокласичний напрям. Основні положення австрійської школи маржиналізму:

*в трудовій теорії вартості увага цієї школи зосереджена на споживній вартості, корисності;

*представники школи ввели до економічної науки поняття “суб’єктивна корисність (цінність)”, визначивши останню як основу ціноутворення. Суб’єктивна корисність—значущість певної речі для певної людини;

*замінено терміни класичної політекономії “вартість” і “товар” на “цінність” і “економічне благо”;

*застосовувався принцип монізму – єдиною основою ціни визнавалася корисність.

Негативною стороною цієї школи є відсутність зв’язку теорії з практикою.

Карл Менгер (1840–1921) – основоположник австрійської школи маржиналізму, професор кафедри політичної економії Віденського університету. У 1871 р. він опублікував книгу “Основи політичної економії”, де досліджував порушення фізіологічної рівноваги людини як результат незадоволення бажань і прагнень.

Методологія дослідження Менгера зводиться до мікроекономічного аналізу. Автор “Основ політичної економії” вважав, що економічні процеси потрібно вивчати через “...їх причинний зв’язок і закони, якими вони керуються”. Критерій економічного характеру благ він виводив із відносин між потребою у благах і кількістю благ.

Схожість методології Менгера з класичною полягала у незастосуванні математичних методів. Принцип спадної корисності він виводить з того, що вартість (цінність) будь-якого блага визначається тією найменшою корисністю, якою володіє остання одиниця запасу. Ця найменша корисність залежить від співвідношення кількості благ (об’єктивний чинник) та інтенсивності споживання індивіда (суб’єктивний чинник). Тому кожна додаткова одиниця блага набуває дедалі меншої цінності.

Цінність матеріальних благ визначається за шкалою конкретних потреб конкретної людини. Менгер поділив економічні блага на порядки – так звана пікала Менгера. Вона є спробою пояснити місце кожного блага в шкалі корисності та міру насичення потреби в ньому, причому розрізняються абстрактна корисність різних категорій благ (предмети споживання, одяг, взуття, паливо, прикраси) і конкретна корисність кожної одиниці певного роду благ (наприклад, першого, другого, третього і т. д. кілограма хліба; першої, другої, третьої і т. д. пари взуття).

Блага першого порядку – це початкові (споживні) блага, що забезпечують безпосереднє задоволення потреб людини. Блага вищих порядків – це блага, які використовуються для виробництва споживних благ. Внаслідок цього використовувані споживані блага наділяють цінністю економічних ресурсів, витрачених на їх виробництво.

Благами вищого порядку є засоби виробництва. До останніх Менгер також відносив «користування капіталом і діяльність підприємців».

Обмін виникає, коли блага певного суб’єкта для нього менш бажані, ніж блага іншого індивіда. В останнього таке ж ставлення до власних товарів. Обмін для них взаємовигідний, але нееквівалентний.

Разом із вигодою обмін, за Менгером, є економічною жертвою, що віднімає “частину економічної користі, яку можна одержати з існуючого мінового співвідношення”. Менгер відносить торговців до виробників подібно до землевласників і фабрикантів, оскільки торговці сприяють повнішому задоволенню людських потреб, тобто їхня діяльність відповідає цілям будь-якого господарства.

Пропорції обміну благ визначаються співвідношенням їх граничної корисності.

Ойген фон Бем-Баверк (Ейген Бом–Баверк) (1851–1914). Відомі праці – “Основи теорії цінності господарських благ” (1886 р.), “Капітал і прибуток” (1884 р.), “Позитивна теорія капіталу” (1889 р.), “Теорія Карла Маркса і її критика” (1896 р.).

Концепція прибутку. Справжнє благо – заробітна плата, майбутнє благо – засоби виробництва. Справжнє благо ціниться вище, ніж майбутні блага. У грошовій сфері це положення є джерелом відсотка. Відсоток – винагорода

підприємця за очікування. Відсоток (прибуток) – це категорія, пов’язана з обміном справжніх і майбутніх благ, оскільки веде до розподілу прибутків, що отримуються протягом певного часу.

Теорія ціноутворення. Модель ціноутворення Бем-Баверка побудована за принципом застосування рівнодіючих оцінок до різних пар продавців і покупців. Вона показує, що «величина ринкової ціни обмежується і визначається величиною суб’єктивних оцінок товару двома граничними парами».

Ціна на конкурентному ринку, за Бем-Баверком, – це об’єктивна цінність. Механізм ціноутворення визнає як роль праці, так і витрат виробництва. Вирішальними фігурами системи стають суб’єкти ринку (покупці й продавці). Теорія виходить з положення про те, що запас благ обмежений, тому цінність товару (блага) залежить тільки від попиту (пропозиція еластична). Механізм визначення граничної корисності при обміні виходить з урахування даних про ціну і прибутки споживача.

Теорія цінності та граничної корисності. Цінність – це суб’єктивна корисність, розмір якої залежить від суб’єкта й обставин. Абстрактну корисність мають всі блага, а цінність – обмежена кількість благ. Найменшу користь від блага Бем-Баверк називає граничною корисністю, остання збігається з тією корисністю, яку приносить остання одиниця цього блага, що задовольняє найменш важливу потребу.

Поняття обміну. Обмін економічно можливий, якщо покупець оцінює річ вище, а продавець нижче за ту річ, в якій виражається ціна першої. Чим вища при цьому різниця оцінок, тим вища вигода операції.

Фрідріх фон Візер (1851–1926). В основній праці “Теорія суспільного господарства” (1914 р.) він висуває й обґрунтовує “теорію ставлення”. За цією теорією частина цінності блага має бути віднесена на рахунок іншого продуктивного блага (праця, земля, капітал), що бере участь у виробництві, тобто кожному з трьох чинників належить частина цінності створеного продукту. Теорію математично розробив Дж.Б. Кларк.

Теорія витрат. По-перше, продуктивні блага представляють майбутнє. Цінність їх залежить від цінності кінцевого продукту, тому витрати виробництва набувають цінності від цінності кінцевих продуктів. По-друге, пропозиція є зворотною стороною попиту – попиту тих, хто володіє товаром. При цьому витрати відображаються у платі за відвернення ресурсів від альтернативних варіантів використання, а також у ціні за послуги чинників, що залучаються іншими виробниками.

Закон Візера: дійсною вартістю (корисністю) будь-якої речі є недоотримана корисність інших речей, яка могла бути створена за допомогою інших ресурсів, витрачених на виробництво цієї речі.

На відміну від О. Бем-Баверка, Ф. Візер обстоював необхідність втручання держави в економіку. Вчений вважав приватну власність, а також приватну форму господарювання єдиною, яка виправдала себе.

Формування неокласичної економічної теорії розпочалося на другому етапі маржинальної революції, що знайшло відображення у творах

представників кембриджської й американської шкіл. На противагу класичній політичній економії, спрямованій на аналіз глобальних динамічних процесів і закономірностей розвитку ринкової економіки, неокласики прагнули сформулювати закономірності господарювання та визначити принципи рівноваги на мікрорівні за умов вільної конкуренції. Ці завдання вирішувались на шляху кардинального перегляду методу економічної науки та розширення предметного поля наукових досліджень.

Оголосивши предметом економічної науки так звану “чисту економіку”, незалежну від суспільної форми її організації, неокласики зосередились на аналізі поведінки “економічної людини” (споживача, підприємця, найманого робітника), яка завжди прагне максимізувати вигоду (дохід, корисність) і мінімізувати витрати (зусилля). Керуючись маржиналістськими принципами економічного аналізу, представники неокласичного напрямку намагались дослідити так звані “природні” закони, які визначають цінність (ціну) товарів споживчого та виробничого призначення, а також розподіл доходів у суспільстві. Першим термін “неокласична теорія” запровадив у науковий обіг видатний американський економіст Т. Веблен, який звернув увагу на те, що представники нового напрямку економічної думки вийшли за межі утилітаризму та гедоністської психології класичної школи, успадкувавши її основні ідеї.

Особливе місце у системі неокласичних концепцій посідають теоретичні розробки *кембриджської школи*, заснованої видатним англійським економістом *А. Маршаллом* (1842–1924) та його послідовниками *А. Пігу* (1877–1959) і *Ф. Еджуортом* (1845–1926).

Економічна теорія А. Маршалла є синтезом досягнень класичної науки (Сміта А., Рікардо Д., Мілля Дж. С.) і теорії маржиналізму.

Метод Маршалла – це метод часткової рівноваги. При розгляді ситуації всі елементи, крім одного, приймаються як постійні й ведеться спостереження за змінами цього одного елемента.

Концепція ціноутворення (попит і пропозиція) Маршалла: функція попиту на товар залежить від граничної корисності, а ціна попиту – не що інше, як грошова оцінка бажання. Далі автор формулює закон попиту, згідно з яким попит на товар зростає при зниженні ціни і зменшується при перевищенні її.

Маршалл увів поняття “еластичність попиту”, розглядаючи його функціональну залежність від зміни ціни. Попит на товар еластичний, якщо він змінюється більшою мірою, ніж ціна і товару. Після цього Маршалл досліджує ціну пропозиції як мінімальну ціну, за якою продавець згодний продати певну кількість товару за певною ціною. Ціна пропозиції визначається виключно витратами. Під останніми слід розуміти подолання небажання зазнати незручностей через тягар праці та жертву капіталу. Далі Маршалл подає у графічній формі функціональну залежність ціни від попиту і пропозиції. Ціна рівноваги встановлюється на перетині кривих попиту і пропозиції.

Теорія Маршалла – це теорія цін у конкурентних умовах. У “Принципах економічної науки” аналізується стихійне регулювання цін в умовах вільної конкуренції. Але вчений не міг обійти процес швидкого зростання виробничих монополій та їхнього впливу на механізм ціноутворення. Автор розглядав монополію як окремий випадок в умовах панування необмеженої конкуренції та її механізму ціноутворення.

Дослідник трактував закон спадної родючості ґрунту як універсальний закон спадної продуктивності, що діє не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості, що має всеосяжне значення.

Капітал, на думку Маршалла, не має речовинної форми, але тісно пов’язаний з речами. До капіталу він відносив і нематеріальні блага: знання, організацію, а також підприємницькі здібності, професійну майстерність і ділові зв’язки підприємця.

Принципу заміщення Маршалл надавав велике значення. Підприємець вибирає ті фактори виробництва, які вважає найбільш відповідними для досягнення мети. Ціна суми його факторів завжди нижча за ціну будь-якого іншого набору факторів.

Вагомий внесок у формування неокласичного напрямку економічної думки належить видатному вченому, засновнику *американської школи маржиналізму Джон Бейтс Кларку* (1847–1933) – автору праць “Філософія багатства” (1886), “Розподіл багатства” (1899), “Проблеми монополії” (1901), “Сутність економічної теорії” (1907) та ін. Заглиблення у маржиналістські ідеї й неординарність аналізу дали змогу американському дослідникові сформулювати ряд нових ідей, які покладено в основу неокласичної економічної теорії.

Кларк сформулював три універсальних закони, що діють у господарській формі в будь-яку історичну епоху.

Перший закон – *закон граничної продуктивності*. В основі його лежить концепція граничної корисності, але Кларк істотно доповнює її. По-перше, економічну оцінку благ, їх корисність дає не індивідуум, а групи покупців (Кларк називає їх класами). Кожний клас покупців регулює ціну певного блага як елемента суспільного багатства. Споживач витрачає свої гроші спочатку на найбільш корисні блага, потім купує менш корисні. Гранична корисність, за Кларком, – це корисність того блага, яке певний клас покупців може купити на останні кошти, що є у нього. Для найменш заможних це, наприклад, хліб, для заможніших – вихідний костюм, для багатих – лімузин. Відповідно нижчий клас обумовлює ціну хліба, середній – костюма, вищий – автомобіля. По-друге, будь-який товар володіє низкою властивостей, кожна яких залучає свою групу покупців. Так, годинник показує час, його корпус зроблений зі срібла, він грає мелодію – все це елементарні корисності. Тому цінність товару відображає не якусь єдину для всіх корисність, а “низку елементарних корисностей”. До економічної теорії це положення увійшло як “закон Кларка”: ціна товару дорівнює сумі граничної корисності його складових, причому кожна гранична корисність належить до окремого класу споживачів.

Другий закон – *закон специфічної продуктивності*. У виробництві завжди задіяні чотири чинники: капітал у грошовій формі, капітальні блага (засоби виробництва і земля), діяльність підприємця та праця робітників. Кожний фактор виробництва має специфічну продуктивність і робить внесок у цінність продукту. За Кларком, власнику відповідного чинника належить внесок цього чинника – це закон розподілу. Капітал приносить відсоток, капітальні блага – ренту, підприємницька діяльність – підприємницький прибуток, праця – заробітну плату.

Третій закон – *закон спадної продуктивності*. Збільшення будь-якого чинника виробництва за незмінності інших дає спадний приріст продукції. Твердження про спадну продуктивність стосовно до землі висловлював Т. Мальтус, про спадну продуктивність капіталу та праці писав І. Тюнен. Нове, що вніс Дж. Б. Кларк, – це зведення винагороди кожного чинника до величини його граничного продукту. Кларк вбачав у граничній продуктивності нормативний принцип дотримання справедливості при розподілі прибутків. Таке тлумачення заперечував А. Маршалл. Він стверджував, що рівноважну ставку заробітної плати не можна визначити тільки за граничною продуктивністю праці, без урахування пропозиції праці. Навіть у короткостроковому аспекті пропозиція праці еластична внаслідок можливої зміни інтенсивності праці. Взагалі концепція граничної продуктивності належить до попиту на фактори виробництва, тоді як розподіл прибутків визначається і попитом, і пропозицією.

Кларк поділяє економічну теорію на статику і динаміку. Статика розглядає дію економічних законів в умовах незмінної чисельності населення, грошового капіталу, техніки і технології та інших значущих чинників. Статика має справу не з економічною реальністю, а з деякою абстракцією, з моделлю економіки, з якої усунено всі сторонні збуджувальні обставини. Саме у статистиці виявляються основні закономірності забезпечення рівноваги господарства. Динаміка не відкриває яких-небудь нових законів. Вона розглядає порушення рівноваги: невідповідність попиту і пропозиції, галузеві диспропорції тощо. Деякі категорії економіки пов'язані тільки з динамікою. Це, зокрема, підприємницький прибуток (тією мірою, якою він перевищує заробітну плату за кваліфіковану працю управлінця). Підприємницький прибуток, на думку Кларка, – це премія за технічний прогрес. Її отримують ті, хто вносить динамічний початок у виробництво. Як тільки вдосконалення техніки і технології припиняється, тобто настає статичний стан, конкуренція зводить підприємницький прибуток до заробітної плати висококваліфікованого працівника.

Багато що в теорії Кларка його сучасникам уявлялося дуже спірним, однак його концепція граничної і специфічної продуктивності стала джерелом плідного сучасного підходу до розв'язання завдань оптимізації виробництва за обмежених ресурсів.

Одним із основоположників математичної школи в економічній теорії був впливовий швейцарський економіст, фундатор маржиналізму, праці якого дали поштовх багатьом напрямкам сучасної економічної теорії – це

Леон Вальрас (1834–1910). Основні ідеї вченого знайшли відображення у працях: “Теорія грошей” (1886), “Нарис соціальної економії. Теорія розподілу суспільного багатства” (1896), “Нариси прикладної політичної економії. Теорія виробництва суспільного багатства” (1898) та ін. Світову славу швейцарському дослідникові принесла теорія загальної економічної рівноваги, викладена у праці “Елементи чистої політичної економії або теорія суспільного багатства”, яка була опублікована у двох частинах: у 1874 та 1877 рр.

У своїй основній праці Л. Вальрас здійснив аналіз структури загальної системи економічних наук, виокремивши *чисту економічну теорію* (власне політичну економію або позитивну теорію ринкового господарства), як досліджує цінність (багатство) “за гіпотетичних умов абсолютної конкуренції” і є “теорією мінової цінності та обміну”. В її основі, на думку дослідника, знаходиться модель загальної економічної рівноваги; *прикладну економічну теорію* (нормативну теорію розподілу), яка вивчає фундаментальні проблеми суспільного виробництва; *соціальну економічну теорію* (прикладну теорію або теорію політики), яка аналізує різноманітні способи і форми привласнення цінності (багатства), стверджуючи, що “соціальна економіка” є наукою, спрямованою “на розподіл суспільного багатства”; має на меті “наміри віддати кожному те, що йому належить”.

Л. Вальрас визнав підхід англійської класичної політичної економії (теорія трудової вартості А. Сміта і Д. Рікардо) до визначення цінності (вартості) надто вузьким, а підхід французької школи (багатофакторна теорія вартості Ж.-Б. Сея та його послідовників) – надто широким, тому запропонував теорію корисності, за якою “цінність породжується рідкісністю благ”.

Вважаючи, як і всі маржиналісти, основою цінності (вартості) товару його граничну корисність, Вальрас, проте, не обмежився аналізом попиту та споживання і формулюванням понять, пов’язаних з цим. Він зробив спробу застосувати математичну модель, щоб виявити умови стабільності та рівноваги економічної системи.

Модель загальної економічної рівноваги Л. Вальраса в математичній формі відображає взаємозв’язок ринків товарів і послуг і ринків факторів виробництва (землі, праці та капіталу) за умов ринкового господарського механізму *вільної конкуренції*, що зумовлює єдину рівновагу безлічі ринків. Вальрасівська модель дає змогу зрозуміти, що визначення цін на товари, вироблені для ринку і цін на виробничі ресурси (фактори) може бути тільки одночасним, не по черзі, в тому чи іншому порядку. В ній аргументовано доводиться, що часткова рівновага (рівновага частини ринків з усієї їх множини) не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки з певною кількістю ринків.

Отже, Вальрас трактував загальну економічну рівновагу як стан, за якого в економіці у цілому вирівнюються сукупний попит і сукупна пропозиція та існує повна зайнятість землі, праці та капіталу.

Видатним представником неокласичної теорії періоду її формування був італійський економіст і соціолог, учень Л. Вальраса, продовжувач традицій Лозаннської школи маржиналізму **Вільфредо Парето** (1848–1923). Найважливіші теоретичні досягнення вченого знайшли відображення в опублікованому в 1898–1897 рр. двотомнику “Курс політичної економії”, “Підручнику політичної економії” (1908) та “Трактаті із загальної соціології” (1916).

Розвиваючи головні положення теорій загальної економічної рівноваги Л. Вальраса, заснованої на ідеях маржиналізму, та наголошуючи на необхідності створення “чистої економічної теорії” і широкого використання функціональних, математичних методів дослідження, вчений виявив себе глибоким і самостійним дослідником.

У своїх творах В. Парето:

- **зробив вагомий внесок у дослідження корисності, започаткувавши сучасну теорію поведінки споживача;**

- **сформулював поняття суспільної максимальної корисності, відомої як "оптимум, Паретто", яку покладено в основу так званої “нової економіки добробуту”.**

Водночас італійський дослідник по-новому підійшов до соціальної оцінки рівноваги, визначивши критерій оптимального розподілу економічних ресурсів і вироблених благ, за якого добробут суспільства досягає максимуму. **“Оптимум Паретто” – такий рівноважний стан, за якого ніякий перерозподіл ресурсів чи продуктів не може поліпшити становище одного раціонального суб'єкта, не погіршивши тим самим становище іншого.** Паретто-оптимальний стан ринку означає, що за умов, коли всі учасники ринку, кожний з яких оптимізує власну цільову функцію, досягають взаємної рівноваги інтересів і вигод, сумарна функція корисності максимізується. **Відтак рух до оптимуму пов'язаний із таким переміщенням ресурсів, яке поліпшує добробут хоча б однієї особи, не погіршуючи при цьому становища інших.** За умов досягнення економікою оптимуму Паретто подальше покращання її найважливіших параметрів можливе лише на шляху глибоких структурних зрушень;

- **на основі аналізу статистичних даних вивів закон розподілу доходів (“закон Паретто”), який відображає залежність між величиною доходу і кількістю його отримувачів, засновану на розподілі здібностей людей.**

Виходячи з того, що “умова максимуму добробуту пов'язана з певними величинами коефіцієнтів виробництва” і “визначає умови перетворення заощаджень у капітал”, італійський дослідник був переконаний, що прагнення перерозподіляти багатство змінює ці величини, знищуючи в кінцевому підсумку саме багатство. Відтак **він відкидав соціалістичні ідеї перерозподілу доходів, наполягаючи на тому, що “проблема зростання добробуту бідних класів є насамперед проблемою виробництва і збільшення багатства. Найкращий спосіб поліпшення становища бідних класів – зробити так, щоб багатство зросло швидше ніж населення”.**

Звідси вчений зробив висновок, що основою державних доходів має стати оподаткування доходів переважної маси населення, а не великих статків. У зв'язку з цим він виступав проти відміни непрямих податків і впровадження прогресивного оподаткування капіталів.

Таким чином, характерною ознакою економічних досліджень представників математичної школи стало використання особливого інструментарію, заснованого на математичних методах аналізу економічних явищ і процесів з позицій маржиналізму. А. Курно, В.С. Джевонс, Л. Вальрас, В. Паретто та їх послідовники:

- розробили математичні методи економічних досліджень;
- дали математичну інтерпретацію економічних явищ і процесів;
- започаткували теорію загальної економічної рівноваги тощо.

Нові методи економічного аналізу, обґрунтовані математичною школою, сприяли збагаченню інструментарію економічної науки та подальшому розвитку теоретичних досліджень.

Варто виділити особливості еволюції маржиналізму. *По-перше*, на початковому етапі маржиналізм у своїй суб'єктивній течії акцентував увагу на значенні економічного аналізу попиту, тоді як класики надавали перевагу проблемам виробництва. Пізніше неокласики, які вважали себе послідовниками класичної політичної економії, обґрунтували необхідність одночасного (системного) вивчення обох сфер. *По-друге*, маржиналісти першої хвилі, як вже згадувалося, використовували причинно-наслідковий аналіз, а неокласики перейшли до функціонального аналізу економічних явищ і процесів. *По-третє*, на етапі формування неокласичної теорії поряд із функціональним аналізом утвердився й **метод математичного моделювання економічних процесів як засіб реалізації концепції економічної рівноваги на рівні мікроекономіки**, який ґрунтувався на “законі ринків” Ж. –Б. Сея з його головною ідеєю про саморегулювання й „автоматичну” рівноважність економіки.

Характерні риси методології неокласиків:

- **функціональний аналіз, відмова від казуального (причинно-наслідкового) методу класичної школи та гіпертрофованого суб'єктивізму представників австрійського маржиналізму;**
- **мікроекономічний підхід, дослідження ринкової рівноваги на основі аналізу поведінки окремих економічних суб'єктів; трактування макрорівноваги як результату взаємодій мікро одиниць;**
- **аналіз статичних рівноважних господарських систем, заснованих на досконалій конкуренції; абстрагування від суперечностей виробництва та споживання, проблем реалізації й економічних криз;**
- **широке застосування математики та економічних моделей не лише як ілюстративного матеріалу, але і як важливого інструменту теоретичного аналізу;**
- **синтетичний підхід, спрямований на поєднання протилежний наукових підходів, традицій, методів і прийомів наукових досліджень.**

9. Економічний розвиток та економічні погляди на початку ХХ ст.

Економічні причини і наслідки Першої світової війни

На початку ХХ ст. в умовах стрімкого зростання виробництва надзвичайно важливим для світової економіки стає питання ринків збуту і сировини. Однак не всі розвинуті країни мають рівні можливості для забезпечення достатньо ємних і ефективних ринків. Не менш важливою була проблема ресурсів і сировинних баз. Тому боротьба за ресурси і сфери впливу висувається на перше місце. У цих умовах в економіках провідних країн посилюються позиції військово-промислових кіл, які цілеспрямовано проводять політику розв'язання економічних проблем силовими методами. Наслідком таких дій є війна. Таким чином, **основною причиною Першої світової війни** було намагання монополій різних країн, насамперед Німеччини, здійснити у власних інтересах перерозподіл (як територіальний, так і економічний) світових сфер впливу. Німеччина ініціює будівництво залізниці Берлін — Багдад — Стамбул, успішне закінчення якої дало б їй змогу досягти стратегічно важливого регіону Перської затоки, загрожуючи звідти британським інтересам в Індії та французьким — в Африці.

Крім цієї надзвичайно важливої причини, до Першої світової війни призвела також *активна мілітаризація економік провідних країн світу*. Підприємців приваблювала надвисока прибутковість військового виробництва, його стабільність, яка забезпечується державними замовленнями. Водночас, нагромадження величезного запасу озброєння та подальше його виробництво потребує активної реалізації цієї продукції, для чого необхідною стає війна. Перша світова війна **розпочалася 1 серпня 1914 р.** й дуже швидко набула характеру світової і тривала до осені 1918 р.

Війна значно прискорила розвиток тенденції до посилення ролі держави в господарському житті, створила умови для становлення й активного розвитку системи державного регулювання економіки. Запровадження жорсткої державної регламентації господарських відносин з метою мобілізації економічних ресурсів на виконання воєнно-політичних завдань в екстремальних умовах господарського потенціалу, що скорочується внаслідок зростаючих невідтворюваних втрат, було єдиною можливою умовою продовження війни. Саме тому в країнах, що воювали, запроваджували державну монополію на хліб та інші товари: тверді ціни; продовольчу розкладку; карткову систему розподілу продовольчих і непродовольчих товарів; мережу громадського харчування; державний контроль за виробництвом і розподілом продукції; трудову повинність; регулювання зовнішньоторговельних зв'язків; визначення організаційної структури промисловості й сільськогосподарського виробництва тощо. На момент завершення війни практично в усіх країнах склалася так звана *етатистська* (від франц. L'etat — держава) система господарських відносин.

На ступінь і форми розвитку системи державного регулювання економічних відносин у роки Першої світової війни в країнах, що воювали, вплинули такі основні чинники: *рівень соціально-економічного розвитку, особливості національного устрою та соціально-політичних відносин і, безумовно, ступінь участі тієї чи іншої країни у воєнних діях*. Проте, слід констатувати, що в усіх країнах-учасниках активно відбувався процес етатизації господарських відносин.

Найвищого ступеня цей процес досяг у Німеччині. У роки війни держава практично повністю перебрала на себе регулюючі функції в економіці. Адже умови тривалої агресії з боку Німеччини (1914–1918 рр.) вимагали максимальної мобілізації всіх ресурсів країни — як матеріальних, так і фінансових. Зростаючий бюджетний дефіцит, зумовлений різким збільшенням воєнних видатків (лише прямі воєнні видатки становили 150 млрд. золотих марок), призводить до нарощування грошової емісії, що супроводжується зниженням купівельної спроможності марки і зростанням цін. До того ж, за роки війни надзвичайно збільшився державний борг країни.

Була підірвана й фінансова система. У зв'язку з цим виникла необхідність розробки плану відновлення промислового потенціалу. *Новий репараційний план для Німеччини* був розроблений міжнародним комітетом експертів під головуванням **Чарльза Г. Дауеса**, затверджений 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції представниками країн-переможниць у Першій світовій війні і прийнятий Німеччиною.

Основна мета плану — відновлення промислового потенціалу Німеччини та забезпечення виплат репарацій країнам-переможцям. План, зокрема, передбачав надання Німеччині позики в сумі 200 млн. дол., у т. ч. 100 млн. дол. виділяли американські банки. Вважалося, що відбудова господарства й оздоровлення фінансів сприятимуть регулярній сплаті репарацій Франції та Англії, які, у свою чергу, покриватимуть свою заборгованість США. План Дауеса передбачав, що основний обсяг німецької промислової продукції має спрямовуватися в СРСР, щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом СРСР повинен був постачати сировину в Німеччину.

План визначав розміри платежів Німеччини на перші п'ять років по 1–1,75 млрд. марок на рік, а потім — по 2,5 млрд. марок. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким Держбюджетом, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, який очолював генеральний агент із репарацій. Цей пост обіймав представник США, спочатку О. Юнг, а згодом П. Гілберт.

План Дауеса діяв до 1929 року. Він відрегулював репараційні платежі, сприяв ввезенню іноземного капіталу в Німеччину. До вересня 1930 р. сума іноземних (в основному американських) капіталовкладень у Німеччині становила 26-27 млрд. марок, а загальна сума німецьких репараційних платежів за той самий період — дещо більше 10 млрд. марок. Ці капітали

сприяли відновленню промислового виробництва, яке вже у 1927 р. досягло передвоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті збільшилася з 5,73% у 1924 р. до 9,79% у 1929-му.

Внаслідок виконання плану Дауеса США одержали великі прибутки у вигляді процентів від позик і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість. Разом з тим Англія і Франція зазнали значних втрат у роки Першої світової війни.

Еволюція неокласичних ідей

Реалістичний погляд на механізми функціонування ринків і процес формування цін у межах неокласичної теорії було представлено у 1933 р. Е. Чемберліном та Дж. Робінсон. Поява їхніх розробок саме у 1933 р., тобто в період світової економічної кризи 1929-1933 рр., не є випадковою, насамперед тому, що вченим вдалося аргументувати основну зміну тогочасної економічної системи – світ вільної конкуренції відійшов у минуле, перетворився на ідеальний образ прихильників ринкового господарства й ліберальної традиції.

Едвард Чемберлін (1899–1967) – американський економіст, народився у штаті Вашингтон у сім'ї священика. Закінчив університет в Айові. У 1922 р. Е. Чемберлін вступає до докторантури Гарвардського університету і, закінчивши її, залишається тут викладати. У 1933 р. вчений публікує працю “Теорія монополістичної конкуренції”, яка стала згодом класичним твором.

“Теорія монополістичної конкуренції” Чемберліна була викликом традиційній економічній науці, згідно з якою монополія і конкуренція існували як взаємовиключні поняття.

Чемберлін у своїй праці показав існування спеціального виду монополії, яка є необхідною складовою конкурентної і ринкової системи. Він назвав два способи поєднання монополії з конкуренцією:

- створення ринку ймовірно рідкісних товарів – цей варіант можливий за наявності двох або невеликого числа продавців;
- ринок диференційованих продуктів – контроль продавців над товарами, що мають особливі ознаки.

Запропонований ним варіант монополістичної конкуренції має такі характерні ознаки:

- кількість продавців досить велика;
- кожна фірма діє на ринку, не враховуючи свого впливу на поведінку конкурентів;
- товар якісно різnorідний, тому покупці віддають перевагу товарам із торговою маркою конкретних продавців;
- введення у виробництво близьких груп продуктів не обмежений. У результаті кожний продавець має криву попиту за заданих цін.

Пропонуючи диференційований продукт, кожний продавець формує свій мікроринок, на якому виступає як монополіст, але водночас його товар

зазнає конкуренції з боку кращих товарозамінників. Конкуренція при цьому розвивається в трьох напрямках:

- *маніпулювання ціною – через монополізацію ринку продавцем відбувається порушення рівноважної ціни у бік збільшення; це призводить до зменшення обсягів виробництва продукції, недовикористання виробничих потужностей, зростання безробіття (негативний аспект теорії Чемберліна);

- *внесення якісних змін у виготовлюваний продукт;

- *впровадження реклами.

Останні два чинники належать до нецінових чинників конкуренції.

Пізніше неціновими умовами посилення монополістичної конкуренції Чемберлін назвав також технічне удосконалення й обслуговування покупців.

Джоан Вайолет Робінсон (1903–1983) – англійський економіст, закінчила Кембриджський університет, а з 1965 по 1971 р. обіймала посаду професора в цьому ж університеті. Світову популярність їй принесла книга під назвою “Економічна теорія недосконалої конкуренції”, видала у 1933 р.

Загальний підхід до аналізу макроекономічних процесів Дж. Робінсон запозичила у Дж. М. Кейнса, а підхід до основних категорій аналізу (відсотка, заробітної плати, проценту, капіталу) – у Д. Рікардо і А. Маршалла.

У теорії недосконалої конкуренції Робінсон намагалася встановити механізм формування цін в умовах, коли кожний виробник може бути монополістом своєї продукції. Ця теорія, на відміну від теорії монополістичної конкуренції, не розглядає конкуренцію всередині монополістичного сектору, а досліджує ціноутворення в місцях зіткнення монополій торгово-промислового типу, що виникають, з немонополізованими фірмами, тобто процеси утворення монопольного прибутку.

У недосконалій конкуренції Робінсон вбачала порушення рівноважного стану конкурентної господарської системи й експлуатацію найманої праці.

За недосконалої конкуренції продукції випускається менше, ніж за досконалої. У результаті відбувається зростання цін, яке є наслідком:

- *домовленості між фірмами;

- *обмеження доступу в галузь сторонніх фірм.

Зростання цін, на думку Робінсон, вимагає обов’язкового втручання держави в економіку за допомогою заходів податкової і бюджетної політики. Під *монопсонією* вона розуміє тип ринкової структури, за якої є монополія єдиного покупця певного товару. Робінсон стверджувала, що монопсоністом може бути велика фірма, яка використовує працю робітників за нав’язаними нею умовами. Як наслідок, заробітна плата може бути нижчою від граничного продукту, а це свідчить про наявність відносин експлуатації. Тому в цих умовах необхідно узаконити мінімальний розмір заробітної плати. З іншого боку, якщо могутні профспілки домагаються значного збільшення заробітної плати, що зменшує нормальний прибуток власників капіталу, то вже самі робітники експлуатують дрібних власників.

Чиста монополія – це ситуація, в якій одна фірма є єдиним виробником продукту, для якого немає близьких замінників. Фірма-монополіст отримує повний контроль над ціною. Виникнення чистої монополії пов'язане з утворенням бар'єрів для входження в галузь, із монополією виробників сировини і т. ін. Для Робінсон чиста монополія є явищем не тільки ринку, а й концентрованого виробництва. Останнє, на думку автора, є економією фірми на масштабах, оскільки частка постійних витрат, що припадає на одиницю продукції, зі зростанням обсягів виробництва знижується.

Олігополія – стан на ринку за невеликої кількості фірм-виробників. Існування реальної олігополії Робінсон вважала більш поширеним, ніж існування досконалої конкуренції й абсолютної монополії.

Особливістю монополістичної конкуренції є взаємозалежність між фірмами. Іншими словами, олігополія існує, якщо кількість фірм у галузі настільки невелика, що при формуванні цінової політики одна з них повинна брати до уваги реакцію з боку конкурентів.

Робінсон досліджувала можливість використання ціни як інструменту впливу на попит і регулювання збуту. Вона ввела поняття «дискримінація в цінах» – розподіл монополією ринків на сегменти на основі еластичності попиту за ціною. Монополіст, випускаючи новий товар, спочатку максимально завищує ціну, обслуговуючи найбільш спроможну частину споживачів. Потім він, поступово знижуючи ціну, залучає менш спроможних покупців, і при цьому, незважаючи на зниження ціни, прибуток буде високий, оскільки попит збільшиться.

Йозеф Алоїз Шумпетер (1883–1950) – австрійський економіст, професор Гарвардського університету. Народився в Моравії в сім'ї дрібного фабриканта. Закінчив Віденський університет, де одним із його вчителів був О. Бем-Баверк. У 1908 р. він публікує першу працю “Сутність і зміст теоретичної політичної економії”, а в 1912 р. – одну з найвідоміших праць “Теорія економічного розвитку”. З 1925 по 1932 р. Й. Шумпетер очолює кафедру державних фінансів Боннського університету. У 1932 р. Шумпетер переїжджає до США, де до кінця життя залишається професором Гарвардського університету. Саме в ці роки він пише такі відомі праці, як “Економічні цикли” (1939 р.) і “Капіталізм, соціалізм, демократія” (1942 р.).

Початковим пунктом у теорії корисності Шумпетера є поняття додаткової вартості – різниця між цінностями двох товарів, один з яких не був вироблений внаслідок витрати ресурсів на виробництво іншого товару. Чим більше виробляється товарів певного типу, тим сильніше зростає тиск невироблених товарів і тим менший приріст вартості. У стані рівноваги сума додаткової корисності всіх вироблених товарів дорівнює нулю.

Теорія підприємництва за Й. Шумпетером. Підприємці займаються здійсненням нових комбінацій факторів виробництва за допомогою вкладання коштів. Шумпетер виділяє кілька видів нових комбінацій факторів виробництва:

- *створення нового блага;

- *використання нової технології виробництва;

- *освоєння нового ринку збуту;
- *відкриття нових джерел сировини;
- *використання нової технології виробництва.

Підприємництво, за Шумпетером, становить властивість людського характеру, що не залежить від класової та соціальної належності.

Підприємця характеризують такі якості:

- *прагнення до нововведення;
- *уміння ризикувати;
- *віра у власні сили;
- *відчуття власної незалежності.

Стимул підприємництва як новаторства полягає у зростанні прибутків або в зменшенні витрат внаслідок інновації. Новаторська діяльність (безперервно прогресуючи зсередини) сприяє переходу економіки з однієї рівноваги в іншу. Цей процес Шумпетер назвав економічним розвитком.

Одержання грошей є свідченням завершеного процесу виробництва і збільшеного сукупного продукту.

Кредит Шумпетер вважав важливою умовою отримання новаторами засобів виробництва. Відсоток за кредит – це ціна, сплачена за придбання нових продуктивних сил.

Він визнавав лише грошову форму капіталу – платіжні кошти, які в руках підприємців змінюють структуру виробництва. Шумпетеру належить динамічна концепція циклу, де циклічність розглядається як закономірність економічного зростання. Згідно з цією концепцією рушійна сила процвітання – масові інвестиції в основний капітал, які слугують втіленням певних новацій. Найважливіша роль у теорії циклів відводиться кредиту, який створює можливість залучення до економічного обороту додаткових економічних ресурсів і тим самим реалізації нововведень.

Ділові цикли проходять дві фази:

- перша – економіка вийде зі стану рівноваги завдяки масовій інноваційній діяльності підприємців;
- друга – економіка рухається до стану рівноваги з урахуванням нових умов її функціонування; цей рух зберігається до поновлення інноваційних процесів.

На відміну від традиційного, сприйнятого й марксистами, протиставлення монополії і конкуренції, Шумпетер бачить можливість їх позитивної взаємодії. Не будь-яка конкуренція ефективна для економічного зростання. Ефективною Шумпетер вважає тільки конкуренцію, що ґрунтується на зниженні витрат виробництва і підвищенні якості продукції за рахунок технічних, організаційних і управлінських новацій. Найкращі умови для здійснення таких новацій мають найбільші компанії та їх монополістичні об'єднання. Саме монополії, що володіють величезними ресурсами, мають можливість проводити дослідницькі роботи, впроваджувати нову техніку і технологію, що пов'язано найчастіше з гігантськими капіталовкладеннями та з тривалими термінами окупності інвестицій.

Якщо раніше монопольний прибуток базувався на особливих правах і привілеях, наданих владою, або на виключній власності на дефіцитні ресурси й невідтворювані блага, то тепер він є породженням нововведень, винагородою за технічне й організаційне новаторство. Монополію, що забезпечує надприбуток за рахунок новаторської діяльності, Шумпетер іменує ефективною монополією.

Цей надприбуток для кожної конкретної монополії – справа тимчасова. Вона зникає внаслідок здійснення інших нововведень конкурентами – монополіями-суперниками. Кожна монополія дбає про приватні інтереси, але кінцевим результатом є виграш усього суспільства.

За Шумпетером, ефективна монополія – це джерело позитивного динамізму економіки. У цьому відношенні його теорія прямо протилежна марксистській, що вбачає у монополіях причину господарського застою і регресу.

У післявоєнний період особливого значення набули *неокласичні теорії економічного зростання*, які стали розвитком *теорії граничної продуктивності капіталу і праці*, початки якої заклав Дж.Б. Кларк.

Неокласичні теорії економічного зростання

У післявоєнний період особливого значення набули *неокласичні теорії економічного зростання*, які стали розвитком *теорії граничної продуктивності капіталу і праці*, початки якої заклав Дж.Б. Кларк.

Неокласичні теорії значною мірою розвивалися на основі критики неокейнсіанських моделей економічного зростання. Сучасні неокласики критикують кейнсіанську концепцію за такими напрямками:

1) за абсолютизацію одного чинника зростання — нагромадження капіталу й ігнорування інших, насамперед технічних нововведень;

2) за тлумачення показника “капіталомісткість” параметром, який визначається виключно природою технічного прогресу і не пов’язаний зі зміною пропозиції виробничих ресурсів та їхніх “цін” — прибутку, ренти, процента і заробітної плати;

3) за недооцінку здатності ринкової системи до саморегулювання і пропозицію неадекватних, з точки зору неокласиків, методів антициклічного (короткострокового) економічного регулювання.

У *неокласичних моделях зростання* на перший план висуваються проблеми потенційно можливих темпів економічного зростання та його факторів, насамперед капіталу і праці. Вони ґрунтуються на таких основних постулатах:

1) продукт створюється всіма чинниками виробництва, передусім капіталом і працею;

2) “ціни” цих основних чинників — прибуток і заробітна плата — дорівнюють їхнім граничним продуктам;

3) використовується апарат виробничих функцій як формалізованої форми виразу взаємозв’язку між обсягом створеного продукту і чинниками

виробництва, еластичності як самого виробництва, так і його чинників, урахування дії фундаментальних економічних законів.

Усі неокласичні моделі зростання виходять із того, що ринкова економіка внутрішньо стійка і має об'єктивні передумови для автоматичного відновлення тимчасово втраченої динамічної рівноваги. Ці моделі характеризуються положенням про незначні масштаби державного втручання в економічні явища і процеси.

У моделі провідного сучасного неокласика, британського дослідника *Джеймса Едуарда Міда* (нар. 1907), Нобелівського лауреата 1977 р., економіка прагне до стану рівноваги, тобто всі основні макроекономічні показники — національний дохід, сукупні заощадження й інвестиції, капітал — зростають стійкими темпами, що визначаються темпом зростання обсягу задіяної робочої сили. Якщо внаслідок дії певних дестабілізуючих факторів знижуються темпи зростання заощаджень та інвестицій, то це впливатиме не на темп зростання національного доходу, а на зміну співвідношення коефіцієнтів “капітал – робоча сила” і “капітал – продукт” (маржинальний коефіцієнт). Водночас, еластичні ціни та гнучка грошово-кредитна політика держави змінять співвідношення між прибутком і заробітною платою, тобто розподіл національного доходу, залишивши без змін темп його зростання.

Неокласичні моделі зростання для аналізу його кількісних аспектів широко використовують апарат так званих **виробничих функцій** — алгебраїчних рівнянь, що відображають функціональну залежність обсягу виробленого продукту від окремих чинників виробництва (капіталу, праці, технічного прогресу). В сучасному макроекономічному аналізі найширше застосування одержали **виробнича функція Кобба–Дугласа**, розроблена в 1928 р. американцями *Чарльзом Коббом* і *Пітером Дугласом*, та її сучасна модифікація — **функція Кобба–Дугласа–Тінбергена**, яка була виведена у 1948 р. голландським теоретиком, першим Нобелівським лауреатом з економіки (1969 р.) *Яном Тінбергеном* (нар. 1908).

Економічний зміст виробничих функцій полягає у визначенні впливу кожного фактора економічного зростання та їх сукупної дії на обсяг національного продукту. Зокрема, якщо **функція Кобба–Дугласа** відображає дію таких чинників, як капітал і праця за умов **екстенсивного** економічного зростання, то **функція Кобба–Дугласа–Тінбергена** враховує й інтенсивні чинники зростання, які з'являються на ґрунті технічного прогресу.

У тісному зв'язку з використанням виробничих функцій знаходиться розвиток нової сфери прикладання неокласичних принципів і апарату граничного аналізу — теорія технологічних змін, або теорія технічного прогресу. Її фундатори, а це, насамперед, американські економісти — Нобелівський лауреат 1987 р., професор Массачусетського технологічного інституту *Роберт Мертон Солоу* (нар. 1924), *Едуард Денісон* та інші, намагаються пов'язати характеристику технологічних змін, що впливають на економічний розвиток, із змінами параметрів виробничих функцій. При цьому технічний прогрес вводиться у виробничі функції у двох формах: **нейтральний технічний прогрес**, що не впливає на співвідношення

ефективності виробничих факторів, і *“домінуючий” технічний прогрес*, в якому відбиваються такі важливі техніко-економічні параметри, як еластичність заміщення чинників виробництва, різне зростання їх ефективності тощо.

Розвиток неокласичних теорій економічного зростання слугував обґрунтуванню окремих аспектів *політики економічного зростання*:

- **по-перше**, неокласики висунули на перший план проблему потенційно можливих темпів економічної динаміки і зростання виробничих ресурсів — на відміну від неокейнсіанців, які зосередилися на проблемах формування ефективного сукупного попиту;

- **по-друге**, застосування виробничих функцій дало поштовх вивченню ролі окремих чинників зростання — як кількісних, так і якісних;

- **по-третє**, неокласики стимулювали більш жорстку політику держави щодо профспілок з метою обмеження темпів зростання заробітної плати.

Нинішня еволюція неокласичних теорій зростання йде по лінії розробки більш складних і абстрактних моделей з метою визначення оптимальної траєкторії економічного зростання. При цьому відбувається вдосконалення інструментарію кількісного аналізу, який характеризує вплив технічного прогресу на економічну динаміку.

10. Особливості розвитку господарства та економічної думки у міжвоєнний період

Особливості господарського розвитку України в 20-30-ті роки XX ст.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. до влади прийшла одна з радикальних партій Росії – РСДРП(б), яка ставила перед собою розв’язання ряду економічних завдань (рис. 11.1). Її економічні завдання були визначені на VI з’їзді партії (1917) і мали характер не соціалістичного будівництва, а суспільно-державного управління виробництвом, розподіл, фінанси і регулювання робочої сили на основі введення загальної трудової повинності.

Основні заходи цього періоду: організація робітничого контролю, націоналізація банків, введення в дію Декрету про землю, націоналізація промисловості та організація системи управління нею, монополія зовнішньої торгівлі.

На практиці *ідея націоналізації поступово зводилася до конфіскації*, що негативно позначилося на роботі промислових підприємств, оскільки порушувалися господарські зв’язки, утруднювалося налагодження контролю в масштабі країни. Незважаючи на таке становище, з початку 1918 р. націоналізація промисловості на місцях почала набувати характеру масового, стихійного і зростаючого конфіскаційного руху. Через відсутність досвіду інколи усуспільнювали підприємства, до управління якими робітники фактично не були готові, а також малі підприємства, які ставали тягарем для держави. Набула поширення практика незаконної конфіскації за рішенням

фабрично-заводського комітету (фабзавкому) з наступним її затвердженням державними органами. На цьому фоні економічне становище країни погіршувалося.

З початком громадянської війни влітку 1918 р. й іноземної інтервенції 2 вересня ЦВК оголосив країну єдиним військовим табором. Встановлювався командно-адміністративний режим з метою зосередження в руках держави всіх ресурсів і збереження господарських зв'язків. Почали здійснюватися надзвичайні заходи, що отримали пізніше назву політики “воєнного комунізму”. Вона набула завершених обрисів до весни 1919 р. “Воєнний комунізм” — це модель державного регулювання економіки, яка мала подвійну природу. З одного боку, він був реакцією на критичні обставини і тому був набором вимушених тимчасових заходів, з іншого — його реалізація на практиці стала спробою безпосереднього переходу до нового суспільного ладу.

Головним заходом “воєнного комунізму” була продрозкладка, за якою селяни повинні були здавати всі “надлишки” продовольства (за винятком необхідного для життя мінімуму). Зібране продовольство надходило у розпорядження Наркомпроду для нормованого прямого розподілу між населенням міст. Це зумовило ще одну ознаку „воєнного комунізму” — так звану “хлібну монополію”, або виключне право держави на реалізацію основних продуктів харчування.

У промисловості “воєнний комунізм” означав повну націоналізацію з жорсткою централізацією управління (через Вищу Раду Народного Господарства, створену в грудні 1917 р.) та позаекономічні методи господарювання, для чого запроваджувалися загальна трудова повинність, трудові армії та ін. Доповнювалося все це натуральним обміном, натуралізацією оплати праці за зрівняльним принципом, незалежно від кваліфікації працюючого.

Після закінчення громадянської війни наприкінці 1920 р. першочерговим завданням стала відбудова народного господарства. Перехід до розвитку в мирних умовах вимагав також зміни методів управління економікою країни. Воєнізована система управління, бюрократизація апарату, незадоволення продрозкладкою викликали навесні 1921 р. внутрішньополітичну кризу, яка виявилася у повстаннях і страйках на підприємствах.

У березні 1921 р. X з'їзд РКП (б) у ході внутрішньополітичної боротьби прийняв рішення про заміну продрозкладки продовольчим податком (незабаром РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку — загальна сума податку становила 126 млн. пудів зерна замість 180 млн. пудів згідно з продрозкладкою). Це поклало початок переходу до нової економічної політики (*нєп*).

Поява нової моделі господарювання зумовлена низкою об'єктивних причин: перехід до мирного будівництва, що вимагав зміни акцентів у економіці; кризовий стан економіки, що мав тенденцію до свого посилення і стимулював відхід від воєнно-комуністичної доктрини; невдоволення

селянства продрозкладкою; несприятливий для комуністів стан світового революційного руху, що змушував більшовицький режим дотримуватися гнучкішої лінії щодо селянства.

Протягом 1921–1922 рр. формувалася *непівська модель організації суспільства*, яка фактично реалізувалася на практиці. Основними складовими непу були: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денаціоналізація середніх і дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарського розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій; відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації й оренди; зменшення державного втручання в економіку; заміна продрозверстки продподатком.

основні заходи нової економічної політики — побудова відносин між містом і селом на економічній основі, розвиток промисловості на нових організаційних принципах і на базі електрифікації, кооперування населення, часткове запровадження госпрозрахункових відносин, допуск приватного капіталу в економіку, налагодження державного регулювання, планування й управління економікою — у сукупності дали змогу до 1925 р. досягти основних довоєнних показників економічного розвитку. Однак період *непу* не характеризувався гармонійним безкризовим розвитком. Навпаки, дестабілізуючі процеси розхитували економіку майже кожний рік: фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р. Проте взаємодія плановості й розвитку ринкових відносин забезпечували динамічну рівновагу в господарській системі. З одного боку, план виходив із потреб ринку і враховував процеси, які відбувалися на ньому, з іншого — план організовував ринкові процеси, справляв на них активний вплив. Дестабілізація розпочалася з порушенням цієї взаємодії, наростанням з 1925 р. центристських тенденцій в економіці, тобто посиленням централізованого планування й управління економікою на шкоду ринковим відносинам.

Незважаючи на успіхи непу, СРСР, у т.ч. й Україна, залишалися аграрно-індустріальними, їхні економіки вимагала технічної і технологічної модернізації. У 20-х роках розгорнулася гостра партійна дискусія про те, якими шляхами досягти світового рівня економічного розвитку. Перемогла лінія Й. Сталіна та його соратників, які були прихильниками авторитарних форм управління і здійснення індустріалізації будь-якою ціною в найближчій перспективі.

Було обрано стратегію прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки. Запроваджена нова економічна політика супроводжувалася суперечливими процесами, які вона викликала в суспільстві. Серед них: зниження темпів розвитку; вичерпання ресурсів; небажання більшовицької партії ділитися владою і поширити дію економічного плюралізму на сферу політики; швидка диференціація суспільства, зростання соціальної напруженості, а отже, створення

соціального підґрунтя для рішучої відмови від ринкових відносин. Відмови від непу вимагала і державна політика реалізації курсу індустріалізації, прийнятого XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р.

Взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, радянське керівництво мало вирішувати три проблеми: кошти, сировина і трудові ресурси для розвитку індустрії. Одержати все це можна було від селянства, яке становило більшість населення. Звичні адміністративні методи в економіці — перекидання коштів за рахунок встановлення занижених цін на сільськогосподарську продукцію (у роки першої п'ятирічки вони інколи становили 1/8 ринкових) — вже не могли ефективно задовольнити потреб індустріалізації. Вихід вбачався у колективізації, оскільки колективне (контрольоване і кероване державою) господарство могло швидко забезпечити зростання обсягів виробництва і фінансових надходжень.

Колективізація розпочалась у 1928 р. Першочерговим завданням у галузі сільського господарства визнавався розвиток усіх форм кооперації (виробничої, житлової, кредитної, споживчої тощо), а перспективним завданням — поступовий перехід до колективного обробітку землі на основі нової техніки (механізація, електрифікація). Однак не було визначено терміни, форми і методи кооперування. XV з'їзд ВКП(б) (1927) передбачав повільний, поступовий, добровільний перехід до кооперації. Проте практика диктувала швидкі темпи і жорсткі методи, було порушено основні принципи кооперації. Форсування колективізації призвело не лише до різкого скорочення поголів'я худоби і збору зернових, а й до людських жертв, яких налічувалися мільйони (близько 10 млн. осіб). Як наслідок у роки перших п'ятирічок діяла карткова система постачання населення (до 1936 р.). Водночас, колективізація створила соціальну базу для модернізації аграрного сектору, дала змогу підвищити продуктивність праці, вивільнити трудові ресурси для інших галузей економіки. Таким чином, у 30-ті роки сформувалася економічна система, підґрунтям якої були жорсткий централізм і директивність. По суті, держава знову запровадила своєрідну “розкладку” як у сільському господарстві (обов'язкові поставки), так і в промисловості, де встановлювалися жорсткі директивні завдання щодо виробництва і розподілу продукції, а прибуток підприємства практично повністю вилучався до бюджету держави. Утвердилися командно-бюрократичні методи управління. Через обмеження самостійності та прав підприємства як господарюючі одиниці почали перетворюватися у виконавчі органи центрального керівництва. Все це завершилось утвердженням командно-адміністративної системи управління народним господарством.

Світова економічна криза 1929-1933 рр. та форми її прояву

Економічне піднесення 20-х років у США справедливо називають роками “просперіті” — процвітання. Однак саме у цей період в економіці почали проявлятися явища, які згодом вилилися у найбільшу в історії США кризу. Криза розпочалася різким падінням цін акцій на нью-йоркській біржі

наприкінці жовтня 1929 р. Біржовий крах розорив багато тисяч власників цінних паперів. Одразу ж почався небачений в історії спад промислового виробництва і торгівлі. Так, випуск автомобілів, обсяги виплавлення чавуну і сталі зменшилися на 80%. У цілому промислове виробництво і торгівля скоротилися вдвічі. За роки кризи збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Мільйони громадян постраждали, втративши своє майно, накопичення, робочі місця. Криза призвела до небаченого росту безробіття. На околицях міст вирости “гувервілі” — селища з халуп, у яких жили безробітні та їхні сім’ї (названі на “честь” президента США Герберта К. Гувера (1929–1933 рр.)). Збільшилася армія голодних і жебраків, які здійснювали “голодні походи” на Вашингтон. Безробіття досягло астрономічної позначки — 17 млн. осіб.

Економічна криза у США поглиблювалася й через невпевнені дії уряду, який відмовився від втручання в економічне життя. Вихід з економічної кризи у США тісно пов’язаний з іменем президента Франкліна Делано Рузвельта, якого американський народ чотири рази обирав на цей пост. Програма виходу із кризи відома під назвою “новий курс”. Фактично це була передвиборча програма Ф. Рузвельта. Започаткований ним “новий курс” здійснювався упродовж 1933–1938 рр.

Перший етап запровадження „нового курсу” тривав з 1933 по 1934 р. Насамперед, було проведено реформи у фінансово-кредитній сфері. У березні 1933 р. було закрито всі банки країни, припинено обмін банкнот на золото, яке взагалі вилучалося з обігу.

Ф. Рузвельт здійснив екстренну програму порятунку банківської системи, допомагаючи перспективним банкам. Кредитним установам США заборонялося поєднувати депозитні операції з торгівлею акціями, чим розмежовувався ринок довго- і короткострокових кредитів. Складовою частиною банківської реформи було страхування дрібних і середніх депозитів.

Прийнятим у 1933 р. законом про відбудову промисловості (НІРА) передбачалося запровадження у різних галузях промисловості “кодексів чесної конкуренції”, які фіксували ціни на продукцію, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту, встановлювали розміри заробітної платні тощо. Основне призначення кодексів — підтримка конкурентоздатного виробництва.

У тому ж році почав діяти закон про регулювання сільського господарства (AAA), спрямований на підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Серед інших заходів він передбачав надання грошової компенсації фермерам, які скорочували зернові посіви і поголів’я худоби. Тимчасові труднощі уряд компенсував відповідною фінансовою підтримкою. Здійснювалися заходи з інтенсифікації та механізації сільськогосподарського виробництва.

На другому етапі чинності “нового курсу” (1935–1938 рр.) було прийнято важливі акти соціального характеру. У 1935 р. введено в дію закон про трудові відносини (т. зв. закон Вагнера), яким передбачено право

робітників на об'єднання у профспілки, проведення страйків і підписання колективних угод. У тому ж році вперше в історії США набув чинності закон про соціальне страхування і допомогу безробітним.

У 1938 р. прийнято закон про справедливе наймання робочої сили, що встановлював мінімум заробітної плати і максимум тривалості робочого дня для деяких категорій робітників. Закон заборонив використання дитячої праці.

У цьому ж році було прийнято новий закон про регулювання сільськогосподарського виробництва. Метою державного регулювання в даній сфері була боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачували премії за скорочення посівних площ або введення сівозмін, які зберігають родючість ґрунту. Таким чином, здійснювався і контроль за рівнем сільськогосподарського виробництва.

Державне регулювання економіки у США успішно здійснювалося і в наступні десятиліття. Воно базувалося на економічній теорії *Джона Кейнса* (*“Загальна теорія зайнятості, процентів і грошей”*, 1936 р.) і відповідно державне регулювання отримало назву “кейнсіанство”.

Теоретична концепція Дж.М.Кейнса

Якщо неокласична теорія кінця XIX – початку XX ст. поширювалася, головним чином, на мікроекономічний аналіз, то після глибокої кризи початку 30-х років і в ході наступної тривалої депресії з її небаченим рівнем безробіття, виявилася необхідність іншого — макроекономічного аналізу, фундатором якого став великий економіст XX ст., англійський теоретик *Джон Мейнард Кейнс* (1883–1946). Основний зміст економічного вчення Дж. М. Кейнса відображає рис. 10.11. Доба панування неокласичної теорії, створеної А. Маршаллом, Дж. Б. Кларком, В. Парето і їхніми послідовниками, закінчилась. Вона виявилася не в змозі передбачити виникнення нових суперечностей ринкової системи. На зміну неокласичній теорії мала прийти інша, яка більше б відповідала новим реаліям економічного життя. Такою теорією і стало *кейнсіанство* — економічне вчення Дж. М. Кейнса.

Історичними передумовами генезису кейнсіанства в економічній теорії першої третини XX ст. став комплекс взаємопов'язаних економічних, політичних і теоретико-гносеологічних чинників, що виявилися поворотними у розвитку капіталістичної системи господарювання та світової економіки. Свою видатну книгу *“Загальна теорія зайнятості, процента і грошей”*, в якій викладено революційну економічну концепцію кейнсіанства, автор видав у 1936 р., однак основні її ідеї визрівали раніше, під впливом бурхливих подій у розвитку ринкової економіки наприкінці 20-х – початку 30-х років. За визнанням багатьох сучасних економістів ця книга багато в чому визначає економічну політику ринкових країн і сьогодні — на початку III тисячоліття.

Головна ідея кейнсіанства полягає в тому, що ринкова система не є досконалою й саморегульованою і що максимально можливу зайнятість та економічне зростання може забезпечити тільки активне втручання держави в економіку.

Новаторство економічного вчення Дж. М. Кейнса в *методологічному плані* виявилось, насамперед, у двох основних моментах: **по-перше**, в наданні переваги макроекономічному аналізу порівняно з мікроекономічним; **по-друге**, в обґрунтуванні концепції так званого “ефективного попиту”, тобто потенційно можливого і стимульованого державою сукупного попиту.

У своєму аналізі Кейнс відводив центральне місце проблемі *зайнятості*, адже безробіття у 30-х роках набуло катастрофічного характеру. “Саме у визначенні міри зайнятості, — підкреслював він, — а не в розподілі праці тих, хто вже трудиться, існуюча система виявилася непридатною”. Кейнс заперечив можливість стихійного, автоматичного відновлення повної зайнятості на основі вільних ринкових цін, які, на думку неокласиків, призводять до ефективного функціонування всіх чинників виробництва — праці, капіталу і землі — в межах їх граничної продуктивності. Якщо механізм ринкових цін не веде до повної зайнятості, то, як зазначав англійський теоретик макроекономіки, виникає питання, чи можна забезпечити її взагалі.

Рівень зайнятості, за Кейнсом, визначається динамікою “ефективного попиту”, який формується з очікуваних витрат на споживання домашніх господарств (населення) і передбачуваних інвестицій (витрат фірм). Саме “ефективний попит”, а не пропозиція ресурсів і зміна їх відносних цін, підкреслював реформатор економічної науки, зумовлює рівень зайнятості та національного доходу. Спроби визначити закономірності руху сукупного попиту і приросту національного доходу є центральною ідеєю кейнсіанського вчення. Саме вона стала справжнім відкриттям для економічної теорії, несподіваним для більшості сучасників Дж. М. Кейнса.

Особливе значення у кейнсіанській теорії відводиться питанню про *державне регулювання* ринкової економіки. Дж. М. Кейнс обґрунтовано стверджував, що закономірності мікроекономіки (сфери функціонування окремого господарюючого суб’єкта, тобто підприємства) не збігаються із закономірностями макроекономіки (економіки як цілого), а тому виникає потреба активного втручання держави у процеси відтворення, щоб узгодити інтереси суспільства з інтересами фірм.

Заклик до активного втручання держави в економічні процеси з часів Дж. М. Кейнса став однією із характерних особливостей сучасної економічної думки. Він був настільки сильним і переконливим, що з ідеєю державного економічного регулювання сьогодні погоджуються, хоча й частково, навіть активні опоненти кейнсіанства, представники сучасного економічного лібералізму – неокласики, неолібералісти і монетаристи.

Історичні передумови виникнення інституціоналізму були зумовлені такими факторами:

- 1) трансформаційними зрушеннями в ринковій системі під впливом монополізації та корпоративізації економіки;
- 2) проявами ринкової нестабільності – ознаками циклічності, проблемою зайнятості тощо;
- 3) наявністю соціальних суперечностей;
- 4) посиленням впливу масових суспільних організацій та рухів (робітничого, профспілкового);
- 5) поступовою втратою незаперечності неокласичної доктрини про самодостатність конкурентного ринку, його цілком автоматичне ефективне регулювання та невтручання держави;
- 6) виникнення потреби в суспільному контролі над ринковим механізмом і демократичному реформуванні суспільних відносин.

Інституціоналізм виявився реакцією на панування монополій у ринковій економіці. Початковий етап його розвитку характеризувався різкою критикою монополістичних корпорацій, їх спочатку нічим не обмеженого свавілля у період виникнення й початкового розвитку (остання чверть XIX – початок XX ст.). Інституціоналізм став альтернативою неокласичної теорії. Можна виділити *три основних риси*, що визначають специфіку методології інституціоналізму:

- 1) незадоволення надто високим рівнем абстракції, властивого класичній і неокласичній теоріям, особливо статичним характером ортодоксальної теорії цін;
- 2) прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками;
- 3) незадоволення недостатнім емпіризмом “класиків” і “неокласиків”, заклик до деталізації кількісних досліджень.

Пізніше інституціоналізм став поширеною течією економічної думки, в якій на ґрунті спільної методології об’єдналися представники багатьох її напрямів.

Ранній інституціоналізм представлений трьома напрямками американського інституціоналізму: 1) соціально-психологічним – Т. Веблена; 2) соціально-правовим – Дж. Коммонса; 3) емпіричним, або кон’юнктурно-статистичним, – В. Мітчелла і його послідовників.

Соціально-психологічний інституціоналізм. Його було започатковано працею *Торстена Веблена* (1857—1929) “Теорія бездіяльного класу” (1899), в якій він дав глибоку критику капіталізму. Автор наголошує на існуванні суперечності між економічною теорією і реальним життям. Економічна наука займається абстракціями, які не збігаються з реаліями життя. Політична економія проголосила ідею гармонії інтересів, а насправді скрізь відбувається жорстока боротьба за існування. Веблен критикує ортодоксальних економістів за те, що вони обмежують економічні інтереси тільки грошовими, ігноруючи людину як особистість, що перебуває у

певному суспільному середовищі. Крім того, вони не враховують історичного розвитку цього середовища.

З цієї причини Веблен ставить завдання — розширити сферу дослідження за рахунок вивчення суспільної психології, інститутів, навичок і схильностей людей.

Гостра критика капіталізму дала підставу колегам назвати Веблена “американським Марксом”. Він і справді був добре обізнаний з “Капіталом” К. Маркса, називав його великим мислителем, який розвиває ідеї класичної школи. Проте Веблен стояв на інших позиціях. Він не був противником капіталізму, заперечував революційні перетворення і виступав лише за здійснення більш-менш радикальних реформ. Веблена можна вважати прихильником еволюціонізму, поєднаного із соціал-дарвінізмом, який поширює поняття природного добору, боротьби за існування на і сферу суспільного життя. Будуючи свою концепцію на засадах еволюціонізму, Веблен формулює ідею суперечностей еволюційного розвитку. За його концепцією, інститути в процесі розвитку суспільства вступають у суперечність з новими умовами життя, з новим суспільним середовищем. Інститути, що не пристосовуються до змін, стають «консервативним фактором», перешкодою для суспільного розвитку.

У розвитку суспільства Веблен виділяє кілька стадій. Вихідною стадією еволюції є дикунство, далі суспільство проходить через варварство до сучасної машинної системи. Капіталізм у нього це — “машинний процес та інвестиції заради прибутку”. Головною суперечністю капіталізму є суперечність між “індустрією” і “бізнесом”, яка виявляється в тому, що “бізнес” перешкоджає розвитку машинної техніки, індустрії. Якщо джерело всіх і суперечностей, усіх недоліків капіталізму перебуває у сфері бізнесу, то і позбутися таких негараздів можна, звільнивши індустрію від поневолення її бізнесом. Індустрією має керувати не бізнес, а промислово-технічна інтелігенція. Вона, стверджував Веблен, створюватиме генеральний штаб індустріальної системи, який візьме під контроль усе суспільство. Тим самим Веблен заклав основи індустріально-технологічної концепції, яка набула розвитку в працях неоінституціоналістів.

Соціально-правовий інституціоналізм. *Д. Р. Коммонс* (1862—1945) формулює “юридично-мінову” концепцію суспільного розвитку. Її суть полягає в тому, що в основу розвитку він покладає мінові відносини, зображуючи їх як юридичні. Вихідною економічною категорією він оголошує юридичне поняття угоди. Учасниками угоди можуть бути всі інститути суспільства. Сама угода, яка становить основний елемент кожного економічного інституту, включає три моменти: конфлікт, взаємодію, розв’язання. Отже, будь-які суспільні конфлікти, усі суперечності можна успішно розв’язати. Запорукою цьому буде юридичне регулювання правил «угоди».

Велике місце в концепції Коммонса посідає категорія «розумної цінності», яка утворюється в результаті формування оцінок, єдності думок у

процесі всіх угод. Він навіть заявляє, що політична економія — це наука про процеси, що ведуть до встановлення “розумної цінності”.

Коммонс критикує класиків і неокласиків за їх визначення вартості. Вартість у нього — це очікуване право на майбутні блага і послуги.

Кон’юнктурно-статистичний інституціоналізм. *В. Мітчелл* (1874—1948) — учень Веблена — став засновником нового емпіричного напрямку в інституціоналізмі. Проте Мітчелл не беззастережно наслідував Веблена. Наприклад, він критично оцінював ігнорування Вебленом статистики для доказу своїх ідей. Сам Мітчелл нагромадив і систематизував величезний статистичний матеріал, який узяв за основу своїх досліджень. Він підкреслював великий вплив грошей на поведінку людей. Це зумовлено тим, що виробництво товарів підпорядковане не виготовленню споживних вартостей, а одержанню прибутку. Саме це пояснює необхідність вивчення грошового господарства.

Інституціоналізм Мітчелла був емпіричним дослідженням сучасності. Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику, він намагався не тільки повернути увагу на вади тогочасного економічного життя, а й сподівався розв’язати загальні суперечності капіталізму. Особливу увагу він приділяв аналізу циклічних коливань. За Мітчеллом, циклічний характер капіталістичного відтворення спричиняється дією багатьох факторів “системи грошового господарства”. Він доводить можливість впливати на цикли і навіть запобігати їм. Він прихильник державного втручання в економіку.

11. Економічний розвиток провідних країн світу після другої світової війни

Економічні наслідки Другої світової війни. План Маршала

Друга світова війна (1939-1945), яку підготували сили світової реакції і яка була розв’язана головними агресорами — Німеччиною, Італією і Японією, стала найбільшою економічною катастрофою.

У війну були втягнуті 60 держав з населенням більше 4/5 мешканців планети. Військові дії відбувалися на території 40 держав Європи, Азії, Африки і охопили простори Атлантичного, Тихого, Індійського і Північно-Льодовитого океанів. В рядах збройних сил перебувало 110 млн. осіб. Війна забрала життя близько 55 млн. осіб. Знищено національне багатство вартістю 316 млрд. дол. Загальні воєнні витрати в 4,5 рази перевищили витрати Першої світової війни. Лише США використали ситуацію і подвоїли своє промислове виробництво. У зв’язку з цим було впроваджено план Маршалла (рис.12.1). **План Маршалла** був висунутий США 5 червня 1947 р. та підтриманий Великобританією і Францією. Він передбачав надання допомоги країнам Західної Європи у відродженні зруйнованої війною економіки. СРСР не підтримав план як такий, який передбачав втручання у

внутрішні справи європейських країн, розкол Німеччини і поділ Європи на дві протилежні групи держав. У липні 1947 р. на Паризькій конференції 16 європейськими державами-учасниками плану Маршалла було засновано комітет Європейського економічного співробітництва, який розробив зведену заявку на американську допомогу у відновленні економіки західних європейських країн. Ця допомога мала складати 29 млрд. дол. У 1948 р. Конгрес США прийняв Закон про допомогу іноземним державам. Були висунуті доволі жорсткі умови (відмова від націоналізації виробництва; надання повної свободи приватному підприємництву при гальмуванні розвитку конкуруючих з американськими монополіями підприємств; обмеження торгівлі із соціалістичними країнами).

За чотири роки виконання плану Маршалла (1948-1951) США надали європейським державам допомогу близько 17 млрд. дол. Причому близько 2/3 цієї суми випали на долю 4 провідних європейських країн: Англії, Франції, Італії та ФРН. Варто зазначити, що 70% всіх поставок складали поставки продовольства. Головний зміст плану полягав у створенні умов для відродження економіки і запобігання впливу СРСР на ці країни. Формою забезпечення Європейської кооперації стала ОЄЕС (Організація європейського економічного співробітництва). Було 3 види поставок зі США:

- 1) предмети найважливіших життєвих потреб – продукти харчування, паливо, одяг тощо;
- 2) промислове обладнання;
- 3) сировина, сільськогосподарські машини, промтовари, запчастини.

Свідченням успішного виконання програми економічного відродження Західної Європи є зростання випуску продукції у базових галузях: за 1947-1950 рр. – більше ніж на 50%, а по окремих галузях ще більше: сталі – на 70%, цементу – на 75%, транспортних засобів – на 150%, нафтопродуктів – на 200%.

Головним соціально-економічним наслідком Другої світової війни стали зміни у Східній Європі. Державний суверенітет звільнених збройними силами СРСР країн був насильно обмежений. В 40-50-х рр. склалася так звана „світова соціалістична система”. Не дивлячись на намагання створити внутрішньосоціалістичний ринок, сили зчеплення цієї системи носили позаекономічний характер. Протистояння у підсумку Другої світової війни двох світових систем – капіталістичної і соціалістичної – визначило соціально-економічний зміст історії другої половини ХХ ст. Воно призвело до величезних витрат матеріальних ресурсів айд час так званої „холодної війни”, коли йшло змагання у виробництві сучасних озброєнь.

Науково-технічний прогрес після Другої світової війни пішов такими високими темпами, що перетворився на справжню науково-технічну революцію (НТР). Її можна вважати третьою НТР (перша була у ХVІІІ ст., друга – наприкінці ХІХ ст.).

Серед головних компонентів НТР – широке застосування електроніки і електронно-обчислювальних машин; реактивної техніки; ядерної енергії і

квантових генераторів (лазерів); полімерних матеріалів із заданими властивостями; генної інженерії.

НТР відкрила буквально нову еру в розвитку машиновиробництва – автоматизації виробничих процесів, застосування електротехніки крапельного зрошення, хімізації. Виведення при допомозі генної селекції особливо врожайних злаків у ході так званої „зеленої революції” підняло сільське господарство і зняло в низці передових країн продовольчу проблему.

Перемога демократичних сил у Другій світовій війні прискорила розпад і загибель колоніальної системи імперіалізму. Напередодні Другої світової війни колоніальний світ мав 31% глобальної території та 30% населення земної кулі. У грудні 1960 р. Організація Об'єднаних Націй (ООН) прийняла *Декларацію про надання незалежності всім колоніальним народам*. На місії колоніального світу виник величезний „**третій світ**”, який охоплював багато нових і старих суверенних держав Африки, Азії, Латинської Америки, Океанії. Країни „третього світу” вимушені були самотійно (без метрополій) вирішувати місцеві геополітичні проблеми. Тому вони розділилися на країни капіталістичної і соціалістичної орієнтації – в залежності від того, звідки вони одержували зброю і економічну підтримку, де готували кадри. Багато колишніх колоній одержали лише формальну незалежність і продовжували бути залежними економічно.

В умовах, коли розпочався розпад колоніальної системи, західноєвропейські країни запроваджують вільну торгівлю шляхом добровільного делегування певної частини свого суверенітету спільному керівному виборному органу. В цьому і проявлявся процес інтеграції, тобто зниження і поступове об'єднання національних систем.

Ще на початку 50-х рр. Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Голландія і Люксембург підписали договір по організацію Європейського об'єднання вугілля і сталі на базі західнонімецьких і французьких запасів палива і металу.

Наступним етапом стало створення митного союзу, яким передбачався вільний рух товарів, осіб, капіталів і послуг у межах держав-членів Європейського співтовариства, а також спільні митні тарифи у торгівлі з третіми державами. Відповідний договір був підписаний тією ж шісткою держав у 1957 р. в Римі. Так був створений перший в історії економіки „Спільний ринок”. Тоді ж виникло і *Європейське об'єднання атомної промисловості – Євроатом*.

Створення „спільного ринку” вимагало величезних зусиль у напрямку гармонізації національних законодавств, знаходження найбільш раціонального співставлення інтересів колишніх метрополій з інтеграцією у спільному ринку. З цією метою було здійснено інтеграцію 66 держав Африки, Карибського басейну і Тихоокеанського регіону, які нині є асоційованими членами *Європейського Союзу (ЄС)*, що включає вже 15 держав (крім 6 засновників – Великобританія, Ірландія, Іспанія, Португалія, Греція, Данія, Австрія, Швеція, Фінляндія).

Найбільш складними економічними проблемами були: інтеграція європейського агроринку (з 1964 р.) і валюти (з 1972 р.). З'явилася можливість компенсувати західноєвропейському фермерству втрати внаслідок скорочення випуску сільськогосподарської продукції за рахунок загальних фінансових ресурсів, які утворилися в результаті митних надходжень від торгівлі з країнами-нечленами ЄС.

ЄС нині концентрує, включаючи торгівлю країн-членів Союзу між собою, 22% світового імпорту і 20% світового експорту (США відповідно 18 і 16; Японія – 9 і 12; Канада – 4 і 5, інший світ – по 47%). На частку ЄС припадає: приблизно 8% світового імпорту, стільки ж експорту продовольства, 7 і 12% сировини, 13 і 2% електроенергії, 7 і 13% хімічних матеріалів, 30 і 41% машин, 35 і 34% інших промтоварів. Європейська інтеграція дала поштовх американській. Ведеться підготовка до створення спільного ринку Північної Америки у складі США, Канади, Мексики. З 1 травня 2004 р. склад Європейського Союзу поповнився новими десятьма державами. До ЄС приєдналися Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словачів, Угорщина, Словенія, Мальта і грецька частина Кіпру. Отже, нині, ЄС нараховує 26 країн-членів.

Фактори економічного піднесення ФРН. Німецький неолібералізм

Внаслідок Другої світової війни Німеччина опинилась у надзвичайно тяжкому стані. Країна у 1946 р. виробляла менше половини продукції від рівня 1936 р. До того ж, Німеччина мала виплатити репарації союзникам у розмірі 20 млрд. дол. Державний борг зріс з 27,2 млрд. марок наприкінці 1938 р. до 377,2 млрд. марок у травні 1945 р. Інфляція досягла 600% довоєнного рівня. Все це призвело до натуралізації господарства і продуктообміну. Елементи натуроплати вводилися навіть на транспорті, у сфері обслуговування тощо.

На тяжкий стан економіки Німеччини, крім воєнної розрухи, впливав демонтаж оснащення промислових підприємств як компенсація втрат згідно з рішенням Потсдамської конференції глав урядів держав-переможниць у війні 2 серпня 1945 р., а також поділ країни. Існування двох систем — центрального управління і планування окупаційної влади і німецьких органів самоврядування — дезорганізувало господарське життя країни. Обидві виявились неспроможними забезпечити раціональне ведення господарства.

У цих складних умовах було проведено реформу, спрямовану на формування соціальної ринкової економіки і перетворення Німеччини на могутню квітучу державу. Реформи, що спричинили пізніше „німецьке диво”, проводилися за активного сприяння США: фінансова допомога (3,12 млрд. дол.) за планом Маршалла; об'єднання трьох окупаційних зон (американської, англійської і французької) і передача управління економікою до рук самих німців; допомога у розробці проектів реформи. Натхненником і організатором здійснення економічної реформи був *Людвіг Ерхард* (1897-1977). Він розпочав проводити її у 1948 р. як директор управління

господарства об'єднаних західних зон окупації. Потім у 1949-1963 рр. він був міністром економіки в уряді Аденауера (1949-1963), заступником федерального канцлера (з 1957р.), канцлером республіки (1963-1966).

Плани Л. Ерхарда спиралися на грошову реформу, вільні ціни і підприємництво. Реформування економіки Західної Німеччини він розпочав із *грошової реформи*, метою якої було позбавлення від знецінених грошей і створення твердої валюти. Вранці 21 червня 1948 р. рейхсмарку було оголошено недійсною і замість неї вводилася нова валюта — дойчмарка (німецька марка). Кожний громадянин міг обміняти 60 рейхсмарок на дойчмарки у співвідношенні 1:1. Причому 40 дойчмарок виплачувались одразу, а решта 20 — через місяць. Пенсії і заробітна плата виплачувались у новій валюті у співвідношенні 1:1.

Обмінний курс готівки і заощаджень установлювався 1:10, але розпоряджатися можна було лише половиною обмінної суми. Тимчасово „заморожена” друга половина пізніше розблоковувалась: 1/5 суми можна було вилучити, 1/10 — вкласти у цінні папери, а решта 70% виводились з обігу. Грошові зобов'язання підприємств перераховувались також у співвідношенні 1:10. Для виплати першої заробітної плати підприємства отримали готівку, а потім мали функціонувати за рахунок виробництва і збуту продукції. Зобов'язання банків та інших установ старої Німеччини здебільшого анулювались. Новий емісійний банк — Банк німецьких земель регулював свої відносини з приватними банками, визначаючи розмір обов'язкових грошових резервів.

Через три дні після грошової *розпочалася реформа цін*, спрямована на відновлення ринкового механізму їх регулювання. Ціни було відпущено „на волю” відповідно до закону від 24 червня, ліквідовувався адміністративний розподіл ресурсів, скасовувались нормативні документи, які регулювали економічне життя. Перехід до вільного ціноутворення Л. Ерхард розглядав як передумову успішного економічного розвитку.

Розрегулювання цін і заробітної плати проводилося поступово. Зник „чорний ринок”. Магазины заповнилися товарами, замість пошуку продуктів люди стали турбуватися про їх виробництво. Інфляції майже не відчувалось. Ціни зросли лише на кілька відсотків приблизно в тій же пропорції, що і заробітна плата. Вже через півроку ціни стабілізувались. Було прийнято закон проти безпідставного завищення цін, друкувались каталоги доречних цін, які враховували купівельну спроможність споживача. Одночасно реформа не посягнула на систему відносин приватної власності на засоби виробництва.

У нових умовах побудови соціального ринкового господарства важливе значення Л. Ерхард надавав ролі держави. Йдучи шляхом вільного економічного розвитку, держава міцно тримала основні важелі управління економікою. Вважалось, що відповідальність за економіку несе одна лише держава, саме вона має забезпечити розумну рівновагу між ефективністю господарства і вимогами соціальної політики. Керуючись цим, західнонімецький уряд активно підтримував галузі промисловості, які

зазнавали труднощів, а інвесторам і підприємцям надавав пільги. Саме на це були спрямовані законодавчі акти про кредитну і податкову політику, антимонопольні й антикартельні укази та ін. Особлива роль відводилася дрібному і середньому бізнесу. Уже до початку 50-х років у цьому секторі працювало більше половини зайнятого населення. В усіх розвинутих країнах і до сьогодні дрібний і середній бізнес є одним з основних роботодавців і головним середовищем, де народжуються талановиті підприємці. У 1954 р. рівень виробництва був удвічі вищий 1936 р. До середини 50-х років ФРН вийшла на друге місце після США за розмірами золотих запасів. З 1952 р. експорт став перевищувати обсяг імпорту, і Німеччина отримала позитивне сальдо торговельного і платіжного балансу. А до кінця 60-х років вона стала передовою країною Західної Європи і зайняла друге місце після США за рівнем промислового виробництва.

Неолібералізм як система економічних поглядів, має свої особливості в різних країнах. Водночас її об'єднує спільність поглядів на основоположні проблеми функціонування ринкової економіки в рамках широкої течії економічного лібералізму. Найбільш характерним неолібералізм є для сучасної німецької і французької економічної науки.

Німецькі економісти зробили найбільший внесок у формування теорії неолібералізму. Цьому сприяли історичні умови розвитку Німеччини в ХХ ст. Після Першої світової війни німецька економіка довго перебувала в стані хаосу і стагнації і не піддавалась «лікуванню» традиційними неокласичними методами.

В 30-х роках ряд німецьких економістів, соціологів і правників об'єднались в творчу групу для пошуку і розробки конкретних заходів стосовно виходу економіки країни із кризового стану. Очолив цю групу професор політичної економії Фрайбурзького університету, видатний німецький економіст *Вальтер Ойкен* (1891-1950). Ядро «фрайбурзької школи» склали такі знатні дослідники, як *Александр Рюстов* (1885-1963), швейцарець *Вільгельм Рьопке* (1899-1966), а також *Ф.Бем*, *Л.Мікш*, *Арнольд Мюллер-Армак*.

До війни ідеї «фрайбурзької школи» Ойкен не одержали широкого розповсюдження, однак після неї неолібералізм став офіційною економічною доктриною ФРН. Видатну роль в цьому відіграв *Людвіг Ерхард* (1897-1977) – економіст і політик, який став міністром економіки і віце-канцлером в першому уряді Західної Німеччини, довгий час – з 1949 по 1963 роки – перебуваючи на цих постах і вивівши економіку країни з цілковитої розрухи до процвітання; в 1963-1966 рр. Ерхард був канцлером ФРН. Отже, творцями німецького неолібералізму стали В.Ойкен та його школа, Л.Ерхард і уряд ФРН.

Серцевиною німецького неолібералізму стала **теорія «соціального ринкового господарства»**, основу якої розробив В. Ойкен, а деталізували його однодумці - В. Рьопке, Л. Ерхард, А. Рюстов, А. Мюллер-Армак.

До речі, саме А.Мюллер-Армак і ввів поняття «соціальне ринкове господарство» в науковий оборот в своїй праці **«Господарське управління і**

ринкове господарство» (1947), так визначивши його суть: це господарство, де «принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання». За характеристикою В. Рьопке в книзі *«Гуманне суспільство»* (1950) «соціальне ринкове господарство - це шлях до економічного гуманізму».

«Соціальне ринкове господарство» ґрунтується на чотирьох основних принципах, сформульованих В. Ойкеном в його згаданій праці:

- 1) забезпечення відкритості ринку, вільної конкуренції без монополістичних обмежень;
- 2) свобода всіх господарських угод, тобто право підприємців продавати товари і купувати виробничі ресурси без всяких обмежень;
- 3) приватна власність як основа свободи конкуренції і свободи угод;
- 4) повна відповідальність підприємців за результати своєї діяльності.

Головною рушійною силою «соціального ринкового господарства» його фундатори вважали приватну підприємницьку ініціативу і вільну конкуренцію. Саме вони, на думку неолібералів, спроможні забезпечити потреби споживачів як в кількісному, так і в якісному відношеннях. Водночас, вони відмовились від принципів свободи ринкового господарства класичного лібералізму. Неоліберали усвідомлюють, що повернення до економіки досконалої конкуренції сьогодні просто неможливе. Тому, заперечуючи необхідність всебічного і прямого державного втручання в економіку, вони вбачають в державному регулюванні гарантію створення умов для розширення конкуренції і відвернення небезпеки монополізації.

Розробники моделі «соціального ринкового господарства» вважають, що за його умов важливою є спеціальна соціально-економічна політика, яку держава має проводити за такими чотирма основними напрямками:

- по-перше, приймати закони, які б ставили під контроль монополії, олігополії і картелі (монопольні змови) і давати простір конкуренції;
- по-друге, контролювати розподіл національного доходу для запобігання надмірної соціальної диференціації;
- по-третє, проводити активну кон'юнктурну політику, сприяти зайнятості населення, стабілізації цін, досягнення економічної рівноваги і активного платіжного балансу;
- по-четверте, прилучати до власності широкі маси населення, впроваджуючи в життя принцип «власність - для всіх».

В стабільності державної економічної політики неоліберали вбачають запоруку реалізації ідей «соціального ринкового господарства» на практиці. Дану систему вони вважають найпродуктивнішою з відомих історії економічних форм господарювання. Про створення практичної моделі «соціального ринкового господарства» було заявлено першим канцлером ФРН К. Аденауером в передмові до книги В. Рьопке «Чи правильна німецька економічна політика?» (1950). Ця теорія стала основою офіційної економічної політики ФРН, економіка якої на її основі в 60-х роках досягла справжнього розквіту.

Такий швидкий прогрес - від розрухи, хаосу і роздрібненості 40-х до успіху 60-х - назвали «німецьким економічним дивом». Творцями цього «дива» стали німецькі неоліберали, насамперед Л. Ерхард, який впровадив в життя теоретичні неоліберальні постулати. В своїй книзі «Добробут для всіх» (1956) майбутній канцлер, даючи детальну характеристику «соціальному ринковому господарству», зазначав, що ФРН йде до «сформованого суспільства».

Франція у повоєнний період та економічне вчення французької школи неолібералізму

Війна і чотирирічна окупація завдали значних збитків економіці країни. Промислове виробництво скоротилося на 70%, а продукція сільського господарства порівняно з довоєнним періодом зменшилася вдвічі. Під час війни загинуло 1,1 млн. осіб. У 1944 р. було сформовано *тимчасовий уряд на чолі з Шарлем де Голлем* (1890—1970), який діяв до 1946 р. і ставив завдання ліквідації економічної розрухи та відбудови промислового і сільськогосподарського виробництва. До складу уряду увійшли представники різних партій, які відображали інтереси окремих прошарків населення.

Протягом 1945-1947 рр. було націоналізовано 1/5 французької промисловості: електроенергетику, вугільну промисловість, газові підприємства, значну частину авіаційної промисловості, автомобільні заводи фірми „Рено”, морське судноплавство, повітряний транспорт. Як і в інших розвинутих країнах Заходу, націоналізація не зачепила основних і прибуткових галузей промисловості. Для управління націоналізованими підприємствами створювались адміністративні ради за участю представників робітничого класу, розширювались права фабрично-заводських профспілкових комітетів. Ухваленим законом відновлювались 40-годинний робочий тиждень, двотижневі оплачувані відпустки для робітників і тритижневі — для службовців. Особи, що працювали за наймом, отримували право на пенсії у зв'язку зі старістю з 65 років та у зв'язку з інвалідністю. Введено систему виплат для стимулювання народжуваності та ін. Проведена часткова націоналізація і законодавче закріплення соціальних прав трудящих значною мірою сприяли обмеженню панування монополій, з одного боку, а з іншого — збільшенню припливу капіталовкладень у націоналізовану промисловість. До кінця 40-х років економіка країни була відбудована (у 1947 р. досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва, а у 1950 р. — сільськогосподарського).

Призупинення процесу націоналізації у 1948 р. у зв'язку з виходом комуністів з уряду сприяло зближенню Франції і США. У червні того ж року в Парижі було підписано *угоду про економічне співробітництво зі США* — план Маршалла. До 1958 р. загальна сума допомоги США Франції становила 12 млрд. дол. Значну частину цієї суми спрямовано для розвитку і модернізації промислового потенціалу країни. За угодою, США надавалося

право визначення „економічно раціональних” галузей економіки, контролю над французьким експортом та імпортом. Такі американські компанії, як „Стандарт ойл”, „Дженерал електрик”, „Форд”, „Крайслер” та ін. отримали сприятливі можливості для скуповування акцій французьких підприємств, створення у Франції своїх філій і дочірніх компаній.

У післявоєнний період у Франції завдяки оновленню основного капіталу і зміні структури промисловості виробництво засобів виробництва переважало над виробництвом предметів споживання. До кінця 50-х років у країні склалися *три сектори у промисловості: традиційні галузі* (текстиль, металургія, машинобудування, виробництво предметів розкоші), *нові галузі* (автомобілебудування, авіапромисловість, нафтопереробка) і *найновіші* (атомна енергетика, електроніка, виробництво пластичних мас).

У червні 1958 р. Ш. де Голль знову очолив уряд Франції, а у грудні того ж року був обраний главою держави на семилітній термін. В основу своєї політики новий уряд поклав всебічне сприяння швидкому розвитку практично усіх галузей промисловості, її структурній перебудові, подальшій концентрації виробництва, утворенню великих корпорацій, широкому використанню досягнень науково-технічної революції. Це була послідовна і жорстка лінія держави, спрямована на всебічний і пропорційний розвиток усіх галузей економіки, лінія, що пізніше отримала назву політики „індустріального імперативу”. Економічна політика голлізму ґрунтувалася на доктрині активного державного втручання в економічне життя країни.

Франція однією з перших серед західних країн застосувала так зване *державне індикативне* (рекомендаційне) *планування*. Здійснювала його вперше створена система планових органів. Вона складалася з верховного органу — Генерального комісаріату планування і галузевих комісій з модернізації, які розробляли плани розвитку окремих галузей промисловості. Індикативний план являв собою макроекономічну модель перспективного розвитку і містив основні показники обсягу, структури, темпів зростання виробництва, динаміки цін, експорту, імпорту, податків, інвестицій та ін. Ці показники слугували орієнтирами, на які спрямовувалася діяльність фірм. За їх допомогою намагалися координувати діяльність підприємств і розвиток національної економіки.

Така економічна політика отримала в економічній літературі назву *дирижизму*. Особливостями французького дирижизму були прямі адміністративні методи втручання в економіку, зокрема, контроль за цінами, емісія цінних паперів, кредитна діяльність та ін. Держава займалась активною підприємницькою діяльністю в націоналізованому секторі економіки. У 1958 р. в руках держави перебували 97% вугільної промисловості, 95% виробітку газу, 80% авіаційного виробництва і виробітку електроенергії, більше 40% автомобільної промисловості. Держава володіла залізницями, великими військовими підприємствами, акціями авіаційних і морських транспортних компаній. Вона здійснювала пряме фінансування капіталовкладень, розробляла і приймала індикативні плани. Відносно державних підприємств плануючі органи наділялися імперативними правами.

В історії французького планування можна виділити *три етапи*: перший, *післявоєнний*, коли план був обов'язковим і стосувався обсягів виробництва, фіксував ціни і т. ін. (до 1958 р.); другий - *етап індикативного планування* (до кінця 80-х років); третій (сучасний) — *етап стратегічного планування* у загальноєвропейських масштабах. Активна участь Франції у західноєвропейській інтеграції і НТР справила суттєвий вплив на економічний розвиток. За десять років (1958-1968) обсяг промислового виробництва збільшився на 60% при щорічних темпах зростання 5,5% на рік, виробництво продуктів сільського господарства зросло на 66%.

Основні тенденції розвитку англійської економіки після II Світової війни та економічні погляди Ф.Хайєка

За роки Другої світової війни країна державного регулювання втратила 25% національного багатства, зменшився обсяг промислової продукції, який у 1946 р. становив 90% від рівня 1937 р. У результаті війни посилилася залежність Великобританії від США, було втрачено значну частину ринку, куди все більше проникав американський капітал. Частка Великобританії у світовому капіталістичному експорті знизилася з 11,3% у 1937 р. до 9,8% у 1947 р.

Лейбористський уряд Елементя Річарда Еттли намагався відродити економіку країни шляхом поступового підвищення частки державної власності за умови збереження мішаної економіки. Націоналізація значної частини промислових підприємств, на їхню думку, мала створити умови для планування економічного розвитку. Тому вже наприкінці 40-х років було здійснено націоналізацію Англійського банку, вугільної і газової промисловості, кількох електростанцій, частини підприємств сталеливарної промисловості, всього внутрішнього транспорту, телеграфу і радіозв'язку. Держава здійснювала націоналізацію шляхом викупу підприємств за значно завищеними цінами і гарантувала щорічний дохід, який сплачувався від частини прибутку націоналізованих підприємств.

Для здійснення контролю і регулювання капітальних вкладень у націоналізовані галузі промисловості, контролю за сплатою компенсації колишнім власникам підприємств було створено **Раду національних інвестицій**. Контроль за випуском цінних паперів і зобов'язань, регулювання надання позик приватним підприємцям, планування діяльності приватнокапіталістичних підприємств, стимулювання інвестицій у ті чи інші галузі виконував **Комітет емісії капіталів**. Для погодження діяльності економічних міністерств було введено посаду головного плановика, а для розробки інвестиційного плану — **Планове економічне управління**. Саме воно розробило річні плани, які являли собою кон'юнктурні прогнози, і чотирирічний план на 1949-1952 рр., який мав забезпечити безкризовий розвиток англійської економіки.

З метою стабілізації післявоєнної економіки Великобританія вжила низку заходів. У 1947 р. було оголошено про проведення режиму економії,

який зводився до заморожування заробітної плати, доходів, обмеження споживання громадян. Спрямування великих капіталовкладень у промисловість сприяло загальному зростанню народного господарства країни, зокрема, підвищенню продуктивності праці. Уже в 1948 р. промисловість Англії перевищила довоєнний рівень випуску продукції. Результатом виконання прийнятої у 1947 р. чотирирічної програми розвитку сільськогосподарського виробництва стало збільшення випуску продукції. До початку 50-х років в основному вдалося відновити економічний потенціал країни.

Прискореному розвитку економіки Англії у 50-ті роки сприяли науково-технічна революція, удосконалення методів управління, великі капіталовкладення держави у виробництво, структурні зміни у промисловості. Поліпшенню економічного стану країни також сприяли поставки воєнно-стратегічної сировини і виконання військових замовлень США у зв'язку з війною в Кореї. Нагромадження золота і валюти дало змогу урядові лейбористів наприкінці 1950 р. відмовитися від американської допомоги за планом Маршалла.

За темпами розвитку у 50-ті роки Великобританія відставала від решти розвинутих європейських країн. До початку 70-х років під Британської імперії залишилися тільки кілька островів у Світовому океані, а сама вона перетворилася на Британську співдружність — міжурядову організацію країн, які раніше до неї входили і визнавали зв'язки з колишньою метрополією. Здобуття незалежності колоніями поставило перед країною питання участі в європейській інтеграції.

Друга половина 60-70-х років в економіці країни позначена кризовими явищами. Вони тісно пов'язані зі світовою енергетичною кризою 1973 р., циклічною кризою 1975 р. і великими витратами лейбористів на соціальні програми. Темпи інфляції досягли до кінця 70-х років 15% на рік — небаченого до того часу в країні рівня.

У Ф. Хайєка економічна свобода — це, передусім, індивідуальна свобода кожної окремої людини, яка незалежно розпоряджається належними їй ресурсами з тим єдиним обмеженням, яке не дозволяє їй обмежувати свободу інших. Свобода є поняттям, яке за своєю внутрішньою суттю може бути застосованим тільки до окремої особи. Свобода, коли жодна людина не підкоряється волі іншої, на думку Хайєка, є вищою людською цінністю.

Основа економічної свободи полягає не в більш чи менш рівномірному розподілі матеріальних благ і ресурсів державою, а в праві кожної людини вільно розпоряджатися своїм капіталом і своїми здібностями, що породжує її ризик і відповідальність. Вибір між цими протилежностями — це „вибір між системою, за якої вирішувати, кому що належить, буде кілька людей, і системою, за якої це залежить, хоча б частково, від здібностей і підприємливості самої людини, а частково — від непередбачених обставин”. В суспільстві, де все планується „зверху”, добробут кожного буде залежати не від його вміння чи талану, а від суб'єктивного рішення вищого органу.

У праці Ф. Хайєка „*Індивідуалізм і економічний порядок*” (1948) альтернативою державного регулювання стала конструкція спонтанного порядку. При цьому, австрійський неокласик відмовляється від поняття економічної рівноваги, яка, на його думку, ніколи реально не існувала. Він використовує поняття „спонтанний порядок” як певне наближення до рівноваги. Для підтримання „економічного порядку” особливо важливі два основних правила:

- 1) відмова від присвоєння чужої власності;
- 2) виконання добровільно взятих на себе договірних зобов’язань.

Отже, „спонтанний порядок” — це порядок, заснований на індивідуальній економічній свободі. Однак „економічний порядок” Ф. Гайєка ґрунтується вже не на досконалій конкуренції, як *laissez faire* (система вільного підприємництва), а на індивідуальній ініціативі, на конкурентних нововведеннях (інноваціях), на „конкуренції відкриття”, що передбачає використання всіх індивідуальних знань (інформації) і вмінь за умов індивідуальної свободи. Економічний лібералізм тут проявляється не у повній відмові від державного регулювання економіки, а в забезпеченні максимальної „інформаційної прозорості” дій держави, що виключає сваволю окремих осіб чи невеликих груп, які мають політичну владу чи владу багатства.

Безкомпромісно знаходячись на позиції державного невтручання в економічні процеси, Ф. Хайєк у монографії „*Приватні гроші*” (1976) запропонував навіть відмінити державну монополію на випуск грошей, надавши це право приватним емітентам (комерційним банкам). За цих умов грошова система повинна функціонувати на ґрунті конкуренції багатьох „приватних” грошових одиниць.

В дослідженнях новітніх неокласиків суттєвої еволюції зазнала **теорія граничної корисності**, яка нині втратила своє первісне значення. Неокласична теорія поступово відмовилася від пояснення процесів ціноутворення виключно на ґрунті суб’єктивного фактора корисності. Аналіз змістився від граничної корисності до комплексу ціноутворюючих чинників. Особливе значення в цьому відіграли дослідження вже згадуваних Л. Мізеса і Ф. Хайєка, однак започаткував подібний аналіз ще А. Маршалл, а продовжили його наступники по „кембриджській школі”, насамперед, *Артур Сесіл Пігу* (1877-1959).

В центр своїх досліджень він поставив проблему формування цін на товарних ринках під впливом взаємодії попиту і пропозиції. При цьому, вважалося, що корисність може відігравати головну роль у визначенні цін, але тільки в короткому ринковому періоді; однак у тривалому періоді першорядного значення набувають витрати виробництва. Завдяки цьому теорія граничної корисності поступово переросла в **теорію економічного вибору**.

Економіка США після II Світової війни та теорія монетаризму

Воєнні замовлення під час Другої світової війни, які становили з червня 1940 р. по вересень 1944 р. 175 млрд. дол., були могутнім стимулом до зростання американської промисловості. Це єдина країна світу, чия економіка вийшла з війни значно міцнішою (національний дохід країни зріс у 2 рази). Цьому сприяло і державне інвестування галузей промисловості. Так, із 25,8 млрд. дол., вкладених за роки війни у переобладнання промисловості США, 17,2 млрд. припадало на державні інвестиції. Після війни на США припадало 60% промислової продукції, 2/3 золотого запасу і 1/3 експорту капіталістичного світу. Наявність такого потенціалу дала можливість США до середини 1947 р. швидко й успішно перебудувати свою економіку на випуск мирної продукції.

Основою цієї швидкої перебудови була **американська модель економічного розвитку** суспільства, в якій значне місце зайняло державне регулювання суспільного виробництва. У післявоєнні роки роль держави в економічному житті США ще більше зросла. Проте регулювання економіки мало характер впливу на деякі види економічної активності або навіть контролю за ними, але не змінювало основного устрою економіки. З одного боку, держава все більше втручалась у процес економічного розвитку, брала на себе відповідальність за вирішення багатьох економічних проблем, пов'язаних з виробництвом, розподілом продукції, а з іншого — не тільки збереглись, а й дістали подальший розвиток ринкові відносини. Посилення регулювальних функцій держави виявилось у збільшенні урядових закупівель, наданні субсидій приватним фірмам, проведенні сприятливої податкової політики. Відбувалося подальше зростання державного підприємництва. Держава ставала великим власником і все більшою мірою починала займатися виробництвом товарів і послуг.

Одним з перших кроків у галузі державного регулювання в післявоєнний період був виданий американським урядом у 1946 р. **„Акт про зайнятість”**. Він передбачав шляхом економічного регулювання досягти у країні максимальної зайнятості не тільки людей, а й виробничих ресурсів. У документі підкреслювалося, що федеральний уряд бере на себе відповідальність за „застосування всіх практично можливих засобів з координації і використання всіх його планів” з тим, щоб забезпечити „максимум зайнятості й продукції”. „Акт” передбачав заходи щодо організації громадських робіт і стимулювання бюджетної політики, націленої на досягнення зайнятості.

Виданий у тому ж році **„Акт про реорганізацію законодавства”** запровадив подання на початку кожної регулярної сесії Конгресу доповіді президента про економічний стан країни і про заходи економічного регулювання. Доповідь на основі вивчення стану і тенденцій розвитку господарства мав готувати Комітет економічних радників при президентові.

У ній мали знайти відображення **чотири напрямки**:

- 1) наявний рівень зайнятості, виробництва і купівельної спроможності; необхідний рівень для досягнення максимуму зайнятості, виробництва і купівельної спроможності;

- 2) тенденції, що виникли і передбачалися у цих трьох сферах;
- 3) економічна програма федерального уряду, умови її виконання;
- 4) рекомендації щодо нового законодавства.

З часів першого виступу перед Конгресом у січні 1947 р. Г. Трумена і до сьогодні доповіді є програмою дій урядів США. Їх реалізація уже в 50-60-ті роки створила передумови і механізми для практичного переходу до повного інформаційного етапу розвитку.

До середини 50-х років зайнятість у сфері послуг перевищила зайнятість в індустріальній сфері. Різко скоротилося число робочих місць, які вимагали низької кваліфікації, а отже, зросли вимоги до освітнього рівня робочої сили.

Інші проблеми виникали і в ході переходу (кінець 50-х — початок 60-х років) *від ринку продавця до ринку покупця*. Заповнивши ринок своїми відносно однотипними товарами і створивши могутню промислову базу, яка становила трохи менше половини світової, американські корпорації розгорнули боротьбу за покупця. Центр ваги зміщувався від виробника до споживача, що змусило компанії зайнятися вивченням споживацьких звичок і закономірностей їх зміни. Економіка США швидко адаптувалася до так званого суспільства масового споживання.

Під тиском країн-конкурентів, які відносно швидко скорочували розрив зі США, у 60-ті роки не лише розцвів маркетинг, а й у межах американської системи цінностей було розвинуто *нові підходи до управління персоналом і роботи із суміжниками*. З кінця 60-х років стали активно вводиться різні схеми участі працівників у прибутках компаній, на основі концепції народного капіталізму було розроблено програми викупу працівниками акцій своїх підприємств. Новий підхід до системи внутрішньокорпоративних взаємовідносин виявився у розробці концепції фірми-команди, у результаті чого великі фірми стали ламати колишні перегородки між вищими менеджерами і працівниками. Система управління великими компаніями ставала більш „плоскою”, апарати управління скорочувались, активно втілювалась матрична управлінська структура. Багато компаній реалізували і нову систему поставок — „точно в строк” — американського зразка японської системи „Канбан”.

У США з 70-х років почали інтенсивно розвиватись *інноваційні технології у фінансовій сфері*. Акціонери, різні інвестиційні фонди та інші фінансові інститути контрактного типу стають основними інвесторами економіки країни, потіснивши комерційні банки. Це призвело до зміни пріоритетів у фінансовій системі — зростає роль торгівлі цінними паперами і похідними фінансовими інструментами на біржах і позабіржових торгових майданчиках. Зростання невизначеності у 70-ті роки викликало необхідність розробки теорії фінансових ризиків і відпрацювання механізмів ринкового страхування. У результаті стало різко зростати коло фінансових інструментів, з якими б могли працювати провідні торгові майданчики. Якщо до 1972 р. у світі існували тільки товарні ф'ючерси, то з цього часу з'явилися валютні, у 1976 р. — процентні ф'ючерси на короткострокові облігації

Федерального казначейства, у 1978 р. — процентні ф'ючерси на довгострокові облігації, а у 1982 р. — індексні ф'ючерси.

США перетворилися на світовий центр обробки фінансової інформації і генератор інноваційних технологій у цій сфері. Важливою статтею доходу американських компаній стали фінансові, консультативні й аудиторні послуги.

Економічні реформи Р.Рейгана і М.Тетчер та їх теоретичне підґрунтя

У 70-ті роки відбулися структурні зміни в економіці США. Було проведено масову „чистку” неконкурентоспроможних галузей економіки, сотні підприємств ліквідовано. Наприклад, тільки в текстильній промисловості було закрито більше 200 підприємств. Водночас з'явилися нові наукомісткі галузі, які й сьогодні визначають обличчя сучасного світу. Поширення сучасних інноваційних технологій становить вагомую частину доходу США. Америка постійно має позитивне сальдо платіжного балансу в 7-8 млрд. дол. за балансом передачі технологій.

Великих змін у нових умовах постіндустріальної епохи зазнали і „внутрішні” взаємовідносини, насамперед, розподіл повноважень між місцевими і федеральними органами влади. У 70-ті роки активно втілювалась у життя **концепція нового федералізму**. Було модифіковано систему регулювання економіки центральними органами. Кейнсіанські рецепти фінансової політики боротьби з безробіттям та інфляцією в нових умовах перестали ефективно працювати. Почали зростати дефіцит і державний борг. Крім того, в умовах відкритого інформаційного суспільства з вільним рухом товарів і капіталів у світовій економіці заходи державного впливу і значний податковий тягар на національних виробників стали призводити до збільшення вивозу капіталів із країни.

Наприкінці 70-х років у США змінився підхід до регулювання господарської кон'юнктури. Нова економічна політика, яку став проводити президент Р. Рейган, отримала назву „**рейганоміка**”.

У період президентства Р. Рейгана (1980-1988) економіка країни була охоплена кризою. Протягом 1982 р. у США не діяло 30% виробничих потужностей у переробній промисловості. Погіршилося становище майже у всіх галузях. Безробіття становило більше 10% працездатних. У цих умовах економічна політика Рейгана ґрунтувалась на рецептах неоконсерваторів і протягом 80-90-х років застосовувалась у всіх розвинутих країнах Заходу. Основними її складовими були: скорочення соціальних програм і всіх видів податків; боротьба з інфляцією методами жорсткої кредитно-грошової політики; дерегулювання підприємницької діяльності. Уряд відпустив ставки процента у вільне плавання і дозволив їм через ринковий механізм шукати рівновагу самостійно.

Зростання ставки процента на початку 80-х років до 20% вплинуло на решту світу. По-перше, до Сполучених Штатів спрямовувався потік капіталу

з розвинутих країн, у результаті чого американці, використовуючи нагромадження, провели санацію своєї економіки. По-друге, зростання ставок процента, різке гальмування інфляції і переорієнтація світових потоків капіталу у США стали початком розгортання світової боргової кризи країн, що розвиваються.

Іншим кроком економічної політики Рейгана стало **скорочення податків**. 1981 р. відповідно до Закону про оподаткування відбулося зниження прибуткового податку на 23%, скорочення максимальної податкової ставки на доходи від капіталу з 70 до 50%. Проте цей закон не вирішив проблеми малозабезпечених сімей. Тому в 1986 р. було ухвалено новий закон про прибутковий податок, який передбачав скорочення прибуткових податків на громадян з 50 до 28%, податків на прибуток корпорацій — з 46 до 34%, що стимулювало інвестиційну діяльність. Закон звільнив 6 млн. громадян з низькими доходами від сплати федеральних податків. Було встановлено систему, за якої особи з однаковими доходами платили б приблизно однакові податки. Проте новий закон підривав принцип прогресивного оподаткування, згідно з яким особи з високими доходами сплачували більший відсоток, ніж особи з низьким доходом. Встановлювалися тільки дві ставки: 15% - оподаткуванню підлягали доходи нижче 29 750 дол. на рік на сім'ю і 28% - доходи, які перевищували цей рівень. **Було знято обмеження на ведення інвестиційного бізнесу комерційними банками США**, які діяли ще з 30-х років і суттєво обмежували конкуренцію на фінансовому ринку. Всі ці заходи сприяли економічному зростанню США: у 1986 р. на частку країни припадало близько 34% промислового виробництва розвинутих капіталістичних країн і 20% їх зовнішньоторговельного обігу (у 1970 р. 32 і 18% відповідно). Після уповільнення зростання на початку 90-х років американська економіка продовжила свій рух вперед.

Політика виходу британської економіки з кризи за допомогою втілення неоконсервативної моделі державного регулювання отримала назву „тетчеризм”, за іменем глави уряду консерваторів з 1979 р. Маргарет Тетчер. Поняття „тетчеризм”, як і „рейганоміка”, увійшло до світової економічної літератури, відображаючи нове розуміння економічної політики (у межах неолібералізму — це концепція в економічній науці і практиці управління господарською діяльністю, прихильники якої обстоюють принципи саморегулювання, вільного від надлишкової регламентації). Запропонована нова економічна програма М. Тетчер базувалась на теорії економічного лібералізму і його сучасної модифікації — монетаризму. Тому уряд Тетчер виступив за вільне підприємництво, розширення особистої ініціативи і крайній індивідуалізм. Він проводив політику скорочення витрат на соціальні потреби населення й оподаткування, приватизації державних підприємств, відмови від субсидій збанкрутілим підприємствам, урізання влади профспілок. Реформи зачепили всі сфери господарського життя країни. Для втілення монетарних принципів регулювання економіки передбачалися послаблення податкового контролю за функціонуванням ринку, підвищення

ролі кредитно-грошових інститутів, радикальна зміна структури бюджетного механізму, що виражалась у відході від прогресивного оподаткування приватних осіб і підприємців. Важливим напрямком реформи став **курс на приватизацію**, що значно обмежувало державне підприємництво. Зазначимо, що у 70-ті роки в руках держави перебували 95,1% акцій великої автомобільної компанії „Брітіш мотор лейленд корпорейшн”, 62,5% акцій електротехнічної компанії „Франті”, 93,5% сталі вироблялося на підприємствах Британської сталевих корпорації, яка належала державі. Велика увага приділялася приватизації нафтової, сталеливарної, авіакосмічної промисловості, повітряного транспорту. За три роки (із серпня 1984 по травень 1987 р.) у приватну власність було передано 9 найважливіших концернів, або близько 33% усієї власності держави у промисловості, в тому числі телекомунікації і підприємства газової промисловості. Державні компанії було виведено із зони сприятливого клімату, який раніше підтримувався урядом. Тепер вони повинні були виживати в умовах конкуренції, а ціни на вироблені ними товари і послуги не підтримувалися спеціальними заходами, а повністю визначались умовами ринкової конкуренції. Конкуренція і страх банкрутства підготували ці компанії до підвищення ефективності, відносини з державою будувалися на основі контрактів.

На початку 80-х років у результаті приватизації частка капіталовкладень в економіку з боку державних органів і націоналізованих галузей господарства становила 25% проти 50% порівняно з періодом перебування при владі лейбористів. Зменшилися витрати місцевих бюджетів і відбулася приватизація житла. Відповідно до закону його продали за пільговими цінами мешканцям—орендаторам. Значно стимулювала розвиток приватного підприємництва **нова податкова і фінансова політика**: збільшено податкові пільги, знижено податки великих корпорацій до 35%; збільшилися кредити, які надавалися приватним особам банками країни; проводилася політика уряду, спрямована на стимулювання господарської діяльності підприємств; скорочувалися чисельність державного апарату і витрати на його утримання (серед центральних міністерств практично не було галузевих, що ліквідувало пряме втручання держави у господарське життя).

З метою стимулювання інвестицій акцент було переміщено з прямого оподаткування на непряме. Частка надходжень у державний бюджет від непрямих податків зросла від 34% у 1979 р. до 39% у 1981 р. Ставки податку на додану вартість, яким і обкладався широкий асортимент товарів першої необхідності, включаючи послуги і медичну допомогу, було підвищено з 8 до 15%.

Найважливішими напрямками антиінфляційної діяльності уряду Тетчер були: державний контроль темпів зростання грошової маси в обігу; скорочення, які надавалися державою приватному сектору; скасування контролю над цінами і заробітною платою; підвищення ставки процента; обмеження державних витрат, у тому числі й на соціальні потреби.

Наслідком стало зниження інфляції наприкінці 80-х років до 3% на рік (у 1980 р. вона становила 16%), тобто до величини, яку рекомендували монетаристи. А вже в середині 80-х років Великобританія показала середні темпи економічного зростання, характерні для розвинутих країн. Збільшення валового внутрішнього продукту досягло найвищого показника у Західній Європі, зросла продуктивність праці. Зміцніла позиція Лондона як одного з фінансових центрів світу.

Всередині країни уряду Тетчер вдалося замінити сталу систему соціальних гарантій „для всіх” іншою, індивідуалістською — „кожний за себе”. Відбулися глибокі структурні зміни суспільства. Скоротилася кількість робітничого класу, зайнятого безпосередньо на виробництві, розширилася зайнятість у сфері обслуговування, зріс прошарок власників дрібних фірм, з’явилася соціальна група високооплачуваних менеджерів середнього рівня. Більшість виборців 80-х років Великобританії стали відносити себе до „середніх верств”. Досягнуті успіхи „тетчеризму” стосовно умов Великобританії були свідченням здатності капіталістичної системи трансформуватись і пристосовуватися до нових соціально-економічних умов. Основні напрями здійснення структурних змін економіки країни збережено і в 90-х роках, незважаючи на „зжимання” соціокультурного потенціалу суспільства. Останнє викликане нерівномірністю зростання доходів різних верств населення. Від цієї політики доходи 20% багатого населення зростали в середньому на 4,7% на рік, тоді як у 20% бідних — всього на 0,2%. У результаті середній дохід 20% багатих на початку XXI ст. був у 17 разів вищий ніж 20% бідних.

12. Економіка Радянської України в умовах командно-адміністративної системи та її теоретичне обґрунтування

Соціально-економічний розвиток України після Другої світової війни

Після звільнення України від фашистських загарбників промисловість республіки виробляла лише 26% довоєнної продукції. Але вже наприкінці четвертої п’ятирічки (1946 – 1950 рр.) в Україні працювало більше машинобудівних заводів, ніж до війни. Почався швидкий розвиток автомобільної, газової, буровугільної, шовкової та інших галузей промисловості. Електроенергетика, металургія, машинобудування оснащувалися новим обладнанням. У республіці здійснювалася програма будівництва нових електростанцій, у тому числі каскад електростанцій на Дніпрі. У результаті широкого будівництва нових, розширення та

реконструкції діючих електростанцій виробництво електроенергії в республіці наприкінці 1958р. зросло майже у 3 рази.

Протягом 1951 – 1958 рр. було споруджено 263 шахти і 3 вугільні розрізи. Поряд з розвитком вугледобування в Донбасі зростає потужність нових вугільних районів – Львівсько-Волинського і Дніпровського буровугільного. Видобуток вугілля досяг 164, 5 млн т, що більше ніж у 2 рази перевищує рівень 1950р.

Розвивалися також нафтова та газова промисловість. Збільшувався видобуток нафти у старих промислових районах Прикарпаття, вступали до дії нафтопромисли у східних областях України. У 1956р. почалася експлуатація нового Шебелинського родовища природного газу. У 1958р. в республіці видобувалося 9,5 млрд м³ газу, що майже у 7 разів більше рівня 1950р.

Протягом 1950 – 1958рр. було побудовано 19 доменних і 26 мартенівських печей, 13 прокатних і 16 трубопрокатних станів. Виплавка чавуну за цей період збільшилася більш ніж у 2 рази, сталі і прокату – у 2,5 рази, а загальний обсяг продукції машинобудування і металообробки – у 3,4 рази. Здійснювалася комплексна механізація та автоматизація виробничих процесів.

Таким чином, 50-ті рр. характеризуються прискоренням технічного прогресу, розвитком усіх галузей індустрії України, створенням і освоєнням нових промислово – економічних районів, певними структурними змінами в економіці. За цей період в Україні побудовано і введено до дії понад 1 тис. великих промислових підприємств.

Темпи зростання промислового виробництва в республіці були вищі, ніж в середньому по Союзу і значно випереджали темпи найбільших індустріальних країн світу (в Україні валова продукція промисловості за 1951 – 1958 рр. зростає у порівнянні з 1950р. від 117 до 263%, а в США за цей період – від 109 до 125, в Англії – від 103 до 120, у Франції – від 111 до 164, в ФРН – від 117 до 203%). Питома вага промисловості України в загальносоюзному виробництві зростає від 7% у 1945р. до 18% у 1958р.

Підприємства тракторного і сільськогосподарського машинобудування України перевищили довоєнний рівень. Розгорнулася робота по відбудові сільського господарства. Уже в 1950р. валова продукція відносно 1940р. досягла 91%, у тому числі землеробства – 85%, тваринництва – 108%. Для стимулювання сільськогосподарського виробництва майже у 3 рази були підвищені державні заготівельно-закупівельні ціни.

У західних областях України після звільнення від німецько - фашистських загарбників довелося заново створювати економіку – більшість промислових підприємств було зруйновано війною; населення західних областей становило 65 – 70 % довоєнного рівня. Але вже в 1945р. промисловість цих областей досягла 50% рівня випуску продукції 1940р., а кількість робітників, зайнятих на промислових підприємствах, зростає у 2 рази. У 1947р. досягнуто довоєнного рівня, а у 1958р. перевищено його у 6,2

рази. Протягом 5 років побудовано десятки нових підприємств, реконструйовано старі фабрики і заводи в західних областях.

Було відбудовано, реконструйовано і відкрито нові підприємства нафтовидобувних, газових і сіркових родовищ в Дрогобицькій області, побудовано газопровід Дашава – Київ, споруджено ряд великих хімічних підприємств, почалося освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну, швидкими темпами розвивалася харчова й легка промисловість.

У структурі галузей народного господарства окреслилася перевага промислової продукції, тобто було подолано аграрний характер економіки західних областей України; промислова продукція експортувалася більш ніж до 60 країн світу.

На початку 50-х рр. у західних областях в основному було закінчено примусову колективізацію сільського господарства.

Економічні реформи М.С.Хрущова: основні положення і наслідки

У 50-х – першій половині 60-х років основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Однак після смерті Сталіна було зроблено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

Насамперед було розпочато реорганізацію управління промисловістю. На думку М. Хрущова, першого секретаря ЦК КПРС і головного реформатора, надцентралізовані галузеві міністерства (у 1950р. існувало 30 всесоюзних і 21 союзно – республіканське міністерство) були неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Зокрема, надмірна централізація управління породжувала ситуацію, коли виробництво меблів у 1950-х роках в Україні контролювало 35, а взуття – 11 міністерств. Це вело до справжнього хаосу: так, підприємства Івано-Франківської області, однієї з найбільших постачальників лісових матеріалів у республіці, одержували ліс не з околиці, а аж з північно-східних регіонів СРСР (Карельської АРСР та Архангельської області). Закарпатська тютюнова фабрика одержувала пакувальну фанеру з м. Пінська Білорусії, а Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, розташований поруч, не знав куди збувати фанеру.

Щоб зменшити розтратність централізованого виробництва, уже з 1953р. почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передача частини економічної влади республіканському керівництву. Якщо в 1950р. в Україні 65% всього виробництва було підпорядковано центру, то у 1956р. ця частка зменшилася аж до 24%. Решту 76% контролювали республіканські міністерства. У 1957р. Хрущов замість старої міністерсько-вертикальної системи ввів нову територіально-горизонтальну систему управління, засновану на радах народного господарства (раднаргоспи). Новоутворені органи здійснювали управління господарством в окремих економічно-адміністративних районах і перебрали владу над підприємствами, що раніше належали союзним і змішаним міністерствам. При цьому Держплан

зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика. Уряд вважав, що реформа допоможе раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі бар'єри. Кінцевим результатом мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання.

І дійсно, організація раднаргоспів мала певний ефект. Внаслідок ліквідації окремих міністерств значно скоротився адміністративно-управлінський апарат. Було закрито сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного. Вивільнені виробничі площі задіяні для виготовлення нових видів продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів.

На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90% підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління у прийнятті багатьох рішень. Тисячі заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалося виробництва багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок заповнювався телевізорами, радіоприймачами, пральними машинами, пило всмоктувачами, холодильниками, швейними машинами, велосипедами та іншими товарами, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції у 50 – першій половині 60-х років майже вдвічі перевищували ці самі показники за 1965 – 1985рр. У цьому сенсі роки правління Хрущова були найдинамічнішими для розвитку української промисловості.

Поряд з експериментами у промисловості М. Хрущов зайнявся реформуванням сільського господарства. Були підвищені закупівельні ціни на сільгосппродукцію, збільшено асигнування аграрного сектору, зміцнена його матеріально-технічна база тощо. Разом з тим, спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектору економіки в США, лідер партії і держави, завзятий реформатор, вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів в СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що повинно було підняти рівень кормової бази тваринництва, а, отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі і т. ін. У цілому добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності і загальної безгосподарності було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях. Сіяли її навіть в Архангельській області. Тому, посіявши в 1962р. кукурудзу на 37 млн га, радянські аграрники змогли зібрати її лише з 7 млн га. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб був замінений на кукурудзяний, а горохова та кукурудзяна епопея стала темою для багатьох гуморесок та анекдотів. Погано підготовлене ескперементавторство звело майже нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства і поставило його у кризовий стан. Якщо з 1950 по 1958рр. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то в 1958 – 1964рр. –

на 3%. У 1962р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном, потрапивши у залежність від його імпорту до кінця свого існування.

Волюнтаристським методом вирішував М. Хрущов проблему забезпечення людей продуктами харчування. Категорично виступав проти індивідуальних присадибних господарств селян, які планував у близькій перспективі ліквідувати взагалі й орієнтуватися лише на колективні господарства. У часи правління Хрущова було ліквідовано МСТ, а їхню техніку передано колгоспам, що мало в цілому негативні наслідки. У цей же час здійснювалося освоєння цілинних земель Сибіру, Уралу, Середньої Азії, перш за все Казахстану. Україна виділила на програму освоєння перелогових земель значні кошти, матеріальні й людські ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у республіці. Великої шкоди господарству України було завдано створенням «рукотворних морів» - Канівського і Київського водосховищ, які «похоронили» сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

Косигінська господарська реформа 1965р. її причини і наслідки

У 1965р. до влади в СРСР прийшло нове партійно-державне керівництво, очолене Л. Брежнєвим. Свою діяльність воно також розпочало з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна.

Реформа повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства.

Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники для підприємств, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію; перерозподілити долю національного прибутку на користь аграрного сектору.

Перші кроки реформи принесли позитивні результати: позжавилось сільськогосподарське виробництво, покращилось постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. Але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватися. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких реформ. Наступили «золоті роки стабільності».

Причини невдачі економічних реформ 50 – 60-х років лежать в основі тоталітарно керованої економіки, якою й була економіка радянська. Економічне реформування не могло принести успіху без політичних змін, демократизації і без реального суверенітету республік.

Реформування господарської системи у другій половині 80-х років.
Перебудова

На середину 1980-х років **усеохоплююча криза** вразила всі сфери життя СРСР. Неєфективна «соціалістична економіка» хронічно не заперечувала потреб країни. З кожним роком знижувався життєвий рівень населення. Разючого удару і без того критичному економічному станові завдали падіння цін на нафту і природній газ на міжнародному ринку та радянська агресія в Афганістані. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, загрозливих масштабів набирало повальне п'янство, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Без рішучих змін країна було приречена на повну деградацію. Подібна перспектива змусила М. Горбачова на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. оголосити про потребу докорінних змін економіки й політики, соціальному і духовному житті. Почався період, що увійшов в історію під назвою «перебудова».

Висунута **програма перетворень** в економіці передбачала «прискорення соціально-економічного прогресу» країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Але невдовзі стало зрозуміло, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін у радянській економічній моделі. Реформатори ж прагнули поєднати ринок із централізованим плануванням. Тому їхні спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємства на основі формули «самостійність», «самофінансування», «самоокупність» (було прийнято закон «Про державне підприємство та об'єднання»), активізацію приватної ініціативи (за законами «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність», тощо) не увінчалися успіхом. Наслідком цього були подальше падіння виробництва, продуктивність праці, зубожіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної (на безгрошовій основі, натуральної) економіки, а в новому підприємницькому секторі – «економіки казино», коли головним стало не виробництво, а продаж товарів у найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її **структурний дисбаланс**. Зокрема, частка важкої промисловості становила більше 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/2 науково-технічного потенціалу. 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл поза зв'язком із вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання. Так, 1990 р. лише 36,2% витрат державного бюджету України покривалися власними доходами, решта – перерозподілом союзних.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально – економічні проблеми робітництва і, як наслідок, привели до формування масового незалежного робітничого руху. Влітку 1989 р.

розпочалися шахтарські **страйки**, які охопили найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, у т.ч. Донбас та Львівсько – Волинський басейн. Крім економічних, шахтарі висували й деякі політичні вимоги, передусім про заміну місцевої влади. Уряд змушений був піти на поступки, задовольнивши майже всі домагання страйкарів.

Економічна думка тоталітарного періоду

В перші роки Радянської влади розгортаються дискусії з приводу основних закономірностей і напрямів розвитку економічної теорії, визначається основне коло питань, які належало розв'язати.

Тепер навіть важко уявити, як багато уваги приділяли економісти розвиткові теоретичних досліджень. Тільки російською мовою тоді було надруковано близько тисячі праць з проблем радянської економіки. Ставилися й розв'язувалися найрізноманітніші питання: про доцільність управління, необхідність контролю, товарно-грошові відносини, стимули виробництва, завдання економічної теорії.

Російські марксисты у 20-х – на початку 30-х рр. зробили значний внесок в економічну теорію, зокрема М. Кондратьєв, О. Чаянов, О. Челінцев, М. Левитський, Є. Слуцький, В. Леонтьєв та багато інших.

Наприкінці 20-х років дискусії з приводу головних напрямів розвитку економіки радянської держави й основних принципів побудови соціалістичної системи підмінюються визначеними “згори” теоретичними формулюваннями. Починається догматизація основних положень марксистсько-ленінського вчення. За основну функцію економічної теорії визнається ідеологічна, тобто захист існуючого ладу, постійні докази правильності партійного курсу, критика всіх економічних доктрин, що не відповідають радянським ідеологічним настановам.

Однак суто прикладні аспекти економічної теорії ще розглядаються радянськими економістами, причому досить оригінально й цікаво. Саме в цей час було започатковано балансовий метод розвитку народного господарства, економіко-математичне моделювання, статистичні методи, сформульовано принципи планування та прогнозування.

Під політичним тиском погляди багатьох економістів зазнають змін, теорії пристосовуються до ідеологічних вимог. Варто проаналізувати, наприклад, еволюцію поглядів на оцінку планової роботи у соціалістичній державі фундатора радянської економічної науки С. Струмиліна. До початку 30-х рр. господарські проблеми планового народного господарства, а саме “кризу збуту” 1923 р., “товарний голод” у 1925 р., зниження обсягів виробництва він пов'язує з помилковою економічною політикою радянських відомств. Він вважає, що свавільне втручання в якусь ланку економічного організму призводить до негайного розладу всієї системи, обґрунтовує більшість негараздів у сільському господарстві надто високими цінами на промислові товари, нещадно критикує кредитну політику Держбанку,

вказуючи, що його діяльність розбалансовує економіку, призводить до криз, стимулює інфляцію. Цікаво, що свою критику Струmilін аргументує з допомогою неокласичних наукових теорій.

Але якщо у 20-ті роках зриви у плановій роботі він пояснював із класичних позицій, які базувались на тезі про самоврівноваження економіки, то на початку 30-х років його погляди дуже змінилися.

Уже 1932 р. причиною всіх невдач Струmilін називає “засилля” у Держплані буржуазних спеців та опозиційних елементів за дуже малого прошарку спеціалістів-комуністів. Структура Держплану, підкреслює він, робила планування процесом загостреної класової боротьби. Такі працівники Держплану, як В. Базаров, М. Кондратьєв, В. Громан, спиралися на концепцію непу, за якою не план обмежує стихію ринку, а, навпаки, ринок регулює і коригує план. Саме їхня діяльність нібито призвела до невдачі перших спроб народногосподарського планування.

Лише після того, як було розгромлено “шкідницьку організацію” у Держплані, з’явився “науково обґрунтований” перший п’ятирічний план. Еволюція поглядів Струmilіна характерна для доби повороту країни на шлях побудови тоталітарної, адміністративно-командної економіки. Це була реакція на реальну загрозу: вчені-економісти, теоретики та практики, які не бажали свої погляди на закономірності розвитку суспільного господарства пристосовувати до ідеологічних вимог і сприймати нові підходи до науки, або зазнавали утисків, або були вислані за межі країни чи й фізично знищені.

З того часу в економічній думці радянської держави панівне місце посіли основні постулати революційної марксистської догми, що у сфері економіки утверджували ідеї централізму, тотального планування економіки, суспільної форми розподілу тощо.

Комуністична партія бере курс на колективізацію, подальше усуспільнення власності, а соціалізм оголошується єдино можливим, справедливим суспільним устроєм, позбавленим будь-яких суперечностей, “сходінкою до комунізму”.

Якщо до початку 30-х рр. велася дискусія з приводу необхідності існування політичної економії як науки за умов нового ладу, то в другій половині 30-х рр. йшлося вже про те, що слід створити особливу науку для вивчення радянської економіки. Приймається рішення про викладання політичної економії соціалізму в навчальних закладах, про створення підручника, в якому б давалися відповіді на всі питання ідеологічного, теоретичного та прикладного характеру, що виникають у процесі свідомої побудови нового суспільства.

Завданням економічної науки стає, по суті, тільки всебічне обґрунтування тези про переваги соціалізму порівняно з капіталістичним суспільством.

Із запровадженням непу теоретична позиція не змінилась, а наявність товарно-грошових відносин пояснювалася наявністю в економіці несоціалістичних укладів господарства. На думку Є. Преображенського, в

умовах непу існують два сектори економіки: соціалістичний і несоціалістичний, у першому діє закон «первісного соціалістичного нагромадження», у другому – закон вартості. “У законі вартості, – писав він, – концентрується вся сума тенденцій товарного і товарно-капіталістичного елементів нашого господарства, а також вся сума впливу на нашу економіку світового капіталістичного ринку”. Дещо іншу позицію одстоював А. Богданов, висуваючи ідею вічного для всіх видів економіки “закону трудових витрат”, окремим випадком якого він вважав закон вартості. Його точку зору поділяв М. Бухарін, твердячи, що вартість при переході до соціалізму трансформується в “закон пропорційних трудових витрат”. У цей період панувала теза про поступове відмирання закону вартості внаслідок наростання планового характеру економіки. Відмінність думок спостерігалася щодо питання чи має план спиратися на узагальнюючі показники типу “пропорційних трудових витрат”. Питання про одиницю виміру цих витрат залишалося відкритим.

У 1934 р. на XVII з’їзді ВКП(б) офіційно було визнано, що соціалізму властиві товарно-грошові відносини. Підкреслювалося, що гроші “залишаться ще довго, аж до завершення першого етапу комунізму – соціалістичної стадії розвитку”. Тепер постало питання про з’ясування причин їх збереження при соціалізмі. М. Вознесенський у статті “Про радянські гроші” (1935) пояснював їх збереження наявністю різних форм власності, а також різного ступеня механізації і кваліфікації праці на державних підприємствах. Ці дві версії, які пояснювали існування товарних відносин при соціалізмі, переважали у радянській економічній літературі в наступні роки. Із них власне економічним було друге так зване “обліково-розподільне” трактування природи товарно-грошових відносин при соціалізмі, що виходило з неможливості застосування лише натуральної одиниці виміру в соціалістичній економіці. Інша версія, яка пояснювала товарні відносини зміною власника продукту, мала скоріше правове підґрунтя або, беручи проблему ширше, інституціональне. Однак слід враховувати, яку велику роль відігравала у марксистській економіці проблема власності і, зокрема, власності на засоби виробництва.

Важливою проблемою товарних відносин при соціалізмі було визначення меж їх поширення. Так, Вознесенський твердив, що товар при соціалізмі – це товар особливого роду, оскільки товарність не поширюється на засоби виробництва і робочу силу. Це положення також було розповсюджене.

Таким чином, до середини 30-х років у СРСР відбулося офіційне визнання політичної економії соціалізму як науки і почалася підготовка нового підручника політекономії, який включав би великий розділ із соціалістичної економіки. Цей підручник мав стати “катехізисом” нової марксистської науки, тому його розробка знаходилась під постійним контролем Й. Сталіна. В основу підручника було покладено узагальнені зауваження Сталіна після зустрічі з авторським колективом у 1941 р. Суть їх зводилася до визнання об’єктивних законів соціалізму та закону вартості у

“зміненому вигляді”. Під “зміненим виглядом” розуміли не лише принципово іншу соціальну природу закону вартості, а й було визначено обмеження сфери його дії. “Соціалізм не може існувати без того, що Ленін назвав всенародним обліком і контролем над мірою праці і мірою споживання... На перший погляд здавалося, що найпростішим виходом є облік праці по годинах і днях у тому, що Маркс називав природною мірою праці..., але справа в тім, що праця громадян соціалістичного суспільства якісно неоднакова. В цьому відношенні вона відрізняється від праці членів комуністичного суспільства. Внаслідок цього облік міри праці і міри споживання можливий лише на основі використання закону вартості”.

У 60-ті роки були зроблені спроби проведення економічних реформ радянського часу. Протягом 1962-1965 рр. розроблялися пропозиції щодо удосконалення системи управління, планування, стимулювання виробництва, обговорювались пропозиції щодо розширення самостійності та ініціативи підприємств на принципах госпрозрахунку.

Ініціаторами цієї розробки виступили вчені – економісти України на чолі з О. Ліbermanом. У статті **«План, прибуток і премія»** (1962) **Ліberman чітко сформулював проблему:** необхідна така система планування й оцінка роботи підприємства, яка б стимулювала зацікавленість у найбільш високих планових завданнях, у втіленні нової техніки, поліпшенні якості продукції, у найбільшій ефективності виробництва. **На його думку.** Досягти цього можна, якщо доводити підприємствам лише плани обсягів і номенклатури продукції та терміни поставок. При цьому господарська система має бути значною мірою переорієнтована на прямі зв'язки між підприємствами, між постачальниками і споживачами, тобто частково децентралізована. Решту планових показників пропонувалося доводити лише до галузових або регіональних органів управління, які тоді виступали у вигляді радгоспів, що замінили на той час звичайні міністерства.

Відповідно до загальної концепції соціалістичного планового виробництва всі категорії товарного господарства, в тому числі ціни, в соціалістичній економіці повинні були мати «планові якості». Разом з тим, існувала концепція ринкового ціноутворення, так званих цін рівноваги.

Концепція планового ціноутворення ґрунтувалася на витратній моделі ціни, при якій в основ ціни лежали суспільно необхідні затрати праці (СНЗП). Відповідно до марксистського розуміння, ці затрати мали відображати не фактичні, а лише необхідні, з точки зору суспільства, затрати живої та уречевленою праці на виробництво певного товару. Проте в практиці планового ціноутворення, облік СНЗП зводився до обліку фактично середньо галузових витрат.

Дослідження факторів виробництва і зокрема науково-технічного прогресу (НТП) стало особливо актуальною проблемою для радянської науки середини 70-х років. Час вимагав віднайти способи і методи, які б дозволили реально використати досягнення НТП для модернізації старіючого і неефективного виробничого апарату промисловості, для надання економічній

системі, що знаходилася в стані застою (стагнації), імпульсу, який би дозволив вистояти у змаганні з розвиненими країнами Заходу, що успішно подолати кризу модернізації середини 60-х – початку 70 рр.

Намагаючись довести переваги соціалістичного виробництва у використанні НТП, у 70-ті роки **радянські економісти були вимушені констатувати**, що «ще не вироблено дійового економічного механізму, який би на основі державного плану і у повній відповідальності до нього впливав на економічну заінтересованість підприємств таким чином, що б вони самі прагнули виробляти нову техніку і її впроваджувати».

13. Особливості розвитку економіки в умовах глобалізації та її теоретичне обґрунтування

Господарські реформування розвинених країн

Економічно розвинені країни в другій половині ХХ ст. перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку.

Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Характерною особливістю було зростання у виробництві ролі НТП, запроваджувалися механізація і автоматизація виробництва, нові технології. Це дало змогу звільнити значні людські ресурси з матеріальної сфери виробництва і використати їх у сфері послуг. На фоні структурних змін у виробництві спостерігалось підвищення життєвого рівня населення.

Найбільш динамічно розвивалася **промисловість**, провідна галузь господарства. При всій різноманітності її розвитку в різних країнах структурні зміни відбувалися переважно в одному напрямі. Вичерпування національних родовищ руд і вугілля, конкуренція імпортової нафти, підвищення ефективності використання палива зумовили повільні темпи розвитку, скорочення у ВВП частки добувних галузей. Зростало значення обробної промисловості. Випереджаними темпами розвивалися виробництво електроенергії, газопостачання, хімічна промисловість. Розпочався перехід на нафтогазову сировинну базу. Друге місце за темпами розвитку посідала електротехнічна галузь. Провідна роль, як і раніше, належала машинобудуванню. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна та ін.

Істотною ознакою **сільського господарства** в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень НТП. Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь.

Інтенсивність динаміки і структурних зрушень національного господарства економічно розвинених держав визначалася досягненнями **науково-технічного прогресу**, який активізувався в середині 50-х років.

Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила такі види трудової діяльності людини: технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин. З'явилися нові матеріали, натуральна сировина замінювалася штучною. На ґрунті фундаментальних відкриттів виникли нові технології — лазерна, плазмова тощо.

За невеликий відрізок часу, з 50-х до середини 70-х років, з'явилися обчислювальні системи четвертого покоління, які стали технологічною та інформаційною основою перетворення індустріальної економіки на постіндустріальну. З середини 70-х років особливо швидко росло виробництво персональних комп'ютерів. Створювалися гнучкі системи виробництва, які дозволяли швидко міняти види товарів. Ще у 1968 р. з'явився перший гнучкий робот, а у 1974 р. створений перший комерційний робот, яким керував комп'ютер.

У середині 70-х років почався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробництв. Величезні кошти вкладалися у технологічну перебудову. Використовувалися альтернативні джерела енергії, будувалися атомні електростанції. Бурхливо розвивалася біотехнологія - ще одна важлива галузь постіндустріального господарства. Наука взагалі перетворюється на безпосередню виробничу силу, скорочується термін від народження наукової ідеї до її реалізації, втілення у виробництво. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва.

Зменшуються не тільки енерго- і матеріаломісткість, а й розмір капіталовкладень і трудомісткість продукції. Знижуються затрати на сировину, обладнання, вивільняється велика кількість робочої сили, яка після перекваліфікації направляється у сферу послуг тощо. Змінюється характер і зміст праці. Різко зростає роль, соціальне і економічне значення інформаційної діяльності, виникають і розвиваються засоби масової інформації. Внаслідок цього у значній кількості людей з'являється вільний час — величезне багатство і досягнення сучасної епохи.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому постійно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, створені й фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції.

Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Причому, основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки — модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину.

У повоєнні роки зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період злиття і поглинання фірм різних галузей господарства. Масовим явищем також стало виникнення *транснаціональних*

корпорацій — монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. Вже до середини 70-х років у світі діяло близько 100 тис. подібних корпорацій.

У таких умовах зростала **економічна роль держави**, яка у багатьох розвинених країнах була великим власником (рис. 13.2). Їй належало 15-25% національного багатства країн. Державні капіталовкладення спрямовувалися переважно у галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, водо- і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей, модернізації та раціоналізації „старих”. Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. У 1970 р. у США частка воєнних витрат у федеральному бюджеті становила 40%, у Японії — 7,1, ФРН — 23,7, Великобританії — 13,7, Франції — 16,7.

Велике значення у державному регулюванні мали податкові стимули: прискорена амортизація, зменшення податкових ставок, звільнення від сплати податків тощо. Валютні кризи зумовили втручання урядів економічно розвинених держав у валютно-фінансові відносини. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60-х років до „структурної стратегії”. Вона ґрунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Фактично це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макроекономічних методів. У повоєнні десятиліття в економічно розвинених країнах склалася сприятлива ситуація для **підвищення життєвого рівня населення**. Збільшувалися доходи громадян. У 50-ті роки в країнах Європи реальна заробітна плата зросла вдвічі. Збільшення доходів населення спричинило зростання споживчих витрат і зміну самої структури споживання. Населення західних країн все менше грошей витрачало на харчування і все більше на товари тривалого користування: будинки, автомобілі, телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.

Бурхливий економічний розвиток давав змогу виділяти значні кошти на виконання соціальних програм. До середини 70-х років у всіх країнах Заходу були створені ефективні системи соціального забезпечення. Вони надавали громадянам соціальну допомогу і соціальне страхування, гарантуючи державну підтримку протягом всього життя. Держава гарантувала допомогу інвалідам, сиротам, вдовам, багатодітним сім'ям, громадянам, життєвий рівень яких був менший від межі малозабезпеченості. Соціальні витрати у західних країнах складали 50-60% національного бюджету. Працездатне населення країн Заходу було охоплене різноманітними видами страхування (в разі безробіття, нещасного випадку, хвороби) пенсійним забезпеченням. У другій половині XX ст. провідні індустріальні країни поряд з бурхливим піднесенням економічного розвитку переживали і його спад. Зокрема, у 1974-1975 рр. вони відчули гостру **економічну кризу**, яка супроводжувалася

значним абсолютним падінням виробництва: у США на 3%, у ФРН — на 7,5%, в Японії — на 14%. Подібний спад мав місце і в інших розвинутих країнах. Різке погіршення кон'юнктури пояснювалося рядом причин, які в сукупності свідчили про початок переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки. Одна з причин кризи — різке підвищення цін на нафту і нафтопродукти (у декілька разів) країнами-експортерами нафти у 1973 р. Внаслідок цього зросли витрати, вартість товарів і відповідно зменшився попит з боку споживачів. Подорожчання енергоресурсів зачепило не лише товаровиробників, а й домашні господарства, сімейні бюджети. Внаслідок цього скоротився приватний попит на велику кількість товарів. Найважчі наслідки мали місце в експортних галузях промисловості. Країни-імпортери змушені були через різке зростання цін зменшити свої замовлення, що призвело до скорочення виробництва і відповідно зменшення товарообороту.

Вихід із кризи проходив відносно швидко і вже у 1976-1977 рр. було подолано „нафтовий шок” і досягнуто значного росту виробництва, причому, знову у традиційних галузях. Проте це був останній спалах традиційної індустрії. Одночасно відбувався прискорений розвиток новітніх виробництв і галузей: електронної, аерокосмічної промисловості, виробництва роботів і біотехнологічних виробництв.

Становлення постіндустріальної економіки в провідних країнах світу

Підсумком економічного розвитку провідних країн світу **стало виділення трьох панівних центрів**: США, Японії, Західної Європи - головним чином, країн Європейського союзу. Важливими факторами економічного успіху були: високоефективне використання зарубіжної економічної допомоги; масове оновлення основного капіталу; розширення внутрішнього ринку; використання зарубіжних науково-технічних досягнень; використання високоякісної робочої сили (ще у 1947 р. в Японії було введено обов'язкову і безкоштовну 9-класну освіту, створено систему підготовки і перепідготовки кадрів); ініціативність японських підприємців; традиційно сформована система найманої праці, яка виявилась у гармонійних відносинах між адміністрацією фірми і найманим персоналом; стрімкий розвиток власної науково-дослідної бази та ін. Важливу роль в економічному розвитку Японії відіграв **протекціонізм**. Наприклад, у 1946 р. в Японії було зібрано 110 легкових автомобілів, тоді уряд не ставив завдання розвитку автомобільної галузі. У 1951 р. Міністерство зовнішньої торгівлі й промисловості Японії перейшло до протекціоністської політики в цій галузі. Було обмежено ввіз готових автомобілів і створено умови для імпорту зарубіжних технологій. І хоча фірма „Тойота” вийшла із запізненням на американський ринок, але вже у 1971 р. частка імпорту до США машин цієї фірми становила 16% (у 1962 р. — 0,2%). Після набуття автомобільною промисловістю стабільності у 1971 р. дозволено зовнішні капіталовкладення

в цю галузь. Але і після цього держава суворо лімітувала зарубіжні інвестиції.

Успіх значною мірою був забезпечений завдяки адаптивності японської моделі до зміни внутрішніх і, особливо, зовнішніх умов. Сприяла цьому постійна структурна перебудова всієї економіки. Вона, передусім, зумовлена необхідністю забезпечити прогресивну структуру внутрішнього попиту і конкурентоспроможність японських товарів на світових ринках. Прикладом може слугувати розвиток автоіндустрії — зростання життєвого рівня японців у 60-80-х роках призвело до підвищення попиту на автомобілі, а це у свою чергу викликало швидкий розвиток цієї галузі. Докорінна перебудова структури всієї економіки наприкінці 70-х років була викликана, насамперед, кризою 1974-1975 рр. **Основні напрямки перебудови:** забезпечення пріоритету наукомісткого виробництва, яке не вимагало великих затрат сировини, енергії, робочої сили; скорочення енергомісткого виробництва; реконструкція галузей промисловості, продукція яких особливо постраждала від зарубіжної конкуренції.

Не менш важливими факторами повоєнного економічного успіху Японії є **державне управління життєвим рівнем японців** (60-ті роки — політика отримання споживання на користь нарощування інвестицій, 80-ті роки — стратегія пріоритетного розширення споживання) і **уміння урядових кіл визначати такі довгострокові цілі, які б захопили всю націю**. Наприклад, популярне у 60-ті роки гасло „Наздогнати розвинуті західні країни за рівнем валового внутрішнього продукту”, коли вихід на друге місце у світі за цим показником подавався як входження Японії до клубу великих економічних держав світу. Це також окремі економічні фактори: зростання продуктивності праці, підвищення реальної заробітної плати тощо. Але слід пам'ятати, що японська модель розвитку включає не тільки економічні, а й політичні, етнокультурні, соціопсихологічні та інші фактори в їх діалектичному зв'язку. Японські економісти вважають, що національна економіка завжди розвивалась і продовжує розвиватись за активного втручання держави, яка не тільки створює умови для дії ринкового механізму, а й охоплює всі сторони господарського життя, зосереджує увагу на вирішенні головних завдань. Досягається це за рахунок **планування економічного розвитку**. В Японії, як згодом і у Південній Кореї, державні плани-прогнози були директивними і часто доводилися не лише до підприємств, а й до їх цехів. Очевидно, що в умовах приватної власності виконання таких планів можливе тільки тоді, коли діє механізм добровільно-примусового стимулювання підприємців для виконання вказівок уряду. Японський уряд здійснював це за допомогою економічних важелів: введення податку, зміни ставки кредитів, встановлення пільг і субсидій та ін.

Економічне зростання передбачає наявність джерел інвестицій. Для Японії в основному це були внутрішні джерела. Американці частково допомогли, відмовившись від значної частини репарацій, наситивши економіку у 50-ті роки замовленнями на обслуговування американської армії під час війни у Кореї, надавши пізніше науково-технічну допомогу. Пошук

внутрішніх джерел інвестицій призвів до створення механізму отримання споживання і перекачування національного доходу в інвестиційну сферу. Але на відміну від авторитарного, військового режиму, який забезпечував дію такого механізму (Південна Корея, Чилі), в Японії уряд спирався на особливу рису національної культури — здатність сприйняти загальнокорпоративні інтереси як інтереси власної сім'ї. З 80-х років відбувається поступова переорієнтація на розширення споживання. Нині споживчий попит в Японії становить 60% ВВП, тоді як у США — 80% . Японська ситуація не характерна для тих високорозвинутих країн, що мають пропорційно розвинуту економічну систему. Японія ще має пройти абсолютно необхідну стадію на шляху постіндустріального суспільства — стадію „суспільства загального добробуту”. На це націлені плани останнього десятиліття (наприклад „П'ятирічний план держави добробуту” 1992-1996 рр.).

Створений у післявоєнний період *унікальний економічний механізм* призвів до того, що Японія й у 90-ті роки являла собою поєднання протилежностей: національного багатства з відносно бідним населенням; сучасного виробництва з традиційною (майже напівфеодальною) культурою. Країна вирізняється своєю кредитно-грошовою системою, яка разом з механізмом стримування споживчих витрат населення дає можливість звести інфляцію до безпечного рівня. Функціонування своєрідного кредитно-грошового механізму, який дає змогу спрямовувати кредитні ресурси, у тому числі й заново випущену грошову масу, до визначених урядом точок промислового зростання, призвело до створення унікальної банківської системи. Вона являє собою щось середнє між Держбанком СРСР, який здійснював фінансування народного господарства, і дворівневою банківською системою розвинутих країн. Центральний банк працював у тісному взаємозв'язку з міністерством фінансів. В інших високорозвинутих країнах (США, Німеччині) фінансова і грошово-кредитна система розділені. Така взаємодія центральних органів у країні дала змогу підключити Банк Японії до управління економічним розвитком. Але у 90-ті роки унікальна банківська система Японії стала суттєвим гальмом на шляху її перетворення у зрілу державу зі здоровою економікою.

Зауважимо, що управління процесом економічного розвитку не є завданням центрального банку. Але, за прикладом Японії, у деяких країнах, що розвиваються, залучають його до фінансування перспективних галузей національного господарства. Швидкий темп розвитку економіки передбачає і високі темпи збільшення грошей в обігу. Їх можна забезпечити інтенсивним збільшенням золотовалютних ресурсів. Але для цього країні потрібне позитивне сальдо торгового балансу, виробництво конкурентоспроможних товарів, що для країн, що розвиваються, — дуже складне завдання. Випуск грошей під державний борг без відповідного зростання товарної маси — прямий шлях до інфляції. Тому єдиноможливий шлях — надання кредитів приватному сектору. Це з успіхом використала Японія. Центральний банк впливав гроші у банківську систему, де вони мультиплікувалися. Постійний ресурсний голод швидкозростаючої економіки примушував комерційні банки

виконувати умови центрального банку. В результаті останній кредитував перспективні галузі, але не сам, а через комерційні банки. Їм і доводилось невсипуще стежити за раціональністю використання коштів підприємствами. Таким чином, державна політика проводилася не через бюджетне фінансування, а через розумну національну кредитну політику. Фінансування йшло не з бюджету, а через банківську систему, тому виділені кошти було необхідно повернути, та й ще з процентами (хоч і пільговими), а проект мав окупитися. У цьому випадку обсяг національних інвестицій міг перевищувати обсяг вкладів. Японія за кордоном закупляла в основному ліцензії і патенти (тобто товари), а на їхній основі сама організовувала виробництво. Тому різниця між вкладами та інвестиціями покривалася ще й банківськими кредитами, які, таким чином, породжували гроші для зростання. Держава проводила жорстку політику контролю за доходами (зокрема, за заробітною платою), які мали зростати повільніше, ніж продуктивність праці, та у галузі оптових цін, оскільки промисловість, головним чином, реагувала на них.

За останні роки Японія перетворилася на **фінансовий центр світового значення**. Загальний обсяг нетто-активів уже досяг 129 млрд. дол. США. У 1995 р. частка японських кредитів у світі становила 53%. Найбільші комерційні банки світу — японські, проте вони являють собою неповоротких монстрів з досить низькою ефективністю роботи. Причина полягає у недостатності поділу фінансової і грошової системи в Японії. Комерційні банки призначені для державного фінансування перспективних галузей і в ході свого розвитку виявилися хронічними боржниками центрального банку. Останній — це своєрідний підрозділ міністерства фінансів, яке визначає, зокрема, величину його облікової ставки. При цьому, хоча бюджет держави може бути збалансованим, його фактичний дефіцит перекладається на центральний банк. Він, по суті, виконує ті ж функції, що й державне бюджетне фінансування. Держава створила японські банки і друкувала для них гроші, щоб вони фінансували перспективні галузі та розвиток експорту. Прибутки банків йдуть державі. У цій системі промислові й торгові фірми також є хронічними боржниками банківської системи, і коефіцієнт їх боргового навантаження може становити 300-400%. Як наслідок, створюється своєрідна економічна система, в якій всі одне одному винні: промислові й торгові компанії — банкам, а комерційні банки — центральному банку. Із трьох груп суб'єктів, які забезпечують джерела інвестицій і яким дістаються перші плоди економічного зростання — сім'я, корпорація і держава, головну роль відіграють великі корпорації. Вони включені до певної фінансово-промислової групи. Роль держави формально залишається не дуже помітною (через бюджетну систему розподіляється близько 25% ВВП), а населення є відносно бідним.

Економічні погляди епохи постіндустріального суспільства

З 50-60-х рр. ХХ ст. в межах неокласичної течії формується науковий напрям, представники якого працюють на межі економічної теорії та інших суспільних наук – філософії, соціології, політології, кримінології тощо. Якщо інституціонально-соціологічний напрям, що виник на початку ХХ ст. вважається «старим» інституціоналізмом, то цей новий науковий напрям називають неоінституціоналізмом. Неоінституціоналізм як особлива економічна теорія отримала визнання у 80-90 –х рр. ХХ ст.

Основні представники неоінституціоналізму: Рональд Коуз (1910 р.н.), Даглас Норт (1920 р.н.) – Нобелівські лауреати, Олівер Вільямсон (1932 р.н.) та ін. Основні праці: Р.Коуз «Природа фірми» (1937); О.Вільямсон «Економічні інституції капіталізму. Фірми, маркетинг, укладання контрактів» (1985); Д.Норт «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (1990). Таким чином, теоретичні основи традиційного американського інституціоналізму набули свого подальшого розвитку, і саме з середини ХХ ст. інституціоналізм перетворився в один із провідних напрямків світової економічної думки. Посилення інтересу до інституціональної теорії взагалі й до її неоінституціонального напрямку безпосередньо пов'язано зі спробами подолати обмеженість ряду положень, характерних для мейнстрім економікс (аксіоми повної раціональності, абсолютної інформованості, досконалої конкуренції, встановлення рівноваги лише за допомогою цінового механізму тощо), і розглянути сучасні суспільні й особливо економічні процеси комплексно та всебічно, особливо – з необхідністю дослідження нових явищ сучасної епохи науково-технічної та технологічно-інформаційної революцій, коли використання традиційних методів не дає бажаних результатів.

Сучасний інституціоналізм виник не на порожньому місці. У неоінституціоналістів були попередники – представники «старого», традиційного інституціоналізму, які також намагались налагодити зв'язки між економічною теорією та правом, соціологією, психологією, політологією та ін. Але між поглядами «старих» інституціоналістів та неоінституціоналістів можна виділити ряд суттєвих відмінностей.

Якщо «старі» інституціоналісти залишилися аутсайдерами світової спільноти вчених-економістів, то неоінституціоналісти змогли стати фаворитами. У списку нобелівських лауреатів з економіки вісім лауреатів так чи інакше належать саме до неоінституціонального напрямку.

У деяких концепціях, що належать до цього теоретичного напрямку, предметом вивчення є інституційне середовище, тобто фундаментальні політичні, соціальні та юридичні правила, у межах яких відбуваються процеси виробництва та обміну (конституційне, виборче, майнове, контрактне право та ін.). Вони представлені:

- теорією суспільного вибору (Дж.Б'юкенен, Г.Таллок, М.Олсон та ін.) (публічна сфера), у якій акцент робиться на втратах, що породжуються діяльністю політичних інституцій;

- теорією прав власності (Р.Коуз, А.Алчіан, Г.Демсетц, Р.Познер та ін.) (приватна сфера), яка акцентує увагу на вирахуванні у добробуті, який забезпечують правові інституції (судова система тощо).

Організаційні структури, які, з урахуванням чинних правил, створюються економічними агентами на контрактній основі, вивчає теорія агентських відносин, що існує у двох основних версіях:

- теорія механізмів стимулювання, яка досліджує організаційні схеми, що можуть забезпечувати оптимальний розподіл ризику між принципалом (власником) та агентом (менеджером);
- «позитивна» теорія агентських відносин, що звертається до проблеми відокремлення власності та контролю і сформульована ще в 30х рр. ХХ ст. А.Берлі та Г.Мінзом. Провідними представниками також є У.Меклінг, М.Дженсен, Ю.Фама, а центральним є питання стосовно контактів, необхідних для забезпечення поведінки агентів, яка б найменшою мірою відхилялася від інтересів принципалів.

Неоінституціоналізм має свої методологічні особливості, які обумовлюються вихідними теоретичними джерелами: традиційним інституціоналізмом та неокласикою. На відміну від старого американського інституціоналізму, неоінституціоналізм не тільки не протистоїть неокласиці, але сам є результатом об'єднання інституціональних та неокласичних методологічних підходів. Зокрема, активно використовуються такі провідні елементи неокласичної моделі ринкової поведінки:

- раціональний вибір та прагматизм;
- методологічний індивідуалізм;
- концепція «економічної людини»;
- максимізація корисності тощо.

Засновником неоінституціоналізму по праву вважається Рональд Коуз. У його статтях «Природа фірми» (1937) та «Проблема соціальних витрат» (1960) була вперше сформульована дослідна програма неоінституціоналізму, з якою пов'язані подальші зміни у захисній оболонці неокласичної теорії.

По-перше, розглядається ширший, ніж у неокласиці, спектр форм власності та контрактних форм, на основі яких здійснюється обмін. Так, нарівні з приватною, аналізуються колективна, державна, акціонерна форми власності й порівнюється їх ефективність у забезпеченні угод на ринку. Такою є дослідна програма теорії прав власності (її найбільш яскравими представниками є Р.Коуз, Р.Познер, С.Пейович) і теорії оптимального контакту (Дж.Стігліц, І.Макніл). Також тут потрібно згадати і теорію держави, відповідальної за встановлення та ефективний захист прав власності, теорію суспільного вибору (Дж.Б'єюкенен, Г.Таллок), дещо на відокремленій позиції перебуває конституційна економіка (В.Ванберг), яка «відбрунькувалася» від теорії суспільного вибору (її специфіка полягає у комбінуванні елементів як класичної теорії суспільного вибору, так і «теорії порядку», що є частиною «старого» інституціоналізму).

По-друге, в неокласичну модель вводиться поняття інформаційних витрат, тобто витрат, пов'язаних із пошуком і отриманням інформації про угоду і про ситуацію на ринку в цілому. Хоча територія інформації (Дж.Стіглер) і не безпосередньо належить до неоінституціоналізму, вона значно вплинула на його подальший розвиток.

По-третє, поряд із виробничими, або трансформаційними, витратами неоінституціоналісти припускають існування транзакційних витрат (Р.Коуз, О.Вільямсон), розуміються всі витрати, що виникають при здійсненні угод. Саме нова економічна історія (Д.Норт, Р.Фогель) виникла у результаті використання теорії транзакційних витрат та теорії прав власності для історичного аналізу.

Учення про транзакційні витрати має основоположне, фундаментальне значення в неоінституціоналізмі. Представники цієї школи вважають, що неокласична теорія звужує можливості свого економічного аналізу через те, що враховує лише витрати взаємодії людей з природою (трансформаційні витрати). Необхідно також брати до уваги і глибоко вивчати витрати взаємодії між людьми – транзакційні витрати. Детальніше їх можна визначити як витрати ресурсів (грошей, часу, праці тощо) для планування, адаптації та контролю за використанням узятих індивідами зобов'язань у процесі відчуження та привласнення прав власності й свобод, прийнятого у суспільстві.

14. Інноваційна модель розвитку України необхідність та шляхи становлення

Основні тенденції економічного розвитку України в період переходу до ринкової економіки

Загально-наукового визначення терміну „перехідний період” поки не прийнято, але більшість дослідників розуміють його як час **інституціональних перетворень**, у змісті – перетворення суспільної системи, включаючи всі її істотні складові: моральну, політичну, правову, економічну. Одна з найбільш важливих проблем сучасного розвитку – **вибір правильного напрямку нашого руху**. Україна має вибрати власну, яка б відповідала саме її умовам. Модель ринкової економіки, а не копіювати чужі моделі. В принципі цей вибір необхідно зробити між двома найбільш загальними моделями ринкової економіки: ліберальною чи регульованою. Перша передбачає створення самокерованого, нерегульованого ринку епохи первісного нагромадження капіталу, за якого держава відсторонюється від управління економікою і від проблем соціального захисту населення. Друга націлена на створення соціально орієнтованого і регульованого ринку, який передбачає наявність ефективного державного сектору, державного регулювання економіки і проведення політики соціального захисту населення від можливих негативних наслідків переходу до ринкової економіки.

Наступною проблемою є **чітке вирішення пріоритетів на шляху до створення обраної моделі**, а не намагання одночасного вирішення усіх проблем. Історичний досвід показує, що всі подібні намагання закінчувались провалами. Прагнення до швидкого безпосереднього переходу до ринку через лібералізацію цін („шокова терапія”) дуже нагадують намагання Радянської держави перейти у роки „воєнного комунізму” до безпосереднього виробництва і розподілу продуктів по-комуністичному. Як відомо, вони не тільки не мали успіху, а й згодом були визнані помилковими навіть їх прибічниками.

Перехід до ринкової економіки — не разовий стрибок, а поступовий, еволюційний процес глибоких перетворень існуючої економічної системи з регулювальною діяльністю держави, що обов’язково має передбачати їх етапність. Саме це показує світовий (зокрема китайський) досвід, який не було враховано при проведенні реформ. Проведення ефективних ринкових реформ передбачає не „шокову” ліквідацію існуючої економічної системи, а трансформацію інститутів, їх пристосування до нових умов. При цьому важливо зберегти все позитивне. Особливо це стосується інститутів державного регулювання економічних процесів і соціальних інститутів, що складаються в ході тривалої еволюції.

Поряд з макроекономічними реформами слід здійснювати реформи структурні. Проведення малої та великої приватизації, що триває відносно довго, дає можливість створити численний приватний сектор, а в перспективі — перейти до змішаної економіки.

Однією з провідних тенденцій економічного розвитку України є прагнення побудувати ринкову соціальноорієнтовану економіку змішаного типу, де держава буде виконувати в межах закону лише роль регулятора економіки, використовуючи методи переважно економічного впливу.

Важливою тенденцією є також перехід до багатоукладної структури економіки, який здійснюється шляхом заходів роздержавлення і приватизації (питома вага державної власності не повинна перевищувати 30%). Розпочався процес роздержавлення власності. Виникають нові форми господарювання, які з’являються внаслідок корпоратизації державних підприємств та їх приватизації. Сертифікатну приватизацію замінюють грошовою приватизацією, яка має забезпечити надходження коштів до Державного бюджету, зростання інвестицій в економіку та формування ринкових відносин. Статтею 14 Конституції України земля проголошена основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю має набуватися і реалізовуватися громадянами, юридичними особами та державою винятково згідно з відповідним законодавством, яке розробляється і ухвалюється Верховною Радою України.

У ньому питанні боролися дві тенденції: *першою* передбачалося збереження права власності на землю за державою та громадськими господарствами і підприємствами: КСП, аграрними асоціаціями та спілками, оренда землі з передачею в спадок; *другою* тенденцією передбачалась

приватизація землі фізичними особами з правом її купівлі-продажу, застави, передачі в спадок.

Важливою тенденцією є також *прагнення інтеграції економіки України до Європейського Союзу та до створення цільного економічного простору в складі СНД.*

Особливості реформування економіки України

Маючи за мету побудову ринкової економіки соціально-орієнтованого типу, в Україні проводять реформи, які мають забезпечити перехід до багатоукладної економіки. Це здійснюється шляхом роздержавлення і приватизації. Розроблена відповідна законодавча база, яка регламентує конкретні шляхи та методи перетворення державних підприємств у недержавні, з врахуванням особливостей кожної галузі та їх значення для суспільства.

За роки свого незалежного розвитку Україна має певні соціальні, економічні і політичні здобутки. Перше десятиріччя незалежності України в галузі економіки характеризується насамперед тим, що було започатковано перехід від адміністративно-командної системи господарювання до ринкової. З цією метою здійснюється роздержавлення, приватизація і демонополізація економіки. Але процес реформування відбувається дуже складно і супроводжується великими втратами.

Основними причинами цих втрат є невизначеність самої сутності ринкової економіки, а стратегія і тактика реформ дуже часто визначалась з подання іноземних консультантів та радників, а також відсутність чіткого і жорсткого контролю та регулювання радикальних трансформаційних процесів.

Економічні трансформації, що відбуваються в Україні наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст., ускладнюються затяжною економічною кризою в промисловості, в аграрному секторі, інших галузях, яка виявилася передусім у великомасштабному спаді виробництва, скорочені ВВП, що в свою чергу призвело до різкого зниження життєвого рівня населення.

В промисловості, наприклад, спад виробництва був неминучим, насамперед, за рахунок скорочення воєнного виробництва, а також зволікання, млявості і непослідовності переходу до ринкової системи господарювання. Протягом 90-х р. так і не відбулося жодних позитивних зрушень у галузевій структурі промисловості, хоча від самого початку її перебудови це було проголошено одним з першочергових завдань ринкових реформ. Отож, прискорення проведення ринкових реформ є єдиним гарантом ефективності функціонування будь-якої галузі.

Спад виробництва в аграрному секторі дехто схильний пояснити необґрунтованим реформуванням відносин власності на селі, ліквідацією усталених господарських форм, розпаюванням сільськогосподарських угідь та матеріально-технічних засобів господарювання на землі. Проте основні причини кризи в аграрному секторі, мабуть, полягають в іншому, а саме:

- в політичній нестабільності в країні, що гальмувало процес формування досконалої законодавчої бази аграрних трансформацій, а отже, і стримувало їх проведення;
- в організаційній недосконалості, нерішучості та зволіканні зі здійсненням, аграрних реформ, у результаті чого вони не стали активною протидією тенденціям до спаду сільськогосподарського виробництва;
- у порушенні принципів економічних відносин сільгоспвиробників з іншими сферами економіки та держбюджетом, насамперед, у багаторазовому зростанні диспаритету цін на шкоду селу.

Для подолання кризових явищ, в сільському господарстві необхідно було здійснити рішучі кроки в проведенні соціально-економічних і організаційних перетворень на селі, забезпечити фінансове оздоровлення сільськогосподарських підприємств і формування усіх складових аграрного ринку. Проте ці кроки здійснювалися дуже мляво і нерішуче.

Україна настійно інвестиційного забезпечення економічного зростання, органічного поєднання інвестицій та інновацій. Починаючи з 1998 р., в країні припинився спад і щороку збільшуються обсяги інвестицій. Це забезпечується, насамперед, зростанням ВВП, у тому числі тієї частини, яка використовується на нагромадження. Пожвавлення економічної, зокрема інвестиційної та інноваційної діяльності, й поліпшення на цій основі соціальних умов буде досягнуто шляхом рішучих, прозорих і послідовних комплексних реформ, які (як показує позитивний досвід інших країн, що реально здійснили такі реформи) вивільнять приватну ініціативну, підприємницьку діяльність, створять цивілізоване конкурентне середовище, посилять мотивацію праці та заощаджень, інвестицій та інновацій і нададуть економіці стимулів для сталого ефективного розвитку.

Проблеми входження України у світову економіку

Незважаючи на економічне зростання в перші два роки нового століття, підстав для оптимістичних оцінок ще замало, оскільки воно не опирається достатньою мірою на чинники довготривалої дії.

Здатність сучасного уряду України реалізувати намічені на перспективу програмні дії сприяння входженню вітчизняної економіки у світове господарство - важливий чинник підвищення її конкурентоспроможності. Без цілеспрямованої політики держави, яка змінює стан економічного середовища на краще, вітчизняний бізнес не матиме необхідної мотивації для розвитку своїх конкурентних переваг.

Політики і урядовці мають усвідомити, що на ринку товарів і послуг конкурують не стільки держави, скільки конкретні підприємства і фірми. У процесі подальшої адаптації до ринкових умов українському підприємництву доведеться змінювати попередні орієнтири, що сформувалися і утвердилися в період „дикого” капіталізму. У ході утвердження і розширення

підприємницької діяльності необхідно буде освоювати норми цивілізованого ведення бізнесу, формувати нову етику ділових відносин, використовувати у своїй діяльності стратегії, націлені на розвиток підприємств і задоволення потреб ринку.

Аналіз позитивних результатів останніх років розвитку економіки України показав, що вихід країни на траєкторію зростання став можливим завдяки відкритості економіки й активному використанню зовнішньоекономічного чинника. Вони опираються на наявні в Україні, нехай і недостатньо відчутні, конкурентні переваги. Разом з тим країні потрібно змінювати нинішню односторонню метало-сировинну спеціалізацію, яка не може слугувати надійною основою для стабільності довготривалого економічного зростання.

Стратегія уряду України щодо подальшого входження її в світову економіку, на нашу думку, має полягати в орієнтації на формування двополусної міжнародної спеціалізації, яка базується на використанні природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу. Досвід, наприклад Південної Кореї, показує, що у перспективі останній має бути пріоритетним.

Нині набір важелів для збереження цінової конкурентоспроможності основної маси українських експортних товарів — металу, сировини і напівфабрикатів, а також імпортозамінної продукції досить обмежений.

Передусім це регулювання цін на продукцію і послуги природних монополій (електроенергію, залізничні перевезення). Від рівня цих цін значною мірою залежить обсяг витрат на виробництво продукції у всіх галузях економіки. В умовах наявної ще інфляції регулювання цін природних монополій не зводиться до їх заморожування або встановлення планки збільшення на мінімальному рівні. Питання стоїть про пропорційність зростання монопольних цін і цін у народному господарстві в цілому. Адже останніми роками ціни на електроенергію зростали майже у 2 рази швидше, ніж в інших галузях промисловості, що привело до постійного зростання збитковості підприємств (майже у 5 разів з 1997 до 2000 р.)

Не менш значним важелем підтримки конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг є цілеспрямований вплив Національного банку на валютний курс гривні. Обмінний курс, на нашу думку, навряд чи варто розглядати тільки як макроекономічний індикатор, за динамікою якого оцінюється стан народного господарства, і лише як якір, що утримує економіку від гіперінфляції. Світовий досвід показує, що у країнах, що розвиваються, і країнах з перехідною економікою свідомо підтримується занижений валютний курс. Як правило, це країни, що мають велику зовнішню заборгованість і страждають від вивозу капіталів. Для фінансування того й іншого вимагається, щоб експорт товарів і послуг стійко перевищував їх імпорт. Підтримувати позитивне торговельне сальдо допомагає занижений валютний курс. Використання валютного курсу тільки для боротьби з інфляцією може викликати зростання реального курсу і валютний крах.

Зміцнення курсу національної валюти або підтягування його до паритету купівельної спроможності (ПКС) наближає внутрішні ціни до світових. У результаті неминуче знижується цінова конкурентоспроможність вітчизняних виробників, що насправді веде до скорочення експорту і зростання імпорту. Для України, яка стикається з перманентними труднощами в обслуговуванні державного зовнішнього боргу і потерпає внаслідок браку зарубіжних інвестицій, у найближчі роки неприйнятна лінія на неухильне закріплення курсу гривні. Вітчизняний досвід це підтверджує: передчасний перехід до фіксованого курсу в межах „валютного коридору” закономірно призвів до девальвації національної валюти в 1997—1998 рр. з 1,9 грн. до 5,2 грн. за 1 дол. США. Від цих помилок у фінансово-грошовій політиці втрати бюджету становили 7,6 млрд грн., валютні резерви зменшились з 2,3 млрд до 761 млн дол. США.

Національний банк України, врахувавши досвід і взявши на озброєння політику плаваючого валютного курсу, намагається не допускати різких курсових коливань. При цьому він виходить із необхідності забезпечення конкурентоспроможності найважливіших експортних галузей, поміркованого протекціонізму стосовно життєзабезпечення населення і підтримання наявного активного сальдо за поточними операціями платіжного балансу, що дало б Україні змогу виконувати зобов'язання за зовнішніми боргами. У 2000—2001 рр. застосування режиму „плаваючого” курсу фактично вилилось у зміцнення гривні: номінальна девальвація становила 4,18% за рік, а у 2002 р. гривня подорожчала приблизно на 5,2%. Не менш важливими є розширення арсеналу засобів для захисту національних галузей і підтримання їх конкурентоспроможності. У світовій практиці використовуються тарифне регулювання, антидемпінгове законодавство, спеціальні та компенсаційні мита, нетарифні обмеження, включаючи квотування і ліцензування, так звані технічні бар'єри у торгівлі. Усі ці важелі відповідно до чинного законодавства можуть застосовуватись і в Україні. Проте імпорт на внутрішній український ринок регулюється переважно за допомогою митних тарифів.

Зрозуміло, що виконуючи міжнародні угоди, уряд України не може ставити за мету створення нездоланих тарифних і нетарифних бар'єрів на шляху проникнення зарубіжних товарів на внутрішній ринок. Захисні заходи не повинні перешкоджати вибракуванню неефективних виробництв, повній або частковій заміні імпортом окремих видів вітчизняної продукції та послуг. У цьому випадку неминуча консервація технічної відсталості й високої ресурсомісткості вітчизняного виробництва, збереження непридатних за ринкових умов форм управління та організації господарської діяльності. Проте вітчизняний ринок потребує цивілізованого захисту. Необхідно допомогти „стати на ноги” підприємствам, секторам і галузям економіки, потенційно спроможним витримати конкуренцію. Навіть такі розвинуті країни, як США, ЄС і Японія, підтримують високі бар'єри на шляху текстильних товарів, тобто тієї продукції, перспективи експорту якої з країн, що розвиваються, відносно сприятливі. Крім того, на Заході зберігається

надзвичайно високий рівень аграрного протекціонізму, який перешкоджає експорту продукції сільськогосподарського виробництва для країн, що розвиваються. Так, у Канаді на імпордне масло встановлюється мито 360%, завізний сир — 289, яйця зарубіжного виробництва — 236%; у ЄС: на імпортну яловичину — 213%, пшеницю — 167%; в Японії привізні мучні вироби обкладаються митом 388% ; у США імпортований цукор — 244%. Захист, зрозуміло, повинен мати не суцільний, а тільки вибірковий і тимчасовий характер, рівень його в міру зростання конкурентоспроможності вітчизняних виробів слід знижувати. Такою є загальносвітова тенденція розвитку.

Отже, *інтереси підвищення національної конкурентоспроможності* в умовах входження економіки України у світове господарство вимагають:

- внесення корективів у зовнішньоекономічну політику, не вдаючись до уніфікації тарифних ставок;
- збільшення частки інвестицій в основний капітал і частки витрат на інновації в загальному обсязі промислової продукції;
- збереження науково-технічного потенціалу, у тому числі за рахунок розширення державного фінансування фундаментальної науки, досліджень та розробок, а також освіти.

Не варто забувати, що нині більше 50% економічно активних громадян розвинутих країн зайнято не фізичною, а розумовою працею, а в США їх більше 2/3. Сьогодні стає все більш очевидним, що майбутнє не тільки окремої людини, а й тієї чи іншої країни буде залежати від загальноосвітнього рівня населення. За оцінкою економістів, у розвинутих країнах 60% приросту національного доходу пов'язані зі зростанням знань і освіченості суспільства.

